genootschap voor geschiedenis

129 1992/1-2

handelingen

INHOUD JG. 129 - 1992/1-2

BIJDRAGEN

M. DEWILDE, *"Die niet arbeyd, en zal niet winnen." Achttiende-eeuwse predikanten over armoede.* 3- 32

M. TIMPERMAN en J. VAN ACKER, *Een opmerkelijk plan van de stad Veurne uit ca. 1621.* 33- 45

P. VANDEWALLE, *Vier volkstellingen in de kasselrij Sint-Winnoksbergen (1688-1716).* 47- 63

R. DEGRYSE, *Van koggen en koggeschepen in Vlaanderen en elders (12de-15de eeuw).* 65- 93

K. ROTSAERT, *Onderwijspolitiek in het Brugse na 1884.* 95-115

OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

J. MERTENS, *Enkele gegevens over de laat-middeleeuwse economie van de Duinenabdij.* 117-123

A. SCHOUTEET, *Antoon, Maarten en Pieter Roegiers, schilders te Brugge in de 16de eeuw.* 125-129

BOEKBESPREKINGEN

C. VLEESCHOUWERS, *Oorkonden van Sint-Baafs* (J. Mertens) 131-133

A. JAMEES, *Oorkonden van Pitsenburg* (N. Nuyttens) 133-135

L. VAN BIERVLIET, *Brieven van J. Weale* (J. Demaeyer) 135-138

H. STORME, *Preekboeken en prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17de en 18de eeuw* (M. Therry) 138-140

R. HERPELINCK, *Het bisdom Ieper 1762-1789* (B. Janssens de Bistoven) 140-141

KRONIEK 143-153

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

gesticht onder de benaming
«Société d'Emulation» te Brugge

Driemaandelijks tijdschrijft voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen

JAARGANG 129 **1992**

"DIE NIET ARBEYD, EN ZAL NIET WINNEN." ACHTTIENDE-EEUWSE PREDIKANTEN OVER ARMOEDE

Myriam DEWILDE°

Inleiding

Het onderwerp van onze licentiaatsverhandeling betrof de houding die de 18de-eeuwse katholieke geestelijkheid tegenover het probleem van de armoede aangenomen heeft[1]. Centraal stond de vraag wat de gelovigen over deze problematiek te horen kregen tijdens de vele sermoenen op zon- en feestdagen.

Bij de aanvang van onze studie (1985) stond het historisch onderzoek van de predikatieliteratuur nog in de kinderschoenen. Sinds die tijd zijn enkele belangwekkende publikaties verschenen. Het wetenschappelijk verantwoord gebruik van preekboeken als bron voor historische studies, werd pas mogelijk nadat Hans Storme en Nicole Bostyn hun repertorium van preekboeken hadden samengesteld[2]. Prof. M. Cloet, promotor van deze studie, aanzag dit werkinstrument als volstrekt onmisbaar om op een verantwoorde wijze diverse onderwerpen als themata voor een licentiaatsverhandeling aan belangstellende studenten voor te stellen. Een paar van deze studies zijn

° Lic. geschiedenis, Groeningelaan 19/42, 8500 Kortrijk.

1. M. DEWILDE, *De armoede, haar voor- en nadelen volgens de 18de-eeuwse predikatie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1987. De houding van de katholieke predikanten ten opzichte van de rijkdom werd onder de loep genomen door S. HENNION, *De rijkdom, zijn gevaren en verplichtingen volgens de 18de-eeuwse predikatie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1987 (promotor prof. dr. M. Cloet).

2. H. STORME, N. BOSTYN, *Repertorium en inleidende studie van uitgegeven predikatieboeken uit de 17de en 18de eeuw. (bisdommen Antwerpen, Brugge, Gent, Ieper en Mechelen)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 4 dln., Leuven, 1982. Onlangs publiceerde H. STORME een kritisch-methodologische handleiding voor het verantwoord gebruik van uitgegeven preekboeken als historische bron: *Preekboeken en prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17de en 18de eeuw.* Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummer 40. Brussel, 1991.

inmiddels, na herwerking, integraal gepubliceerd[3] en andere zijn in voorbereiding[4].

Ook bij ons onderzoek vormen gedrukte predikatieboeken de basisdocumentatie. Waarom nu sermoenboeken? Wanneer de Kerk na het concilie van Trente (1545-1563) een grootscheeps christianiseringsoffensief aanvatte, verstevigde ze meteen haar greep op de moraal en het dagelijks leven. Dit project werd op een vrij systematische manier onder meer aangepakt vanop de kansels. Tegen deze achtergrond moet de predikatie gezien worden als een machtig onderwijs- en propaganda-instrument.

Gedrukte preekboeken nu bevatten model-sermoenen die de kanselredenaars als inspiratiebron ter beschikking stonden.

Om een representatief beeld te kunnen geven van de sociale opvattingen van de 18de-eeuwse Kerk, mochten we ons uiteraard niet beperken tot één enkele auteur. De preekboeken moesten in de eerste plaats volgens de criteria van verspreiding en, zo mogelijk, van werkelijke invloed op de parochiegeestelijkheid geselecteerd worden. Dank zij het repertorium van H. Storme en N. Bostyn hebben wij een overzicht van de bestaande predikatieliteratuur en beschikken wij bovendien voor zowel de 17de als de 18de eeuw over een lijst van de in de 'Vlaamse' bisdommen meest verspreide titels. Onze belangstelling ging uit naar de 18de eeuw omdat de armoede tijdens het laatste kwart van die eeuw aanzienlijk toenam en omdat er in die periode heel wat op de helling kwam te staan, ook op religieus gebied.

Om de visie en de invloed van de 18de-eeuwse volkspredikatie op het armoede-probleem beter te begrijpen, moet men voor ogen houden hoe diep het pauperisme ingeworteld zat in de toenmalige samenleving. Het valt nauwelijks te ontkennen dat een niet onbelang-

3. G. VANDEN BOSCH, *Hemel, hel en vagevuur: preken over het hiernamaals in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de en 18de eeuw*. Davidsfonds, Leuven, 1991; C. VANDE STEENE, *Satan en zijn trawanten volgens de achttiende-eeuwse predikatie*, Aartrijke, (Historische Monografieën, nr. 4), 1991. K. ROTSAERT, *Tussen Eva en Maria. De vrouw volgens de predikanten van de 17de en 18de eeuw*, Aartrijke (Historische Monografieën, nr. 6), 1992.

4. H. STORME, *Trouwen in de 17de en 18de eeuw. Predikanten en andere geestelijke raadgevers over de voorbereiding op het huwelijk*, onuitg. doctoraal proefschrift, Leuven, 1990; publikatie voorzien in 1992 in de reeks *Symbolae Litterarum et Philosophiae Lovaniensis*, Series B.

rijk deel van de bevolking in onze gewesten ontbering leed. Nauwkeurig vaststellen hoe de armoede deel uitmaakte van de toenmalige samenleving is geen gemakkelijke opgave[5].

Het is vrijwel onbegonnen werk om een strikte en tegelijk vlot hanteerbare definitie te geven van het begrip armoede. Dat hangt samen met het plaats-, tijds- en persoonsgebonden karakter van het verschijnsel.

Toch kan globaal een onderscheid gemaakt worden tussen structurele en conjuncturele armen. Bij de eerste groep worden vooral de gebrekkigen, de zieken, de bejaarden, de weduwen en de kinderen gerekend. Tot de conjuncturele armen behoren vooral de niet-gespecialiseerde handenarbeiders. Uit hun arbeid ontvangen ze in normale omstandigheden net genoeg om zich de meest essentiële levensmiddelen te verschaffen.

Goede en 'slechte' armen

De 18de-eeuwse katholieke geestelijkheid besefte zeer goed dat er armoede geleden werd door een deel van de bevolking. Ook al ontleenden de schrijvers-predikanten de onderwerpen van hun sermoenen aan de dogma's van de katholieke godsdienst, toch konden ze niet buiten de concrete leefwereld van de gelovigen. Zo bevatten ze waardevolle verwijzingen naar de toenmalige maatschappelijke toestanden maar geven ze eveneens een beeld van de heersende mentaliteit. In een sermoen over de onbarmhartigheid der rijken leidde pastoor Florisoone (+ 1798) van Gijverinkhove (bisdom Ieper) zijn toehoorders in gedachten mee naar de armtierige woning van een behoeftige familie. Met dit aangrijpend sfeerbeeld probeerde hij zijn publiek tot medelijden te wekken om aldus de mildheid jegens de arme te stimuleren:

5. Een omschrijving van het begrip armoede wordt onder andere gegeven door P. BONENFANT, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de L'Ancien Régime*, Brussel, 1934, p. 12. Zie ook C. LIS, H. SOLY, *Armoede en kapitalisme in preindustrieel Europa*, Antwerpen-Amsterdam, 1980, p. XXI en door E. SCHOLLIERS, *De materiële verschijningsvormen van armoede voor de Industriële Revolutie. Evolutie-Oorzaken. - Tijdschrift voor geschiedenis* 88 (1975) 451. Over de sociale toestanden in Vlaanderen, zie o.a. C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse Volk*, Beveren, 1981.

"Voor eerst, ik leyde u in een slegt huys, of hutje, het gene zeer wel aen een beesten-stal gelyk is, daer den wind van alle kanten door vliegt, en de menschen met koude doorsnyd, om dat het huysje niet sluyt, en by-na niet gedekt is: aenschouwt daer den Man en de Vrouwe in het diepste van eenen kouden winter, als versteven van de bytende koude; doorzoekt het huys wel, gy zult'er geen hout vinden, met het welk zy hunnen, by-na, versteve leden konnen verwarmen; ziet daer die arme lieden van koude beeven, en aenmerkt, of de bytende koude, die hun ingewant geheel verstikt, en hun met eene groote pyne en druk overvalt, niet genoeg is om u te beweegen, op dat gy hun hout zoude geeven, of geld verleenen om hout te koopen?

Daer is een ander huysje, daer d'ellende overvloeyt, gaet maer in, en doorsnuffelt alle de plaetzen, ziet hoe eenen Man en Vrouwe, met hunne Kinders daer leven; daer is geen behangzel aen het bedde, gy moet maer uwe oogen daer op slaen, gy zult een hand-vol stroo zien, waer op zy slaepen, de slaeplaekens ontbreeken, de dekzels zyn slegt, en overal met gaten: slaet uwe oogen op de beddekens der Kinderen, gy zultze niet beter voorzien vinden: ziet hoe dat den Vader en Moeder, met hunnen Kinderen, gekleed zyn, gy zult bemerken, dat hunne verslete kleederen quaelyk hun lichaem bedekken; doet hun éetkasje open, daer is nog een half brood, maer daer is zelden boter: aenschouwt nu die arme lieden, zy zyn in hun lichaem als uytgemergelt, door dien dat zy zelden voedzel genoeg hebben: zy zyn mager, bleek, bedrukt, en het schynt dat zy niet anders als eene langzaeme dood, tot hunnen troost te verwagten hebben."[6]

Globaal gezien kunnen we stellen dat volgens de 18de-eeuwse predikatie de armen diegenen zijn die volledig of gedeeltelijk van aalmoezen afhankelijk zijn om in hun levensonderhoud te voorzien.

De hamvraag is voor de kerkelijke gezagdragers daarbij, welke factoren aan de basis liggen van die bestaande ellende. Ze erkennen

6. P. FLORISOONE, *Nieuwe Vlaemsche sermoenen*, 8 dln., Brugge, 1780-1783, dl. IV, p.94-95. Bio-bibliografische gegevens over vrijwel alle geciteerde predikanten vindt men in H. STORME, *o.c.*

dat niet elke arme volledig persoonlijk verantwoordelijk gesteld kan worden voor zijn eigen situatie. Onder de 'echte' armen worden vooral oude en gebrekkige mensen begrepen, verder ook zieken en kroostrijke gezinnen, alsook dompelaars die op een eerlijke manier in hun levensonderhoud trachten te voorzien zonder hierin volledig te slagen[7]. Hun ontbering kadert in Gods alwijze voorzienigheid.

De toestand van de 'slechte' arme heeft echter totaal niets meer te maken met de Goddelijke Wil. Zijn ellende is het resultaat van een verkeerde en immorele levenswijze. De Brugse zielenherder De Vloo (1716-1775) drukte het als volgt uit :

> "Het noodzaekelyk gevolg van de Luyheyd, is de armoede. (...) en d'ondervinding leerd het genoeg. Want ten zal van zelfs niet komen in den mond gewaeyt, en Godt en zal geen Mirakel doen, om hun te spyzen, die de middelen door hem gesteld, niet gebruyken. Die niet en zaeyt, en zal niet maeyen; die niet arbeyd, en zal niet winnen".[8]

Naast de luiheid wordt soms ook een onverantwoord uitgavenpatroon als oorzaak van de materiële ellende aangegeven[9]. Met hun morele beoordeling van het armoedeprobleem maakten de predikanten een onderscheid tussen de 'goede' en 'slechte' armen, tussen echte behoeftigen die zelf geen schuld hadden aan hun ellendige toestand en werkonwilligen die hun armoede alleen aan zichzelf te wijten hadden. In werkelijkheid was het fenomeen armoede natuurlijk veel complexer dan de predikanten in hun ideologisch-moraliserende verklaringen aangaven. Zij zagen vooral twee oorzaken: sommige mensen waren arm omdat God het zo had voorbeschikt en anderen waren arm door hun eigen schuld. Opvallend is dat we slechts één

7. I. DE VLOO, *Sermoenen*, 13 dln., Brugge, 1788-1794, dl. II, p. 153-154. Zie ook *Ibid.*, dl. VII, p. 44 en P.F. VALCKE, *Sermoenen op de sondagen en feestdagen*, 7 dln., Brugge, 1784-1786, dl. III, p. 164 en P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. II, p. 62.

8. I. DE VLOO, *o.c.*, dl. VII, p. 42-43. Zie ook M. AGOLLA, *Zedelycke sermoonen op de sondagen van het jaer*, 3 dln., Maastricht, 1722-1724, dl. I, p. 331.

9. Zo schreef VERHEYEN : "(...): want werkte een-ider volgens syne macht, en gelegentheyd, oft stelde hy teêringe na neêringe, men zoude niet veel arme menschen vinden." Zie P. VERHEYEN, *Zielespys ofte Christelyke leeringe, voorgestelt, en uytgeleyt volgens het order, ende op elke Vraege en Antwoord van den Mechelschen Catechismus, zeer dienstig voor alle Christenen*, 5 dln., Antwerpen, 1765-1768, dl. III, p. 311.

verwijzing aantroffen naar een sociaal-economische oorzaak[10]. Dat illustreert misschien wel het duidelijkst dat het armoedeprobleem in de eerste plaats theologisch en niet zozeer structureel of economisch benaderd werd. De economische werkelijkheid was voor de toenmalige predikant van secundair belang. Niet zozeer het arm zijn maar de oorzaak ervan bepaalde de houding die men tegenover de specifieke persoon aannam.

Armen van geest en vrijwillige armoede

Naast de materiële armoede behandelde de 18de-eeuwse geestelijkheid nog twee andere soorten armoede die allebei een duidelijk religieuze dimensie hadden, namelijk de zogenaamde 'armoede des geest' en de 'gewillige armoede'. Bij de eerstgenoemde variant komt het er in essentie op neer dat men zich niet mag hechten aan materiële rijkdom. Men moet bereid zijn er afstand van te doen als God het zo verlangt. De reeds geciteerde De Vloo leert in zijn sermoen op de veertiende zondag na 'Sinxen' dat

> "Arm zyn van geest is met hert en wille, met liefde en genegentheyd arm zyn. Deze armoede des geest kan ook gevonden worden in het midden der rykdommen (...)."[11]

Deze vorm van spirituele armoede is een noodzakelijke voorwaarde om het eeuwig rijk binnen te treden. Alleen de arme van geest heeft toegang tot het eeuwig leven en de zaligheid. Om dat einddoel te bereiken, moet de mens zich dus juist onthouden van elke wedren naar wereldse goederen, eer en macht.

Verder was er in de 18de-eeuwse geloofsverkondiging ook sprake van de 'gewillige armoede'. Samen met de eeuwige zuiverheid en de volmaakte gehoorzaamheid behoorde deze vorm tot de drie Evangelische Gaven of Raden. Ze vormen de basis van de drie klassieke

10. Zie *Ibid.*, dl. V, p. 447. "Daer zyn ook vele geringe Borgers, die arm zyn, en noch dagelijks armer worden, om dat'er niet, oft weynig te winnen is. De Schelde, eertyds zoo bevaeren, is nu zonder schepen, de arbeyders zonder werk, de Pakhuyzen zonder goed, de straeten zonder volk, de winkels zonder neêring." (fragment uit een toespraak, op 10 december 1758 in de Antwerpse kathedraal gehouden, ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de "algemeyne arm-kasse").

11. I. DE VLOO, *o.c.*, dl. VI, p. 206.

kloostergeloften (armoede-kuisheid-gehoorzaamheid) en zijn dus in de eerste plaats bestemd voor religieuzen, en niet zozeer voor de gewone gelovigen. Toch zijn het die monastieke waarden die, hoewel gesecularisseerd, aan de basis liggen van de hele moraal van de arme[12].

Goddelijke voorzienigheid en gevestigde orde

Uit de gepubliceerde 18de-eeuwse sermoenen blijkt overduidelijk dat de goddelijke voorzienigheid een veelbesproken en alomtegenwoordig thema is geweest in de toenmalige geloofsverkondiging. Het onderwerp troffen we aan op de meest verscheidene zon- en feestdagen van het kerkelijk jaar.

De toenmalige sermoenschrijvers drukten hun toehoorders op het hart dat God alles in handen heeft. God heeft de uiteindelijke bestemming van de mens voorzien; Hij stelt het eeuwig heilsplan op en coördineert het geheel. Hoewel de mens zeer sterk afhankelijk is van de Schepper, wordt er toch voldoende ruimte opengelaten voor zijn wilsvrijheid en zijn verdiensten. Met andere woorden: de voorzienigheid constitueert het einddoel, maar de mens werkt mee aan het realiseren van het heil. De Antwerpse predikant Backx (1648-1703) verduidelijkte deze gedachte met een voorbeeld uit het concrete leven:

> "(...) wy doen het, maer Godt maeckt dat wy het doen. Gy hebt somtijts wel gesien, en misschien ist u selfs wel gebeurt, dat (als kinderen eerst leeren schryven den Schoolmeester hun pen) en hun handt vast-neemt, die treckt, die bestiert, en soo met de pen en met de handt van het kind formeert en uyt-druckt de letteren, die het kindt alleen, en uyt sy selven niet en kan maecken. Wie heeft dan die letteren gemaeckt, het kindt of den Meester? Niet den Meester alleen, niet het kindt alleen: maer te saemen (...). Maer wie

12. L. VANDEKERCKHOVE, *Max Weber. Protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*, Leuven, 1990. In zijn synthese van het boek van Max Weber stelt de auteur vast dat het monastieke ascetisme in de protestantse samenleving gerecupereerd en gesecularisseerd werd. In de katholieke sermoenen blijkt dat ideaal evenzeer terug te vinden.

> is hier den principaelen, wie komt hier d'eer toe van het gene, dat wel geschreven is? Buytten twyffel dat is den Meester, (...)."[13]

De rooms-katholieke predikanten laten hun kerkgangers duidelijk aanvoelen dat God alleen het verloop van de dingen bepaalt. Zijn regelende kracht ligt aan de basis van alles. Hij heeft er tevens voor gezorgd dat de menselijke verdienste ingeschakeld wordt in de uitvoering van het goddelijk plan. Het is enkel op die manier dat het streefdoel van de voorzienigheid (dit is het eeuwig leven) bereikt wordt. Dit basisgegeven impliceert dat de goddelijke beschikking ook een invloed heeft gehad op de maatschappelijke orde en de verdeling van de goederen.

De Vloo houdt voor dat de bestaande maatschappijstructuur door God is gewild:

> "Alle Staeten en Levenswyzen, zyn van Godt ingesteld: *adinvenit,* zegt Baruch, *omnem viam disciplinae* (Baruch C. 3 v. 37). Hy is den eersten Uytvinder en Auteur van Alle Konsten en Wetenschappen, van alle Ambagten; Officien, Staeten en Belevingen; *adinvenit omnem viam.* Hy is niet alleen den Uytvinder en Auteur van al die Staeten, maer ook den Uytdeelder en Dispensier daer van: *unicuique sicut divisit Dominus* (1. Ad. Cor. C.7 v.17). Hy deeld die uyt aen eenieder, volgens synen liefsten Wil en Welbehaegen, den eenen stellende in dien, den anderen in deze Staet".[14]

De Antwerpse plebaan en kanunnik Backx is het daar roerend mee eens.[15] De wereldlijke orde en hiërarchie zijn het resultaat van Zijn onveranderlijke Wil. Hij heeft die bepaalde structuur voorgestaan, en de mens mag daar geen verandering in brengen. Integendeel, de sterveling dient het werk van de goddelijke voorzienigheid te respecteren.

13. R. BACKX, *Vervolgh der sermoonen op de sondaeghen van het jaer*, 3 dln., Antwerpen, 1712, dl. III, p. 173.

14. I. DE VLOO, *o.c.*, dl. VIII, p. 377-378.

15. R. BACKX, *o.c.*, dl. II, p. 220. "Godt (...) ons altgaer in de weirelt gesonden, den eenen tot dit, den anderen tot dat werck; den eenen om eenen Coninck, eenen Prince, eenen Gouverneur te zijn; den anderen om eenen Coopman, eenen Winckelier, een Ambachts-man, eenen Boer, eenen Bedelaer te zijn: den eenen tot eenen Geestelijcken, den anderen tot eenen weirelijcken Staet".

De moderne lezer vraagt zich af waarom de 18de-eeuwse kanselredenaars elke vorm van verandering weerden. De hoofdreden vinden we in de katholieke doctrine zelf. Elke poging om de gemeenschapsstructuur te vernieuwen, wordt aangevoeld als een rechtstreekse aanslag op de goddelijke, meesterlijke schikking. In het hele systeem steekt discipline en stabiliteit omdat God het zo gewild heeft. Door de maatschappelijke orde te identificeren met de goddelijke voorzienigheid, waren de 18de-eeuwse gezagdragers in staat de standenongelijkheid te legitimeren en meteen ook de bevoorrechte positie van de Kerk in de samenleving.

Naast het theologisch argument speelde dus ook het eigenbelang mee: door de klemtoon te leggen op gehoorzaamheid, geduld en onderdanigheid kon de Kerk immers eigen macht en aanzien veilig stellen.

Hoewel in wezen alle mensen gelijk zijn, heeft God de maatschappelijke verscheidenheid gewild. Pas na de dood zal die ongelijkheid tussen de mensen worden opgeheven. Dan wordt de mens beoordeeld in zijn volle naaktheid, ontdaan van alle wereldse ballast. De Franse predikant Reguis (+ 1787) drukte zijn toehoorders het volgende op het hart:

> "In u ô mynen Saeligmaeker! verdwynen alle dese verscheydentheden. Gy roept tot het ryk der hemelen soo wel de kleyne, als de groote, de arme, als de ryke, en gy sult'ze alle oordeelen, sonder hun geslagt, hunne weirdigheyd, hunne ampten aen te zien, oft al wat de menschen onder malkanderen onderscheyd."[16]

De wereldse ongelijkheid is nochtans wel degelijk de emanatie van Gods Wil. Het privé-bezit en de daarmee samenhangende ongelijke verdeling van de rijkdommen der aarde werden evenwel niet bij de schepping maar pas later door God ingesteld. Voor de zondeval leefde het eerste mensenpaar in volkomen vriendschap met de Schepper.

16. M. REGUIS, *De stemme des herders,* 3 dln., Leuven, 1777, dl. III, p. 151. De toestand van gelukzaligheid is evenwel niet uniform voor alle hemelingen. Ieders verdiensten zullen in rekening gebracht worden en die zijn bepalend voor de plaats die men in de hemel zal innemen. Heiligen en martelaren bijvoorbeeld zullen een vooraanstaander positie innemen dan iemand die bij manier van spreken met de hakken over de sloot de hemel inkwam. Zie over de hiërarchie, de rangorde van de gelukzaligen in de hemel: G. VANDEN BOSCH, *o.c.,* p. 170-171.

Nergens was een vorm van onrechtvaardigheid te bespeuren, en alle bestaande goederen waren gemeenschappelijk. De gaven die de mens ontvangen had, dienden enkel en alleen om in zijn levensonderhoud te voorzien. Tekorten en overschotten en elke vorm van begeerte en onderdanigheid waren onbestaande in deze 'staet van onnoozelheyd'. De Antwerpse plebaan en landdeken Verheyen (1701-1777) merkte op dat

> "(...) in den beginne alle aerdsche goederen gemeyn waeren, en dat alle menschen volgens hunne eerste schepping vry geboren wierden, nog, uytgenomen hunne Ouders, geen bezondere Oversten en hadden, (...)."[17]

Maar bekoord door de duivel zondigde de eerste mens en kwam ten val. Daardoor beroofde hij zichzelf en zijn nakomelingen van al zijn voorrechten, die hij van God ontvangen had. Reguis legde zijn Meester deze woorden in de mond:

> "Ongelukkigen Adam, wat hebt gy gedaen? k'Had voor u eene schoone plaetse, eene vermaekelyke wooning, een aerds Paradys bereyd: met my te ongehoorsaemen, hebt gy alles verwoest, alles bedorven, alles verloren. Dese aerde, die ik gezegent had, sal voor uwe sonden vermaledyd zyn: sy sal alle soorten van doorens voorts-brengen, om u te straffen, En uwe verduldigheyd te oeffenen."[18]

De val van Adam is de oorzaak van het verbreken van de paradijselijke ideaalsituatie. Hij, als vertegenwoordiger van de mensheid, kreeg de opdracht in vol vertrouwen in de goddelijke voorzienigheid te leven. De eerste mens had echter van de Schepper ook een vrije wil gekregen waardoor hij de keuze kon maken tussen het al dan niet vervullen van de opgelegde taak. Adam bleek te zwak te zijn om niet te zondigen, en door zijn ongehoorzaamheid dompelde hij de gehele mensheid in de zonde en het kwaad.

Of de ongelijkheid in gaven nog te rijmen valt met Gods oneindige barmhartigheid en rechtvaardigheid zal wel vooral een vraag geweest zijn van gelovigen die het minder voor de wind ging. Verschillende sermoenschrijvers poogden hierop dan ook een antwoord

17. P. VERHEYEN, *o.c.*, dl. I, p. XVII.
18. M. REGUIS, *o.c.*, dl. I, p. 180-181.

te geven. De meest voorkomende verklaring is dat de zondige hebzucht en gulzigheid de mens er toe zouden aangezet hebben meer te nemen uit het gemeenschappelijk bezit dan nodig. Om twisten te voorkomen was het daarom best dat iedereen goed wist wat van hem was en wat van een ander. In die zin verklaarde en verantwoorde Florisoone de verdeling van de gaven als volgt:

> "(...) Godt heeft syne Schikking, van alles onder de menschen gemeyn te laeten; verandert om de vermenigvuldigheyd der onregtveerdigheden te voorkomen en te beletten; want, Godt voorziende, indien hy alles in gemeynschap gelaeten hadde, dat'er veele, uyt de gemeyne goederen hun meer zouden toegeeygent hebben, als dat hunnen nood-druft vereysschen zoude, (...). [Zodat] de menschen van eene algemeyne onregtveerdigheyd, en geduerige twisten en gevegten bevryd weezende, in ruste zouden konnen leven, als een ieder in't byzonder zoude weeten, wat hem eygen is, en wat dat hy regtveerdiglyk mag bezitten."[19]

Verder heeft God de materiële ongelijkheid zo gewild om de broederlijkheid en de christelijke solidariteit onder de mensen te bevorderen. De persoonlijke kwaliteiten en gaven moeten beschouwd worden als giften van de Schepper, en niet als persoonlijk bezit [20]. Zij mogen niet zozeer aangewend worden voor zichzelf, maar dienen vooral om de deugd van de naastenliefde in de praktijk om te zetten:

> "(...) zy zyn u niet gegeven tot misbruyk, maer tot gebruyk; de rykdommen om de arme te helpen en by-te-staen, het credit, om de kranke te ondersteunen (...). 't Is daerom, dat Godt de eene meer, als de andere daer van heeft voorzien, op dat de overvloedigheyd van d'eene zouden vervollen de gebrekelykheyd van d'andere (...)."[21]

19. P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. IV, p. 19-20. Dezelfde gedachte vindt men ook terug bij o.a. L. BOURDALOUE, *Uytmuntende sermoonen op verscheyde sondagen, feestdagen soo als op verscheyde materien.* Uyt het Frans vertaald door J.B. KIPS, 5 dln., Leuven, (approb. 1780), dl. II, p. 167-168.

20. P.F. VALCKE, *o.c.*, dl. III, p. 287-288.

21. I. DE VLOO, *o.c.*, dl. V, p. 281. Zie ook L. BOURDALOUE, *o.c.*, dl. II, p. 169.

Een laatste beweegreden voor de schijnbaar onrechtvaardige verdeling der goederen wordt ons aangebracht door de Rumbeekse pastoor-deken P.F. Valcke (1709-1787). God heeft die zo doorgevoerd, stelde hij,

> "Om de menschen door verscheyde wegen tot hunnen zaligheyd te brengen (...)"[22]

De arme kan Gods Rijk binnentreden, niet omwille van zijn milddadigheid zoals de meer begoede, maar wel als krachtens zijn lijdzaamheid in het aardse tranendal. Aan bezitlozen die zich afvroegen waarom uitgerekend zij gebrek leden en niet iemand anders, antwoordde De Vloo:

> " Hy [=God] behoeft ons geen rekenschap daer af te geven, Hy is Heer en Meester, Hy doet wat Hy wilt, het staet ons toe syne verborgene Oordeelen te aenbidden, en ons daer aen te onderwerpen."[23]

J. Verslype (1656-1735) besteedde in een van zijn sermoenen aandacht aan de paradox dat het niet altijd deugdzame mensen zijn die de wereldse rijkdom genieten. Bezit is niet steeds het resultaat van een vroom en godsdienstig leven, terwijl armoede en ellende niet altijd moeten gezien worden als straf voor een zondig bestaan[24]. De mens is afhankelijk van Gods ondoorgrondelijke Wil, hij zal nooit precies weten hoe de vork aan de steel zit. Daarvoor is het menselijk verstand te beperkt en de goddelijke voorzienigheid te perfect. Zelfs al lijkt veel op het eerste gezicht onrechtvaardig te zijn, toch mag niemand de moed opgeven in het licht van de eeuwige zaligheid. Elke vorm van ongelijkheid zal na de dood immers verdwijnen en dan pas zal de oorspronkelijke rechtvaardigheid van voor de zondeval hersteld zijn.

Barmhartigheid en goede werken

De meer gegoeden kunnen door milde schenkingen het leven van veel behoeftigen draaglijker maken. Zij moeten dan ook zorg dra-

22. P.F. VALCKE, *o.c.*, dl. VI, p. 120. Zie ook J. VERSLYPE, *Historie ende over-eenkominge der vier evangelien*, 18 dln., Kortrijk, 1767-1769, dl. VII, 1, p. 262.

23. I DE VLOO, *o.c.*, dl. V, p. 279.

24. J. VERSLYPE, *o.c.*, dl. VII, 3, p. 75.

gen voor de armen, die de giften en aalmoezen in Gods Naam ontvangen[25]. Gold deze regel enkel voor de rijken of dienden ook de armen barmhartigheid te betonen?

In Verheyens commentaar op de Mechelse catechismus vonden we de volgende omschrijving van deze deugd:

> "Den H. Augustinus, en alle de Godtsgeleerden met hem, beschryven de bermhertigheyd gelyk sy in ons is, op deze manier: *de bermhertigheyd is een medelyden in ons hert over een anders ellende, waer doôr wy gepraemt worden hem te helpen, is't dat wy konnen* (L. 9 de Civ. c. 5)".[26]

De nuance *'is't dat wy konnen'*, is niet onbelangrijk. Er werd door de predikanten een onderscheid gemaakt tussen barmhartig zijn en barmhartig handelen. Iedereen kan barmhartig zijn, maar niet iedereen beschikt over voldoende middelen om de arme daadwerkelijk bij te staan. Deze gedachte werd door De Vloo treffend geformuleerd:

> "Twee natte zakken konnen malkanderen niet droogen, twee arme malkanderen niet helpen. Ondertusschen, die twee arme konnen bermhertig zyn, ook in dien tyd, dat zy geene bermhertigheyd doen konnen; want bermhertig zyn, is eenen opregten wil en genegentheyd daer toe hebben, wil en genegentheyd, die in ons kan zyn en blyven, als ons de magt of de gelegentheyd ontbreekt."[27]

De kanselredenaars gaven duidelijk te verstaan dat armen en noodlijdenden niet aan de oproep om barmhartig te handelen kunnen beantwoorden. Oprecht medelijden met het bestaande leed en de wil om bij gelegenheid iets aan de situatie te veranderen, volstond voor hen.

Toch moesten zowel rijk als arm in de mate van het mogelijke goede werken doen, niet alleen uit naastenliefde maar ook uit liefde

25. We vonden deze gedachte terug bij M. AGOLLA, *o.c.*, dl. I, p. 364-365. Zie ook P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. IV, p. 16.

26. P. VERHEYEN, *o.c.*, dl. V, p. 425. Soortgelijke omschrijvingen worden ook door I. DE VLOO, *o.c.*, dl. IV, p. 46 en R. BACKX, *Sermoonen op de feestdaghen oft heylighdaghen van het Jaer*, 2 dln., Antwerpen, 1710, dl. II, p. 262-263 aangegeven.

27. I. DE VLOO, *o.c.*, dl. IV, p. 313.

tot God. De Vloo illustreerde dit met een citaat uit het Mattheusevangelie waarin de mens met een boom vergeleken wordt:

> "(...) *allen boom, die geene goede vrugten voortbrengt, zal uytgekapt en in het vier geworpen worden* (Mat. 7 v. 19). Allen boom, dat is, allen mensch, niemand uytgenomen. Alle menschen dan moeten vrugten voortbrengen van goede Werken, die vrugten der goede Werken zyn dan noodig aen alle menschen, aen zondaers, aen Regtveerdige, aen Uytverkoorene."[28]

Op welke werken van barmhartigheid moesten de armen en noodlijdenden zich nu toeleggen om na het aardse leven Gods aanschijn te mogen aanschouwen? Verslype leerde zijn toehoorders dat er verschillende soorten goede werken zijn [29]. Bepaalde goede werken kunnen niet door gelijk wie beoefend worden. Zo kunnen enkel de rijken materieel tussenbeide komen. De noodlijdenden zelf worden, ondanks hun erbarmelijke levensomstandigheden, niet ontslagen van de plicht om barmhartig op te treden:

> "(...) hoe vele kleyne diensten en konnen de armen niet doen aen malkanderen? Dien, die in staet niet en is, om aen eenen armen sieken het noodig te besorgen, kan hem besoeken, en anderen dienst bewysen. Dien die synen gebuer uyt de moeyelykheyd niet en kan trekken, kan hem in synen druk vertroosten. (...) Men geeft goeden raed, goed exempel aen den even-mensch: men tragt hem van het quaed af te trekken, en te brengen tot het goed: (...) Hoe arm gy ook zyt, gy sult duysent gelegentheden vinden, om dienst te bewysen aen menschen die armer of ryker zyn, als gy."[30]

28. Zie *Ibid.*, *o.c.*, dl. V, p. 249

29. J. VERSLYPE, *o.c.*, dl. VII, 2, p. 138-139: "(...) de goede werken zyn tweederleye, daer zyn goede werken, de welke, by wyse van spreken, eene algemeyne goedheyd hebben, ten opsigte van iedereen, ofte wel die goed zyn geoeffent te zyn van alle soorten van menschen, soodanig zijn, by voorbeeld, Godt beminnen, en synen naesten mensch beminnen om Godt, het gebed, het versterven van syne ongeregelde driften, het oeffenen van de ootmoedigheyd en zagtmoedigheyd in de voorvallende gelegentheden, het verdraegen van de lasteringen, en diergelyke meer andere werken van deugden, (...). Daer is nog eene andere soorte van goede werken, die gelyk eene bezondere goedheyd hebben, want al-hoe-wel sy goed zyn, sy en dienen niet van alle soorten van menschen in het algemeyn geoeffent te zyn; maer alleenelyk van die in eenen sekeren staet en ampt gestelt zyn; (...)."

30. M. REGUIS, *o.c.*, dl. II, p. 172-173.

Onthechting en ootmoed

Vooral hebzucht en hoogmoed werden door de kanselredenaars sterk gehekeld. Alhoewel deze ondeugden nauw verbonden zijn met de rijkdom, stelden de predikanten toch vast dat ook de behoeftigen en bezitlozen op dat vlak niet helemaal vrijuit gingen. Ook armen konden door overdreven hebberigheid verteerd worden, of zoals de Franse pastoor J. Chevassu (1674-1752) het stelde:

> "(...) Daer is eene gierigheyt der ryke, en eene der aerme, die van alle aerdsche goederen ontbloot zynde branden van begeirte om'er te hebben: daer is eene gierigheyt der groote en eene der kleyne;(...)".[31]

Verscheidene sermoenschrijvers wezen op de talloze gevaren die hebzucht of gierigheid met zich meebrachten. Deze ondeugd veroorzaakt onbarmhartigheid, geloofsonverschilligheid, gewetenswroeging en verscheidene onrechtvaardigheden zoals diefstal, roof, leugen, meineed, bedrog en zelfs verraad[32]. Ze leidt niet alleen tot kwaad in het tijdelijke leven, maar heeft ook voor het eeuwige schadelijke gevolgen. Verstokte geldzuchtigen worden onverbiddelijk naar de eeuwige verdoemenis verwezen. Geen wonder dat alle predikanten hun toehoorders aanmaanden deze ondeugd zoveel mogelijk te overstijgen. Backx zag heil in goede werken, terwijl de Franse jezuïet Giroust (1624-1689) de armen aanraadde te berusten in de situatie die God hen had toebedeeld. Hij drukte hen dan ook op het hart hun streven naar een confortabeler situatie of rijkdom in te tomen[33].

Naast de gierigheid werd ook de hoogmoed op de korrel genomen. Ondanks het feit dat rijkdom en hoogmoed gemakkelijk hand in hand gaan en dus eerder bij de rijken te verwachten zijn, meende Valcke dat:

> "Deze zonde is zo gemeyns, dat, gelyk de dagelyksche ondervinding ons leert, de botste, d'onwetenste, de armste, de

31. J. CHEVASSU, *Sermoenen voor alle de sondagen des jaers*, 2 dln., Ieper, (approb. 1764), dl. II, p. 226.

32. P. VERHEYEN, *o.c.*, dl. V, p. 169. Zie ook J. VERSLYPE, *o.c.*, dl. VII, 3, p. 105; *Ibid.*, dl. V, 2, p. 281; J. GIROUST, *Sermons pour le carême*, 3 dln., Brussel, 1708, dl. II, p. 29-36.

33. R. BACKX, *Vervolgh der sermoonen...*, dl. III, p. 417-418; J. GIROUST, *o.c.*, dl. II, p. 38-39.

> slegtste die men vind, die meest redens hebben om hun te verootmoedigen, dikwils meer als andere van deze brandende kortze ontsteken worden en hoveerdiger zyn als de groote, ryke en magtige van de Wereld."[34]

Ook Backx en De Vloo kwamen tot de verrassende vaststelling dat zelfs noodlijdenden hoog van de toren durfden blazen. Volgens eerstgenoemde stellen armen zich verwaand op als ze zich over hun armoede schamen[35]en De Vloo preekte dat hoogmoed bij de armen één van de zonden is die God het meest mishaagt[36]. Valcke waarschuwde de grootsprakerige arme die zich boven de andere verheven achtte:

> "Neen, neen, Godt kan dat niet verdraegen; Hy straft die gemeynelyk met d'alderschroomelykste straffen in den tyd en inder eeuwigheyd."[37]

Omdat de hoogmoedige enkel maar belangstelling heeft voor het tijdelijke en doordat net uit deze houding alle verderf voortspruit[38], kan hij moeilijk de eeuwige zaligheid verdienen als zijn levensdraad is afgewonden. Alle predikanten waren het er roerend over eens dat wie overdreven roem najaagt onherroepelijk de weg naar de verdoemenis inslaat.

Het uitgelezen middel om de verwaandheid en de verderfelijke gevolgen tegen te gaan, is radicaal de deugd van 'ootmoedigheid' te beoefenen. Florisoone illustreerde dit contrast aan de hand van het verhaal van de aartsengel Michaël, die door zijn nederigheid, Lucifer, het symbool van de hoogmoed, uit de hemel weet te verdrijven. Hij maande zijn toehoorders aan hetzelfde te doen[39]. Men kan immers geen twee heren dienen.

Het voorbeeld bij uitstek van ootmoedigheid en onthechting is Christus zelf, die als boeteling de armoede verkoos boven de wereldse pracht

34. P.F. VALCKE, *o.c.*, dl. III, p. 205.

35. R. BACKX, *Sermoonen op de feestdaghen...*, dl. I, p. 524.

36. I. DE VLOO, *o.c.*, dl. VI, p. 39.

37. P.F. VALCKE, *o.c.*, dl. III, p. 212.

38. Volgens Verheyen ligt hoogmoed aan de oorsprong van ongehoorzaamheid, pocherij, schijnheiligheid, twist, hardnekkigheid, tweedracht en 'vermete nieuwigheden'. Cfr. P. VERHEYEN, *o.c.*, dl. V, p. 164.

39. P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. VIII, p. 208-212.

en praal. Backx deed in een sermoen over de geboorte van Jezus uit de doeken waarom Hij deze levenshouding aannam:

> "(...) om u die (=rijkdommen) leeren te verachten, en al sijnen rykdom heeft hy in d'ootmoedighheyd gestelt, die in weerde alle schatten van de werelt te boven gaet. Als u dan oft groote Huysen en Landeryen, oft prachtigen Huysraedt, oft kostelijcke Klederen, oft rycke Coffers, oft eenigh ander werelts goet comt streelen, ende oft aenlocken tot begeerelijckheydt, oft op-blaesen tot Hoogveerdigheyt, peyst op den Stal daer Christus in geboren is, peyst op de Cribbe daer hy in gelegen heeft, peyst op de arme doeckskens daer hy is in gewonden die den heelen Aerts bodem met al dat daer in is, van niet heeft geschaepen, en nu als niet heeft veracht."[40]

Christus is het toonbeeld van de deugdzaamheid waartoe de 18de-eeuwse predikanten hun publiek probeerden te bewegen. Niet alleen Zijn onthechting, maar ook Zijn verduldigheid, gehoorzaamheid en berusting worden aangeprezen.

Berusting en gehoorzaamheid

De zielenherder verkondigde vanop de kansel dat de noodlijdende zijn armoede met gelatenheid diende te aanvaarden. Aan deze opvatting ligt het reeds vermelde voorzienigheidsbegrip ten grondslag. God heeft voor iedere mens bepaald in welke staat hij moet leven. Zowel rijken als armen moeten zich daaraan onderwerpen en de plichten, eigen aan hun staat, gewetensvol nakomen. De predikanten zagen waarschijnlijk ook dat menselijk leed tot wrok en opstandigheid kan leiden en ze poogden dan ook deze verbittering te milderen door berusting te prediken. Pastoor De Vloo richtte zich in een preek over het lijden tot de armen en zegde:

> "En gy, bedroefde herten, die zugt en schreyd onder het gewigt van uwe armoede, wilt gy dat uwe droefheyd verkeere in vreugd, verdraegt die met verduldigheyd,(...)."[41]

40. R. BACKX, *Sermoonen op de feestdaghen...*, dl. II, p. 364. Cfr. M. REGUIS, *o.c.*, dl. III, p. 135.; P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. IV, p. 204.; J. VERSLYPE, *o.c.*, dl. II, 2, p. 324.

41. I. DE VLOO, *o.c.*, dl. IV, p. 35. Zie ook P.F. VALCKE, *o.c.*, dl. VI, p. 129.

De arme kan zich bij het horen van de aansporingen tot lijdzaamheid hebben afgevraagd waarom precies hij nu juist moest berusten. Waarom diende hij alles passief te aanvaarden in plaats van te proberen iets aan zijn hachelijke situatie te veranderen. Immers, dreigde hij niet als lui gebrandmerkt te worden wanneer hij zich te uitdrukkelijk in zijn lot schikte?

Het inzicht dat niemand van leed gevrijwaard blijft en dat de goddelijke voorzienigheid zelf de bepalende factor is, moest volgens Verheyen een voldoende reden zijn om zich bij de situatie neer te leggen:

> "(...) en dit is eene rede, die ons in het lyden moet verduldig maeken, aengezien het aen alle gemeyn is, en wy buyten andere niet moeten uytsteken. (...) Voorders (...), dat alle lyden van Godt komt: *is'er wel eenig kwaed in de stad,* zegt den Propheét Amos, *dat den Heere niet gedaen en héeft.*"[42]

Valcke, de pastoor van Rumbeke, was het roerend met zijn collega eens[43]. Backx gaf nog een andere argument om in lijden en ontbering te berusten. Het leed in de wereld moest volgens hem gezien worden als een beproeving, als een uitdaging om te blijven vertrouwen op de voorzienigheid. God laat de mens in ellende en ziekte om

> "(...) ons te beproeven: om te sien, hoe wy ons daer in dragen sullen, niet op dat hy soude weten, maer op dat hy ons soude toonen, hoe kranck dat ons geloof is, hoe kleyn ons betrouwen op Godt."[44]

Na lijden komt verblijden

Florisoone gaf echter grif toe dat veel godvruchtige gelovigen tegenspoed kennen, terwijl talrijke onrechtvaardigen, die in zonde en

42. P. VERHEYEN, *o.c.*, dl. V, p. 288-290. Het motief van de gelijkheid komt ook terug bij R. BACKX, *Vervolgh der sermoonen...*, dl. II, p. 210.

43. P. VALCKE, *o.c.*, dl. I, p. 320. Deze predikant probeert zijn publiek bij te brengen dat "(...) er in de wereld niet geschied, ten zy door den Wille van Godt, en dat den staet in den welken Godt u stelt, den besten en zekersten is voor uwe Zaligheyd en vervolgens indien gy arm zyt, zoodanig zyt door eene byzondere Voorziengheyd van Godt, om u in dien Staet tot de Zaligheyd te brengen."

44. R. BACKX, *Vervolgh der sermoonen...*, dl. I, p. 484-485. Zie ook P. VERHEYEN, *o.c.*, dl. V, p. 292 en I. DE VLOO, *o.c.*, dl. III, p. 89.

ondeugd hun leven doorbrengen, met volle teugen van het aards geluk genieten. Hij stelt dan ook erg rethorisch dat God ofwel niet bij machte is te helpen ofwel niet wenst te helpen, waardoor men eigenlijk van een onbarmhartige schepper zou moeten gewagen. Zijn antwoord op deze stellingen is gebaseerd op de H. Augustinus en luidt dan ook als volgt:

> " (...) dat den Heer (laet) noyt toe, dat de quaede op deeze wereld gelukkig zyn (...). En daerom, als gy peyst, dat zy in hunnen voorspoed, in hunne goederen, pragt, gemakken en voldoeningen hun'er zinnen, gelukkig zyn, gy weet niet waer in dat het waer geluk gelegen is."[45]

De sermoenschrijver beklemtoonde dat het echte geluk niet in het tijdelijke, maar wel in het eeuwig leven na de dood te situeren is. Ook de reeds geciteerde De Vloo gaf een verklaring voor het schijnbaar onrechtvaardig lijden van de vrome gelovigen, en het 'mondaine' geluk van de zondaars :

> "(...) 't is hier, dat syne Regtveerdigheyd en Alvoorzienigheyd aldermeest komt uyt-te-schynen; want is Godt regtveerdig, Hy moet ieder loon na werken geven. De zondaers zyn noyt zoo quaed, of zy doen nog somtyds eenig goed, daer voor staen zy geenen loon t'ontfangen in 't ander leven, 't is regt, dat zy hem ontfangen in dit leven. De regtveerdige zyn noyt zoo goed, of zy doen nog somtyds eenig quaed, Godt wilt hun spaeren in de Eeeuwigheyd, 't is regt, dat zy de straffen draegen in den tyd."[46]

Florisoone en De Vloo deelden hetzelfde uitgangspunt: het tijdelijk leven is van geen tel in vergelijking met de eeuwigheid. Wat baat het om werelds geluk in overvloed te hebben als men na de dood naar de eeuwige verdoemenis verwezen wordt? Om hun betoog kracht bij te zetten, verwezen de predikanten naar het verhaal van Lazarus en de rijke vrek (Luc. 16, 19-31). De arme bedelaar, Lazarus, ging gebukt onder armoede, ziekte en verdriet en werd door de gierige

45. P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. III, p. 67-69. Deze problematiek is verwant met de, niet op volkomen bevredigende manier op te lossen, paradox van het kwaad. M.a.w., hoe vallen Gods almacht en Zijn barmhartigheid - en beide elementen zijn in het joods-christelijk Godsbegrip essentieel - te rijmen met de onloochenbare realiteit van het radicale kwaad in de wereld?

46. I. DE VLOO, *o.c.*, dl. I, p. 60.

rijkaard gemeden en verstoten. *"O Christen Mensch"*, riep Verslype, samen met de H. Basilius

> "(...) aenmerkt eens den Patriarch Abraham, regnerende in den Hemel, en den armen Lazarus rustende in synen schoot, ende van den anderen kant aenmerkt den ryken vrek, begraven liggende in de helle, die in het midden van de vlammen zugt en kermt om een druppel water, om syne tonge te verkoelen, en niet en kan bekomen. Peyst alsdan en overpeyst by u selven, wat dat beter is, met desen syn leven over te brengen in overdaed ende wellusten, zonder het lichaem iet te weygeren van al dat het verzoekt, maer op het leste zulk eenen droeven uytgang te hebben, ofte wel met den eersten liever wat gebrek te lyden, wat verstervingen te onderstaen, maer, daer voor eene eeuwigheyd te bekomen vol overvloed en zaligheyd?"[47]

Het besef dat het lijden meestal een noodzakelijke voorwaarde is om de hemel te verdienen, moest volgens de 18de-eeuwse predikanten eveneens een stimulans zijn om te volharden in de aardse beproevingen. Zij troostten hen die in ellende en verdriet leven met de gedachte dat werelds lijden uitmondt in eeuwig verblijden. Maar, niet alle stervelingen die in een armoedige situatie leven, zullen na de dood de eeuwige zaligheid verwerven. Enkel rechtschapen armen mogen op een beloning hopen. Florisoone waarschuwde de ongeduldige en opstandige armen die over hun leed klaagden. Hij vroeg hen

> "(...) mag men ook aen u niet zeggen, met veel meerder reden, als dat Christus tot *Petrus* zeyde: *gaet weg, gy tegenstryder* van de goddelyke Voorzienigheyd; *want gy smaekt niet dat goddelyk, maer dat menschelyk is.* Wie zyt gy, die de Schikking des Heere min zoude durven goedkeuren? Wie heeft'er, zegt den heyligen Apostel *Paulus,* het Voorneemen des Heere gekent, of wie is'er synen Raedsman geweest?"[48]

Tenslotte stelden de predikanten dat behoeftigheid en tegenspoed ook in het tijdelijk leven nuttig kunnen zijn. Volgens de jezuïet

47. J. VERSLYPE, *o.c.*, dl. III, 2, p. 226.

48. P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. VIII, p. 161. Zie ook J. VERSLYPE, *o.c.*, dl. I, 2, p. 96.

Cheminais de Montaigu (1652-1689) leidt welvaart tot ondeugd, ongeloof en een te sterke gehechtheid aan de wereldse goederen. Het lijden heeft een totaal ander effect; het is de meest efficiënte manier om de zondaar te bekeren en om hem voor zijn fouten te laten boeten, of zoals de Franse predikant het zelf verwoordde:

> "Les châtimens dont Dieu nous afflige, ont deux fins dans les vues de la Providence; l'une ne regarde l'avenir, l'autre le passé: celle qui regarde l'avenir, est la conversion du pecheur, et le changement de ses moeurs; celle qui regarde le passé, est l'expiation de ses fautes et la satisfaction qu'il doit à la justice de Dieu."[49]

De 18de-eeuwse kanselredenaars zagen dus verscheidene redenen waarom de noodlijdenden zich zonder morren moesten schikken naar Gods heilige Wil. Hoewel de armen en behoeftigen naar wereldse maatstaven in een benarde en weinig benijdenswaardige positie verkeren, staan zij er - bekeken in het licht van de eeuwigheid (en dat is het standpunt dat de predikanten voortdurend innamen) - lang niet slecht voor. Integendeel, want wie is voor de armoedebeleving op aarde het model bij uitstek? Jezus Christus. De armen dienen dan ook Zijn richtlijnen deemoedig te volgen. Verslype verduidelijkte wat Jezus van hen verlangde en legde Hem deze woorden in de mond:

> "(...) ik ben soo arm, dat ik niet eygens en hebbe, daer ik myn hoofd soude konnen opleggen, ende soo wil ik ook, dat myne Discipelen de armoede zullen beminnen: want den Discipel en mag niet wezen boven synen Meester."[50]

De krekel en de mier

Tenslotte hadden de 18de-eeuwse sermoenschrijvers het ook over de arbeidsplicht. Werken, werken en nog eens werken was de plicht van iedereen die er fysisch toe geschikt was. Zeker de behoeftigen onder de toehoorders dienden dit gebod in ere te houden. De kansel-

49. T. CHEMINAIS DE MONTAIGU, *Sermons revus par le Père Bretonneau*, 5e verb. uitg., 5 dln., Brussel, 1710-1729, dl. I, p. 2.

50. J. VERSLYPE, *o.c.*, dl. IV, 2, p. 210.

redenaars lieten in soms niet mis te verstane bewoordingen aanvoelen dat de armoede in vele gevallen een gevolg was van gemakzucht. De remedie bij uitstek om de pijn van de ellende wat te verzachten en de demoraliserende invloed van het nietsdoen te beperken, bestond erin zich op de arbeid toe te leggen.

Verscheidene kerkelijke woordvoerders benadrukten het universele gebod van de arbeid. In hun verantwoording betrokken ze twee geloofsovertuigingen die karakteristiek zijn voor de gehele katholieke leer, nl. de zondigheidsgedachte en het rotsvast geloof in Jezus Christus, die de mens als lichtend voorbeeld is voorgegaan. Steunend op deze twee peilers probeerde men aan te tonen dat de arbeid zowel als boetedoening als in sociaal perspectief waardevol is. Zo stelde de auteur van de *Nieuwe Vlaemsche Sermoenen* dat Adam vergiffenis heeft bekomen voor zijn ongehoorzaamheid door de moeiten en de lasten van de arbeid te aanvaarden[51] en Reguis beklemtoonde dat:

> "den arbeyd een boetveirdigheyd (is), die Godt aen alle menschen heeft opgeleyd: laet ons dan werken in den geest van boetveirdigheyd, en ootmoedigheyd. Wy syn broeders, en lidmaeten van malkanderen. Laet ons dan aerbeyden om ons nuttig te maeken aen de gemeynte, van welke wy alle soorten van by-stand krygen."[52]

Handwerk werd tevens voorgesteld als het middel bij uitstek om de verlokkingen van de zonde tegen te gaan. Dit gold niet alleen voor de rijke toehoorders, maar evenzeer voor de armen. Florisoone beweerde dat de behoeftigen zich eigenlijk gelukkiger mochten prijzen dan de rijken. Door armoede tot werken gedwongen, wisten ze immers de dans van de zonde te ontspringen. Zo hield hij de armen voor dat zij

> "gelukkiger zyn als de ryke en magtige van deeze wereld, de welke zonder eenige betaemlyke bezigheden aen te trekken, konnen leeven, en hun leven in ledigheyd verslyten; want de menschen, die tot den arbeyd genoodzaekt zyn, bevryd weezende van de gelegentheyd van menige zonden te bedryven, en zig alszoo gemakkelyker bewaerende in de

51. P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. II, p. 19.

52. M. REGUIS, *o.c.*, dl. I, p. 181. Zie ook I. DE VLOO, *o.c.*, dl. II, p. 155.

> Gratie der Heeren worden veel eer verlicht en beweegt, om zig gewilliglyk aen de Voorzienigheyd des Heeren t' ontwerpen, en den arbeyd, die zy moeten doen, aen te nemen als eenen zaligen middel tot voldoeninge van hunne zonden: maer veele ryke zyn zoo gelukkig niet; want als zy zien, dat zy in geene noodzaekelykheyd gestelt zyn, om hun leven door werken of behoorlyke bekommernissen over te brengen, zy begeeven zig ligtelyk tot de ledigheyd, waer door zy in menigvuldige zonden van onmaetigheyd en onzuyverheyd vallende, t' eenemael veronagtzaemen van hier na 't Welbehaegen des Heeren te leeven, en zo voor de schulden van hunne zonden te voldoen."[53]

De zeer afwijzende houding van de 18de-eeuwse sermoenschrijvers tegenover "het dolce far niente" kan slechts begrepen worden vanuit de algemene latente vrees dat de mens dan heel gemakkelijk in zonde vervalt. De Franse historicus Delumeau beweert dat sinds de opkomst van de kooplieden en onder druk van de sociaal-economische veranderingen de ledigheid door de Latijnse christenheid als doodzonde werd gebrandmerkt. Volgens deze auteur leidden drie wegen tot de algemene veroordeling van de luiheid. Ten eerste zijn er de zedelijke gevaren die aan de zonde verbonden zijn. Dit thema, reeds in het boek *Ecclesiasticus* aanwezig, werd stap voor stap gechristianiseerd en resulteerde in de lof van de arbeid om de arbeid. Een tweede weg die tot de volledige veroordeling leidde, was de veranderende houding tegenover de arme. Vanaf het begin van de 13de eeuw werd de arme steeds minder gezien als een deerniswekkende medemens in wie men de arme Christus herkende, maar steeds meer als een bedreigende figuur die schuldig was en misdadig. Deze ontwikkeling en de daarbij aansluitende veroordeling van de armoede gingen in de volgende eeuwen onverminderd voort. Als derde aspect haalt Delumeau de veranderende tijdsperceptie en -beleving aan. Door de uitvinding van mechanische uurwerken, de regeling van de economische activiteit door belfortklokken, het groeiend succes van het adagium *time is money*, de opkomst van de Moderne Devotie en het humanisme, dat de geschiedenis ontdekt, gaat men de waarde van elk moment beklemtonen. Luiheid werd als tijdsverspilling

53. P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. II, p. 16.

aangeklaagd. Delumeau besluit dat de lekenwereld de kerk heeft meegetroond in de globale veroordeling van de luiheid. Zij was een schadelijke uitwas in de samenleving geworden waarin de wereldse activiteit, profijt en geld aan belang wonnen[54].

Zo stak de reeds vermelde Reguis een vermanende vinger uit naar de luiaard en vergeleek hem met parasieten:

> "(...) dese geswellen, dese klieren, die komen in't menschens lichaem, die gevoed worden door t' selve bloed, door t'welk de nuttige leden worden gespeyst. T'Is eenen horsel, die den honing der bien opeet. T'Is een onkruyd, t'welk het vogt der aerde verteirt, t'gene geschikt was om de nuttige, en noytsaekelyke planten te voeden. T'Is eenen ondankbaeren, die voor niemand iets en doet, terwylen idereen voor hem arbyd. T'Is eenen onnuttigen boom, die niet goed en is als om in t'vuer geworpen te worden: t'is een monster in de gemeynte, die niet eten en mag (...)"[55]

Werkonwilligen werden onder meer door De Vloo krachtig veroordeeld. Hij vergeleek hen met de gemakzuchtige krekel en stelde daartegenover het voorbeeldige gedrag van de nijvere mier:

> "Gaet nae de Miere, ô Luyaerd, beschouwt haere wegen, en leerd van haer de wysheyd: *vade ad formicam, o piger, et considera vias ejus et disce sapientiam (Prov. C. 6 v. 6).* Dit kleyn, dit onnoozel dierken, zonder Leyds-man, zonder Leer-meester, zonder Prins of Koning, bereyd voor zig de spys in den zomer, en vergaedert in den Ougst syn noodig voedzel (Ibid. C. 6 v. 7 en 8). (...) Dat is eene wysheyd en voorzigtigheyd, die ik wil, dat gy van de Miere zoude leeren. Gy moogt de Krekel niet naervolgen, die in den zomer niet doet als zingen, en in den winter niet als treuren; maer de Miere, die in den zomer niet doet als zorgen, arbeyden en vergaederen, en in den winter de vrugten plukt van haere

54. J. DELUMEAU, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident, XIII_-XVIII_ siècle*, Parijs, 1983, p. 257-262. Zie ook hiervoor M. THERRY, *De religieuze beleving bij de leken in het 17de-eeuwse bisdom Brugge (1609-1706)*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jrg. 50, 1988, nr. 128, p. 51.

55. M. REGUIS, *o.c.*, dl. I, p. 187.

> zorg en arbeyd, levende alsdan van het gene zy in den zomer door haere neerstigheyd vergaedert heeft."[56]

De luiheid heeft niet alleen in vele gevallen armoede en gebrek tot gevolg; zij verleidt de mens tot een zondige levenswandel. Agolla (1628-1701), een augustijn die een kwart eeuw lang missionaris was te Nijmegen, specifieerde waartoe luiheid kon leiden:

> "(...) menschen die ledigh, luy en vaddigh zyn, bederven heel en gansch, stincken en rotten, ende brengen niet anders voort, dan vuyle gepeysen, ongeregelde begeerten, duysent fauten en sonden, achterklap, dronckenschap, tuysscherye, onkuysheyt, immers, menighvuldige boosheyt, en alle quaet."[57]

Dergelijke uitspraken laten duidelijk aanvoelen dat leeglopers en klaplopers, die koppig bleven volharden in hun zondigheid, in de ogen van de 18de-eeuwse clerus als vogels voor de kat waren. Ook Valcke zag de toekomst van de arme lamstralen somber in.

> "Maer hoe ongelukkig zyn die Arme, die alzoo hunnen armoede jammerlyk misbruyken tot hunne verdoemenisse; zy zyn arm in deze Wereld, en zullen ook arm zyn inder eeuwigheyd; zy zullen van de tydelyke en kleyne armoede, door hunne schuld, vervallen in de eeuwige en aldergrootste armoede, daer hun inder eeuwigheyd een druppelken water zal geweygert worden, tot ververschinge van hunne dorstige en brandende tonge."[58]

De armoede: een zekerder weg naar de hemel?

Zoals aangegeven hamerden de 18de-eeuwse predikanten voortdurend op deugden als geduld, berusting en gehoorzaamheid, op het vluchten van de zonde en op de plicht om te werken en om goede werken te volbrengen. Het naleven van deze morele code zou dan in het hiernamaals vruchten afwerpen. De sterveling kan de eeuwige

56. I. DE VLOO, *o.c.*, dl. VII, p. 41-42. Dezelfde vergelijking wordt aangehaald door P.F. VALCKE, *o.c.*, dl. III, p. 94.

57. M. AGOLLA, *o.c.*, dl. I, p. 334-335. Zie ook M. REGUIS, *o.c.*, dl. II, p. 190. Tuysscherye betekent dobbelen.

58. P.F. VALCKE, *o.c.*, dl. VI, p. 137-138.

beloning evenwel pas in ontvangst nemen als magere Hein zijn werk heeft gedaan. De sermoenschrijvers hingen met opzet een onheilspellend beeld op van de onafwendbare dood om hun publiek bewust te maken van het belang van de eeuwige zaligheid. Zo hoopten ze veel toehoorders op het rechte pad te houden. Florisoone leerde deze waarheid in een sermoen over de "gedagtenisse des doods":

> "Van deeze algemeene wet, van eens te sterven, word niemand uytgezondert; (...), zy werpt alles ten onder; zy smyt ter aerde de ryke, zoo wel als de arme; zy ontziet niet meer den Scepter van eenen Koning, als den stok van eenen Herder, en zy vreest niet meer voor den Myter van eenen Paus, als van den slegten Hoed van eenen Bedelaer; (...)."[59]

Op die manier poogden de sermoenschrijvers hun schapen ervan te doordringen dat al het wereldse slechts bijzaak is. Het is dan ook overduidelijk dat iedereen zijn zaligheid als opperste streefdoel moest hebben. Verbanning naar de hel is het allerergste wat de sterveling kon overkomen. De Vloo omschreef de onderwereld in apocalyptische bewoordingen:

> "(...) hunne wooning zal zyn, eenen duysteren kerker, vervolt met vier en vlam hun gezelschap, vervaerlyke duyvelen; hun voedsel, schuym van draeken en serpenten; hun bedde, brandende pek en solfer; hun geluyd, geween en knerzeltanden, vermengt met duyzend maledictien, klagten, blasphemien en verwytingen."[60]

Om daaraan te ontsnappen moest de zaligheid resoluut verkozen worden boven elk aards streefdoel. Valcke bleek ervan overtuigd dat het niet mogelijk is "Godt te dienen, en de Wereld Godt te beminnen, en de rykdommen (...)."[61] De vraag waarom de mens naar tijdelijke goederen en gezag streeft en wat hem daarin fascineert, schijnt bij de predikanten niet op te komen, evenmin schijnt de vaststelling tot hen door te dringen dat een niet onbelangrijk deel

59. P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. V, p., 2-3

60. I. DE VLOO, *o.c.*, dl. IV, p. 32-33. De voorstellingen van de hel in de toemalige verkondigingen werden diepgaand bestudeerd door G. VANDEN BOSCH, *o.c.*, p. 69-109.

61. P.F. VALCKE, *o.c.*, dl. III, p. 284. Zie ook P. FLORISOONE, *o.c.*, dl. IV, p. 289-290.

van de bevolking vooral in tijden van crisis een titanenstrijd om het bestaan voerde.

Door de sociale verschillen en de ongelijke verdeling, bewandelt niet iedereen dezelfde weg naar de eeuwige gelukzaligheid. De goddelijke voorzienigheid heeft voor elke mens de route uitgestippeld, en het is enkel langs die weg dat hij het gewenste einddoel kan bereiken. Valcke preekte dat de armen veel gemakkelijker zalig kunnen worden dan hun rijke medebroeders:

> "Ja, arme Lieden, uwen armen Staet is meer te agten als den Staet der Koningen zelfs, gy-lieden kond veel beter en gemakkelyker zalig worden als de Ryke."[62]

Wat bracht de predikanten tot de overtuiging dat armoede bepaalde voordelen inhield ten aanzien van het bereiken van de eeuwige gelukzaligheid?

Verslype, pastoor-deken van Kortrijk (1699-1715) en later kanunnik van St.-Donaas te Brugge (1715-1735), vergeleek de behoeftige met Christus want beiden ontbrak het aan tijdelijk bezit en rijkdom. In deze optiek kan de gelijkheid worden aangehouden. De predikant vermeldde echter niet dat de Godmens de armoede *vrijwillig* verkozen had, terwijl veel armen en behoeftigen, door allerlei sociaal-economische omstandigheden, *gedwongen* werden in een beklagenswaardige situatie te leven. De kloosterlijke armoede op basis van een vrijwillige keuze werd door de sermoenschrijvers geïdealiseerd. Door de keuze van Christus werden de armen als geprivilegieerden beschouwd en zouden ze Gods voorkeur genieten boven de rijken.

Voorts moeten de rijken in het tijdelijk leven meer op hun tellen letten dan de armen, want aan hun rijkdom zijn grote gevaren verbonden. De arme daarentegen heeft veel minder gelegenheden om hoogmoedig, overdadig, lui of onkuis te zijn[63]. Zo heeft de goede arme minder te vrezen op het laatste oordeel, gezien vooral de rijke op de rooster gelegd zal worden. Hij zal zich immers als een rentmeester moeten verantwoorden voor het gebruik van de goederen, die hij van God in beheer gekregen heeft. De behoeftige daarentegen dient

62. P.F. VALCKE, *o.c.*, dl. VI, p. 130.
63. J. VERSLYPE, *o.c.*, dl. V, 1, p. 21.

slechts een "luttel rekeninge" te geven omdat "er hem weynig bevolen is"[64].

Elke behoeftige kan steun en kracht vinden in de bijbelse gedachte dat na dit leven alles op zijn kop wordt gezet. Maar, waarschuwde Backx:

> "(...) siet wel toe dat gy arm zynde met de daedt, niet rycken zyt met de begeerte: dat uwe armoede niet ongewilligh en zy, ende uyt enckel bedwanck: dat gy niet en claeght, niet en creunt, niet en murmureert tegen den wille Godts, noch uw betrouwen in syn voorsienigheyt en Vaderlijcke sorge niet en verliest om dat u somtyts dit oft dat onbreckt. En verliest door geen onverduldigheyt de verdiensten van uw armoede, noch en wilt de Croon van Glorie, die u in het Ryck der Hemelen bereydt is, niet vermangelen voor een hantsvol gelt oft goet, dat andere meer als gy voor een luttel tydts besitten."[65]

Volgens de 18de-eeuwse predikanten stond de arme op de drempel van de zaligheid, op voorwaarde dat hij de plichten - eigen aan zijn staat - volbracht. Zo zou een ongeduldige of luie arme het eeuwig geluk verliezen en net als de gierige vrek naar de eeuwige verdoemenis verwezen worden.

Het gebrek aan bezit mocht volgens de sermoenschrijvers niet vervangen worden door mateloze hebberigheid. Elke behoeftige moest het verlangen naar het wereldse onderdrukken want dan pas zouden de poorten van de hemel voor hem openzwaaien.

Algemeen besluit

Uit het voorgaande is gebleken dat de kerkelijke woordvoerders in de 18de eeuw - tot in den treure toe - de deugden als berusting, geduld, gehoorzaamheid, onderdanigheid en werkzaamheid ophemelden. Vooral armen mochten ze in geen geval verwaarlozen. Elke uiting

64. Zie *Ibid.*, p. 22. Cfr. A. DE COCK, *Sermoenen op de feestdagen*, Brugge, 1747, p. 246.

65. R. BACKX, *Vervolgh der sermoonen...*, dl. I, p. 429.

van ontevredenheid werd als ongepast afgewezen. Immers, had God niet zelf de bestaande orde doorgevoerd? De pertinente zekerheid dat de sociale orde samenviel met de wilsbeschikking van de Schepper heeft ertoe bijgedragen dat de katholieke Kerk een statische maatschappijvisie verkondigde. Zowel in de voorgaande eeuwen als na 1800 hebben sermoenschrijvers de hiërarchische maatschappijstructuur verklaard en gelegitimeerd met een verwijzing naar de goddelijke voorzienigheid. In deze optiek mag het ons niet verwonderen dat de sermoenschrijvers de armoedeproblematiek geenszins structureel benaderden. De 18de-eeuwse predikatie heeft enerzijds elke maatschappelijke vernieuwing gestremd maar waarborgde anderzijds rust en stabiliteit, die vooral de gevestigde gezagdragers ten goede kwamen.

Door de sociale orde als Gods Wil te bestempelen, kreeg elke schaduwkant van het soms sombere bestaan zijn zin. God zond lijden, armoede, ziekte en ellende niet uit haat of wraakzucht, maar uit liefde voor de mens zelf. Dit besef moest volgens de katholieke woordvoerders, de minder bedeelden tot berusting en gewillige aanvaarding van hun situatie brengen. Geduld maakt lichter te dragen wat nu eenmaal gedragen moet worden. De behoeftigen kregen zelfs de morele richtlijn zich met blijdschap te schikken in hun soms erbarmelijke toestand. In de ogen van de katholieke Kerk genoten zij een geprivilegieerd statuut. Door hun bezitloosheid ontsnapten ze niet alleen aan de talrijke gevaren die aan de rijkdom en bezit inherent geacht werden, maar ze deden tevens boete door hun leed en het onrecht gelaten te ondergaan. Door hun ondergeschikte positie in dit ondermaanse tranendal waren ze zowat het best voorbestemd om zalig te worden. Maar voor de luie dompelaar lag - net zoals voor de rijke gierigaard - de weg naar de hel geheel open. De kanselredenaars verboden de werkbekwame arme zeker niet te arbeiden om in zijn levensonderhoud te voorzien, wel integendeel, arbeid werd beschouwd als een universeel gebod. Maar de pogingen om uit heb- en eerzucht hogerop te klimmen op de maatschappelijke ladder werden gelijkgesteld met het negeren van de goddelijke voorzienigheid. Ook het lot van de opstandige en zondige bedelaar leek bezegeld. Hij werd samen met de rijke vrek naar de eeuwig brandende hel verwezen. Enkel zij die 'volgens het boekje leven', zouden samen met Jezus Christus aan de eeuwige feestdis aanzitten.

Door zijn conservatisme heeft het 18de-eeuwse religieus onderricht ongetwijfeld een aantal hulpbehoevenden tot misnoegdheid gestemd

of minstens tot een zekere verwarring geleid. Anderzijds betekende de feitelijke leer voor veel arme sukkelaars een werkelijke troost. Vooral het relativeren van het wereldse moet vele arme gelovigen gesterkt hebben om de zware last van ontbering en armoede te dragen. Immers, met de dood wordt alles op zijn kop gezet en breekt voor de 'goede' arme een periode van eeuwige vreugde en voldoening aan.

EEN OPMERKELIJK PLAN VAN DE STAD VEURNE UIT CA. 1621

M. TIMPERMAN en J. VAN ACKER °

In enkele recente artikelen over de Sint-Niklaasabdij van Veurne wordt gebruik gemaakt van een plan van de stad, dat in een cartouche in een kaart van Veurne-Ambacht wordt afgebeeld [1]. Deze kaart van Peeter Verbist (geb. Antwerpen 1607) dateert uit 1648, maar het stadsplan gaat ongetwijfeld terug op ouder prentmateriaal. Als datering hiervoor werd een tijdstip kort voor 1603 vooropgesteld en gesuggereerd dat het misschien zelfs de verloren gewaande stadskaart van Jan van Aerdenburch uit 1596 zou zijn, in kopie bewaard [2]. Gezien het nagenoeg ontbreken van voor Veurne betrouwbaar cartografisch materiaal uit die periode, is een nadere studie van deze kaart niet overbodig. Ze leert ons alvast dat de geopperde datering aan revisie toe is.

Het stadplan laat ons Veurne zien binnen zijn laat-middeleeuwse versterkingen. Ten opzichte van de bekende kaart van Jacob van Deventer uit het begin van de tweede helft van de zestiende eeuw [3] zijn bolwerken aan de vier grote stadspoorten toegevoegd. We weten dat vooral het bolwerk aan de Oostpoort (richting Nieuwpoort en Oostende) sterk uitgebouwd werd in 1581. In 1583 werd hierin ten behoeve van een garnizoen soldaten ook een sterke "reducto", een

° Resp. leraar geschiedenis, Bloemenlaan 18 en lic. geschiedenis, Bloemenlaan 16, 8630 Veurne

1. Koninklijke Bibliotheek Brussel, Afdeling Kaarten, Archief abdij van Postel, album "Belgium Regium", deel 3, p. 115.

2. F. BECUWE, J. TERMOTE, *De Sint-Niklaasabdij van Veurne. Een bouwhistorische en topografische benadering*, - *De Gidsenkring*, 24 (1986), afl. 5, 7. 17; F. BECUWE, *Van toevluchtshuis tot abdij. Grondinname en bouwgeschiedenis van de voormalige St.-Niklaasabdij te Veurne in de 12de eeuw*, - *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 126 (1989), p. 98. Ook in J. TERMOTE, *De torenaanzet van de Sint-Walburgakerk in Veurne*, - *De Gidsenkring*, 28 (1990), afl. 3, p. 14 en p. 28, n. 6.

3. F. VAN DEN BUSSCHE (ed.), in *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle*, Brussel, 1887, nr. 7.

soort dwangburcht, opgericht. Veurne was immers nog maar pas heroverd op de hervormden, zodat de militaire overheid een oogje in het zeil wou houden. De toestand is blijkbaar erg snel genormaliseerd, want reeds in 1593 werd de reducto geslecht [4]. Op het stadsplan is ze al niet meer zichtbaar, maar wel verklaart ze de opmerkelijk grootte van het Oostbolwerk (A).

Op de kaart van Deventer is in de noordwesthoek van de Grote Markt een ruimte op te merken tussen het Landshuis van de kasselrij en de huizen aan de westkant van de markt. Zoals ook uit geschreven bronnen blijkt, is dit de aloude weg naar de Burg van Veurne. Precies in deze hoek werd de conciërgerie van de kasselrij in twee gedeelten herbouwd in respectievelijk 1596 en 1612 [5]. Bij die laatste fase werd de open weg vervangen door de galerij onder het gebouw door, die er nu nog is en bekroond wordt door twee halfverheven beelden van P. Granier. De conciërgerie is op het hier bestudeerde stadsplan goed zichtbaar. Nochtans is het niet duidelijk of slechts het eerste deel dan wel het volledige gebouw afgewerkt was. Het bouwvolume van het geheel schijnt wel de laatste toestand te suggereren, maar volledige klaarheid is er niet echt. Dit argument volstaat dus niet om de datering ca. 1603 af te wijzen.

Maar er zijn voldoende andere elementen, die ons hiertoe noodzaken. Een eerste heeft merkwaardig genoeg precies met de Sint-Niklaasabdij te maken. Het staat vast dat de Kalverstraat (in het verlengde van de Klaverstraat) pas in 1606 door de premonstratenzerstichting in haar domein werd geïncorporeerd [6]. Op het stadsplan in de cartouche is die straat al verdwenen om plaats te maken voor volledig aangelegde tuinen (B). Nu is weliswaar bekend dat kaarten soms een geplande situatie voorafbeelden, maar hier is dit toch niet het geval. De al dan niet eerder geplande inpalming van de Kalverstraat stootte aanvankelijk immers op groot verzet van de magistraten, zodat deze realisatie voor 1603 niet eens haal-

4. P. HEINDERYCX, *Jaerboeken van Veurne en Veurneambacht*, ed. E. RONSE, dl. 3, Veurne, 1853, p. 186, 231 en 294-295; Stadsarchief Veurne, *Oud Archief*, nr. 997.

5. J. VAN ACKER, *Het Stadhuis van Veurne : een historisch fenomeen*, Veurne-Brussel, 1988, p. 15-18 (overdruk uit *Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*).

6. F. BECUWE, J. TERMOTE, *De Sint-Niklaasabdij*, p. 16; F. BECUWE, *Van toevluchtshuis tot abdij*, p. 85.

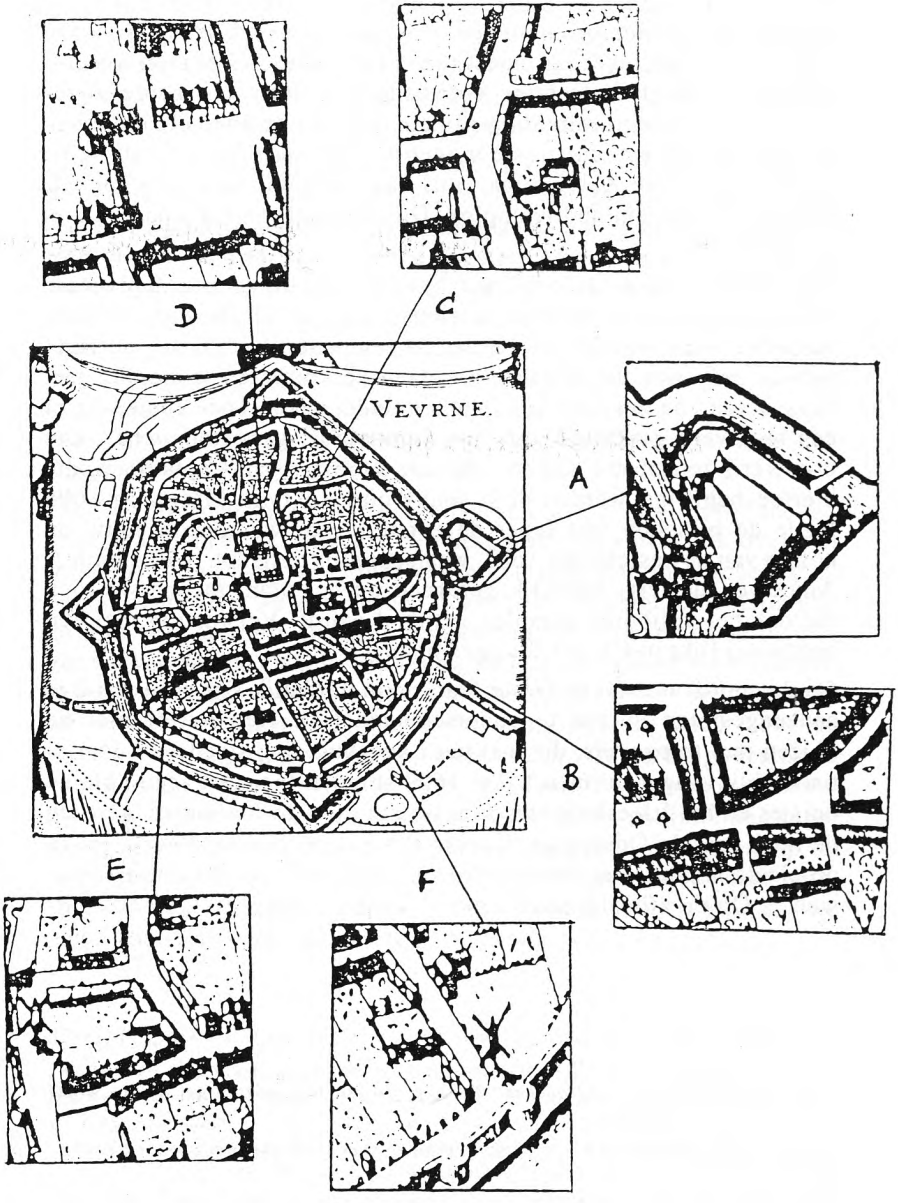
D
C
VEVRNE.
A
B
E
F

baar leek. En zelfs indien hier al een vooropgestelde visie zou weergegeven zijn, waarom werd dan ook niet al een herbouwde abdij afgebeeld ? Een tekenaar moest toch ofwel alles ofwel niets voorafbeelden ? Een halfslachtige oplossing zou geen van beide visies (voor of tegen een uitbreiding of herbouw van de abdij) bevredigen. Er lijkt slechts één conclusie mogelijk : de kaart dateert van nà de inpalming van de Kalverstraat, dus van na 1606, maar van voor de heropbouw van het abdijcomplex. Dit is een argument waaraan niet te tornen valt.

Ten oosten van de Noordstraat is een vierkantig open bouwwerk (blijkbaar een kloosterpand) te zien (C) op de plaats waar volgens de overlevering eertijds het Hof van de Tempeliers lag. Na de opheffing van de orde was dit bouwwerk stilaan verkommerd, zodat we niet eens weten hoe het eruit zag. Op het einde van de 16de eeuw was er een brouwerij gevestigd, die "het Tempelhof" genoemd werd [7]. Die brouwerij zou plaats maken voor een klooster van Capucijnen, die hiertoe begiftigd werden door jonkvrouw Jossyne Masin. In 1605 legde de bisschop van Ieper de eerste steen, waarna de bouw op kosten van de kasselrij tot 1607, waarschijnlijk zelfs tot 1610 duurde [8]. Alhoewel niet erg duidelijk getekend op het plan, menen we toch dat ons het voltooide complex getoond wordt. Verwarring met een brouwerij lijkt in elk geval uitgesloten.

Op de noordkant van de Grote Markt zijn duidelijk vijf gelijkaardige aaneengesloten huizen te onderscheiden (D). Het betreft hier de huizen met trapgevels, die met het Landshuis nog steeds een toeristische blikvanger vormen [9]. Tot 1609 stonden hier een zestal kleine huisjes en het Vleeshuis van de stad, dat in 1615 herbouwd werd op de hoek met de Ooststraat, tegenover het zgn. Spaans Paviljoen. In de plaats hiervan liet de kasselrij in 1609-1610 de vijf huizen bouwen [10]. Op de afbeelding zijn die al volledig afgewerkt. Heel waar-

7. D. DALLE, *Veurne op het einde van de zestiende eeuw. - De Gidsenkring,* 11 (1973), afl. 2, p. 6.

8. P. HEINDERYCX, *Jaerboeken,* dl. 4, p. 34-36: een uitvoeriger studie wordt voorbereid door F. Becuwe.

9. Zie A.-M. DELEPIERRE, M. LION, m.m.v. M. HUYS, *Bouwen door de eeuwen heen,* dl. 8n, *Arrondissement Veurne*, Gent, 1982, p. 442-444.

10. D. DALLE, *Veurne*, p. 3-4; Rijksarchief Brugge, *Kasselrijrekeningen Veurne*, nr. 49 (1609-1610).

schijnlijk is ook de Vleeshalle al opnieuw opgetrokken en op de kaart getekend, maar omdat de voorgevel zich toen nog drie meter achterwaarts (in de Ooststraat) bevond [11], gaat dit gebouw gedeeltelijk schuil achter de Sint-Niklaaskerk. Met beide bouwactiviteiten zitten we alvast op een datum ruimschoots na 1603.

Tenslotte is er nog een laatste argument, dat ons meteen een definitieve *terminus post quem* bezorgt. Nadat het gasthuis van Wulpen tijdens de godsdiensttroebelen teloorgegaan was, kwamen de zusters zich binnen Veurne vestigen. Ze bezetten er een pand in de Zwarte Nonnenstraat, waarop ze in 1617 een kerk begonnen te bouwen. Eind 1618 was het gebouw klaar, waarna het onmiddellijk in gebruik genomen werd [12]. Op het stadsplan is precies op deze plaats een bouwwerk afgebeeld, dat uit de huizenrij in het oog springt; ongetwijfeld is het deze kerk (E). Dit wordt bevestigd door de correcte oriëntering van de absis naar het oosten. Ons plan stamt dus ondubbelzinnig uit de periode na 1618.

Uit het bovenstaande kan worden afgeleid dat het stadsplan een situatie van na 1618 aangeeft. We beschikken evenwel ook over een *terminus ante quem*, waardoor een preciezere datering mogelijk is. Opnieuw moeten we een beroep doen op de bouwgeschiedenis van de Sint-Niklaasabdij. In 1617 verzocht abt Christiaan Druve de magistraat van de stad en kasselrij Veurne de Roggestraat in het abdijgebied te mogen incorporeren om een definitief (aangepast) bouwconcept uit te voeren. Maar het duurde minstens nog tot 1621 voor de grondverwerving effectief plaats mocht vinden. De volledige realisatie van het plan werd zelfs pas in 1626 aangevat [13], wat misschien betekent dat de Roggestraat maar toen volledig in het abdijdomein ingewerkt was. Ongetwijfeld moest bijvoorbeeld ook de molen op de hoek van de Roggestraat en de stadsvesten eerst verwijderd zijn. Van dit alles is op ons stadsplan nog niets te zien (F), zodat we mogen aannemen dat het uit de periode *vóór 1626* dateert.

11. De uitbreiding van het gebouw tot op de huidige rooilijn werd in 1862 o.l.v. architect P. Croquison uitgevoerd (Stadsarchief Veurne, *Nieuw Archief*, nr. 325). Hoewel de gevel later door architect J. Vinck herbouwd werd, bleef het bouwvolume wel ongewijzigd.

12. J. TERMOTE, M. TIMPERMAN, J. VAN ACKER, *Tweehonderd jaar Norbertinessen in Veurne (1618-1783)*, Veurne, 1989, p. 18.

13. F. BECUWE, J. TERMOTE, *De Sint-Niklaasabdij*, p. 16 en 20; F. BECUWE, *Van toevluchtshuis tot abdij*, p. 87-90.

Uiteraard is het hierbij nodig in te gaan op de argumentatie, die i.v.m. de Sint-Niklaasabdij leidde tot een datering kort voor 1603. De onderschriften bij de gepubliceerde afbeeldingen van de kaart [14] tonen aan dat hiervoor gesteund werd op de voorstelling van het refugium en het ontbreken van de abdijkerk. Abt Filip Van Damme (1588-1616) legde immers al in 1603 de eerste steen voor de nieuwe kerk, die met het refugium tot een volwaardige nieuwe abdij zou leiden.

Nu is het evenwel duidelijk dat abt Van Damme helemaal niet de bouwwoede van zijn opvolger Druve had. Integendeel, zelfs na 10 jaar abbatiaat moest de Ieperse bisschop hem (overigens tevergeefs) nog tot de heropbouw van de abdij aansporen. Nog eens drie jaar later ging een ultimatum vanwege de abt van Grimbergen, de *pater abbas* van de Veurnse prelaat, zonder gevolg voorbij. Op alle geboden en dreigementen om de verwoeste abdij herop te bouwen, reageerde Van Damme gewoon niet. Slechts Ottavio Frangipani, sinds 1596 de eerste pauselijke nuntius voor onze gewesten na de afscheiding van Keulen, wist met zijn aanpak de inactieve prelaat uiteindelijk tot andere gedachten te brengen. In 1602 kon hij die nuntius, die wel eens "een betwistbaar diplomaat maar een uitstekend apostel van het katholiek herstel" wordt genoemd [15], de aankoop van een huis voorleggen en enige bouwmaterialen laten zien, waarna het weer een jaar duurde voor de eerste steenlegging er kwam.

En ook nu werd niet verder gewerkt. Van de kerk werd drie jaar later nog gezegd dat de monniken ze "hebben begonst (sic !) te maecken". De kasselrijrekening van dat jaar vermeldt nog de betaling van 200 pond voor een "cessie ende transport, gheaccordeert by hare hoocheden in faveure ende tot vorderynghe vande erecxtie vande nyeuwe kercke" [16]. Ook het feit dat toen pas het Kalverstraatje, dat voor de uitbouw van de abdij nochtans onontbeerlijk was (de latere kloosterkerk bevindt er zich bijna bovenop), werd ingenomen, wijst niet bepaald op snelle bouwactiviteiten, al leek 1606 toch een spil-

14. Zie noot 2; we verwijzen naar deze studies voor de geciteerde argumenten, die hier aan een nieuwe interpretatie werden onderworpen.

15. L.E. HALKIN, *Het katholiek herstel in de Zuidelijke Nederlanden, 1597-1609*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 6, Haarlem, 1979, p. 35.

16. Rijksarchief Brugge, *Kasselrijrekeningen van Veurne*, nr. 46 (1606-07), f. 24v. (met dank aan F. Becuwe voor de verwijzing).

jaar te zullen worden. Opmerkelijk is nu dat precies dat jaar pauselijk nuntius Frangipani, de enige succesvolle stimulator achter Van Damme, uit de nuntiatuur van Vlaanderen verdween [17]. Heeft de abt hierop misschien zijn aarzelende pogingen definitief stopgezet ? Contacten met de opvolgers van Frangipani of verdere bouwactiviteiten zijn ons alvast niet bekend.

Overigens schijnt prelaat Van Damme, die weliswaar een devoot en geleerd man was, ook met de interne huishouding problemen te hebben gehad. Filips van Raubergen en Joannes Drusius, de abten van Grimbergen en 't Park (Heverlee), moesten in 1612 zelfs de kloostertucht in Veurne komen herstellen. De gewone voorschriften betreffende o.m. het koor- en het nachtofficie werden niet eens nageleefd [18]. Het kloosterherstel liet onder zijn bewind in meerdere opzichten wel erg lang op zich wachten.

Dat de abdijkerk reeds in 1608 afgewerkt was, lijkt dan ook erg onzeker, en wordt niet gesteund door enig archiefmateriaal [19]. Integendeel, uitdrukkelijk vermelden de geciteerde studies zelf dat er geen geschreven bronnen over een realisatie van de onder Van Damme aangevatte werkzaamheden voorhanden zijn, of gaan ze stilzwijgend aan zijn bewind voorbij [20]. Ook kroniekschrijver P. Heinderycx, die ons gewoonlijk heel accuraat en uitgebreid over allerlei constructies uit deze periode inlicht, zwijgt in alle talen over bouwwerken aan de abdij tussen 1603 en 1626 [21]. Meer nog, zou Van Damme er in geslaagd zijn respectabele geldsommen opzij te zetten [22], als hijzelf

17. L.E. Halkin, *Het katholiek herstel*, p. 35.

18. Zie hierover o.m. C.L. SPILEMAECKERS, *De abten van Grimbergen tot het einde van de 18de eeuw, 1128-1794*, Grimbergen, 1978, p. 151 (met enkele verhaspelde data).

19. Dat de kerk "voltooid" (aanhalingstekens uit de tekst zelf) was, wordt vermeld in F. BECUWE, J. TERMOTE, *De Sint-Niklaasabdij*, p. 16, maar niet meer in F. BECUWE, *Van toevluchtshuis tot abdij*. Basis voor deze eerste veronderstelling was de vermelding in de kasselrijrekening (zie noot 6), maar deze geeft hierover totaal geen uitsluitsel.

20. Resp. F. BECUWE, J. TERMOTE, *De Sint-Niklaasabdij*, p. 16 en F. BECUWE, *Van toevluchtshuis tot abdij*, p. 86.

21. P. HEINDERYCX, *Jaerboeken*, dl. 4, p. 25 en 95.

22. Zie N. HUYGHEBAERT, H. ANECA, *Abbaye de Saint-Nicolas à Furnes*, in *Monasticon Belge*, dl. 3, *Flandre Occidentale*, fasc. 3, Luik, 1974, p. 619. Van Damme stond (weer !) in 1606 de stad en kasselrij Veurne zelfs een (kortlopende) lening van 2000 gulden van 40 groten toe; zie F. DE POTTER, E. RONSE, P. BORRE, *Geschiedenis der stad en kasselrij van Veurne*, dl. 2, Gent, 1873, p. 328 en n. 1.

grote bouwactiviteiten had ontplooid ? Aan deze abt mogen we dus vermoedelijk weinig méér toeschrijven dan de voorbereidende aankopen van grond (o.m. de Kalverstraat) en van een huis, dat later tot prelaatswoning zou worden uitgebouwd. Met zijn buitengewone spaarzaamheid zou hij enkel het pad effenen voor zijn energiekere opvolger, die hij zelf nog voor zijn overlijden aanwees. Van Damme werd overigens - volgens de premonstratenzer de Waghenare (ca. 1640) - begraven "in templo a se fundato" (en niet : "constructo" !) [23].

Zelfs eind 1636 schreef de magistraat nog ter bekrachtiging van een verklaring van abt Paul de Gomiécourt, Druves opvolger, dat de monniken "onvoorsien zijn van kercke, alleenelick hebbende eene capelle" [24]. Deze woordkeuze lijkt allesbehalve toevallig. Gezien de belangrijke plaats die het koorgebed in het norbertijnerleven inneemt, hebben de premonstratenzers het volgens een eeuwenoude traditie immers nooit over "kapel" wanneer een volwaardig kerkgebouw bedoeld wordt. Indien deze interpretatie juist is, zou zelfs bij de aanvang van het abbatiaat van de Gomiécourt de kerk nog niet opgebouwd zijn. In elk geval staat helemaal niet vast dat Van Damme de kerk effectief *voltooid* heeft.

We staan bij de interpretatie van de gegevens met betrekking tot de Sint-Niklaasabdij dus voor de keuze : ofwel aanvaarden we dat voorliggend plan erg inconsequent is, doordat het wél de incorporatie van de Kalverstraat in 1606 - én het Capucijnenklooster, de vijf huizen en de Norbertinessenkerk - maar niet de mogelijke opbouw van abdijkerk en refugium opneemt, ofwel aanvaarden we dat deze bouwwerken bij het tekenen nog nauwelijks gevorderd waren en dat het plan een correcte momentopname biedt. Gezien de hogere aanwijzingen, opteren we zonder enige twijfel voor die laatste mogelijkheid. Meteen impliceert dit dat we de thans bekende bouwgeschiedenis van de Sint-Niklaasabdij gedeeltelijk dienen te herschrijven. Abt Van Damme blijkt zich als bouwheer in het geheel niet te hebben gemanifesteerd, zodat we alle bekende bouwactiviteiten uit het begin van de 17de eeuw aan zijn opvolgers toeschrijven.

Het lijkt er dus op dat tot nog toe teveel zonder echte bewijzen aangenomen is dat op de eerste steenlegging van de kerk ook een

23. F. VAN DE PUTTE, C. CARTON (ed.), *Chronicon et Cartularium abbatiae Sancti Nicolai Furnensis,* Brugge, 1849, p. 24.

24. F. DE POTTER, E. RONSE, P. BORRE, *Geschiedenis,* dl. 2, p. 329.

volledige realisatie gevolgd is. De voorliggende kaart van Veurne logenstraft dit echter duidelijk. Wat als de eerste fase van de derde abdij werd beschouwd, heeft zich hoogstwaarschijnlijk nooit op deze wijze afgespeeld.

Resumerend kunnen we bijgevolg stellen dat de basisvoorstelling, waarop de cartouche teruggaat, stamt uit de periode 1618-1626, en dat ze een kwart eeuw later zonder wijzigingen overgenomen werd in de kaart van Peeter Verbist.

Dit gegeven is ons inziens voor onze kennis van Veurne erg belangrijk. De kaart van Jacob van Deventer uit ca. 1560 is immers in sommige opzichten erg onduidelijk. Zo worden veel huizen bijvoorbeeld enkel gesuggereerd door een reeks daken zonder dat hun aantal precies bepaald kan worden. Daarentegen is de stadstekening van Vedast du Plouich uit Sanderus' *Flandria Illustrata*, vermoedelijk daterend van ca. 1638 [25], wel haarscherp in haar tekening, maar op enkele punten beduidend naast de werkelijkheid. Zo wordt het Spaans Paviljoen (het voormalig stadhuis) niet op de hoek van de Grote Markt met de Ooststraat gezet, maar op de noordkant van die markt, waardoor de vijf vermelde huizen zelfs verdwenen zijn. Alle kloosters worden gewoon stereotiep afgebeeld, waarbij precieze situering en uitzicht van de gebouwen ver te zoeken zijn. Een vierkant complex suggereert een kloosterpand, waarvan de iets hogere noordelijke vleugel bekroond wordt met een overal eender torentje. De kennis van de bouwgeschiedenis van drie Veurnse kloosterstichtingen [26] levert voldoende bewijsmateriaal om de iconografische onbetrouwbaarheid van de kaart van du Plouich aan te tonen. De vele huizen in de stad zijn merkwaardig uniform, enzoverder.

25. Meestal wordt deze kaart op basis van de uitgave in A. Sanderus' *Flandria illustrata* in 1644 gedateerd. Verder zien we evenwel dat J. Beeckaert reeds in 1634 een ontwerp voor de kasselrijkaart leverde, terwijl landmeter V. du Plouich, Sanderus' cartograaf in onze streek, vanaf 1637 aktief was (G. CAULLET, *De gegraveerde onuitgegeven en verloren geraakte teekeningen voor Sanderus' "Flandria Illustrata"*, Antwerpen, 1908, p. 64-73). Wellicht moeten we de kaart van Veurne-Ambacht in het begin van deze werkzaamheden dateren; misschien ook het stadsplan ?

26. Met name de Norbertinessen (zie J. TERMOTE, M. TIMPERMAN, J. VAN ACKER, *Tweehonderd jaar Norbertinessen*, p. 27-35), de Capucijnen (studie door F. BECUWE, in voorbereiding), en de Cellebroeders (zie F. BECUWE, *Het klooster van de Cellebroeders te Veurne op het einde van de 18de eeuw*, - *Biekorf*, 88 (1988), p. 368-370). Voor de laatste orde lijkt een verbouwing ca. 1645 (tussen de kaarten van du Plouich en van de Beaulieu in) van de kloosterkerk nergens meer door gestaafd te worden.

De tekening in de cartouche lijdt aan geen van deze euvels, maar biedt integendeel meerdere opmerkelijke details, die we vergeefs bij de geciteerde kaarten zoeken. We vermelden bijvoorbeeld de wedding (waterplas) aan de Zuidpoort, waarbij een huis is afgebeeld. Dit stemt uiteraard overeen met de werkelijkheid, gezien we weten dat pottenbakker Jan de Vey hier in 1610 zijn intrek nam [27]. Ook is op dit plan duidelijk zichtbaar hoe de West- en Oostwaterhekken (waar de Colme de stadsvesten doorsnijdt) duidelijk versterkt zijn, en de gewone torenopbouw aan de versterkingen hierdoor sterk gewijzigd is. Alhoewel we op de andere plannen hiervan geen spoor terugvinden, stemt dit ongetwijfeld overeen met de realiteit, zoniet zou de waterloop voor de stad steeds een militaire achillespees zijn geweest. Het is trouwens opvallend dat aan het Westwaterhek twee torens te onderscheiden zijn, waardoor vanaf 1405 al sprake is van een "Westwaterpoorte", terwijl aan het Oostwaterhek één grote toren zichtbaar is en we vanaf 1399 een "toren *boven* den oostwaterhecke" (eigen cursivering) aantreffen [28]. Zelfs hierin stemt het plan dus tot in de details met de werkelijkheid overeen; een argument te meer voor zijn volstrekte betrouwbaarheid. Zou de tekenaar de omwallingen immers natuurgetrouw afbeelden, en zo flagrant de abdijkerk uit het oog verliezen ?

Omgekeerd kunnen we op deze wijze het plan beschouwen als een welkome aanvulling bij allerlei andere studies, waarbij we exemplarisch wijzen op het aantal en de situering van de windmolens (vijf; bij Deventer één, bij Sanderus vier), de losse plaatsing van vele huizen in het noordwestelijk stadsareaal, of de nog (gedeeltelijk ?) zichtbare gracht omheen de Burg. De stadsplattegrond kan beslist een nieuw licht werpen op heel wat onvermoede aspecten van Veurnes geschiedenis.

Reeds A. Verbouwe wees in zijn catalogus van prentmateriaal over Veurne op het belang van deze kaart en de cartouche. Bijzonder merkwaardig is wel dat hij ze - spijt een duidelijke aanpassing m.b.t. de in de twintiger jaren drooggelegde Moeren - beschouwt als een

27. M. TIMPERMAN, *Pottenbakkers tussen Pottenmarktstraat en Vuldergracht in Veurne, voornamelijk in de 17de en 18de eeuw,* in *Getuigen in polderklei. Huldeboek dr. hist. G. Dalle,* Veurne, 1990, p. 126.

28. Gh. DECLERCQ, *Toponymie van Veurne,* onuitg. lic. verh., Leuven, 1957, p. 185-186 en 284-285 (met enige verwarring met de Westtoren).

kopie van een kaart uit 1621, die door Jacques Beeckaert vervaardigd zou zijn. De originele kaart zou tot 1634 in het kasselrijhuis aanwezig geweest zijn, in voornoemd jaar overgeleverd zijn aan A. Sanderus voor zijn *Flandria Illustrata*, en sindsdien als verdwenen beschouwd moeten worden [29].

De iconograaf verwart hier ongetwijfeld enkele kaarten. J. Beeckaert is inderdaad bekend als de vervaardiger van een kaart, die in 1634 aan A. Sanderus werd overhandigd. Maar het betreft hier slechts een kopie, die hij maakte naar het origineel in het kasselrijhuis [30]. Pauwel Heinderycx getuigt dat die zich in zijn tijd (ca. 1685) nog steeds in het Landhuis bevond [31]; verloren was ze toen beslist nog niet ! Ongetwijfeld wordt met deze precieze kaart het werk van *ingeniarissen* Lucas en Lieven Herenbault uit 1596 bedoeld, die volgens de uitvoerige beschrijving in de kasselrijrekening inderdaad prachtwerk moet geweest zijn; ze kostte de kasselrij trouwens 1800 pond [32]. Alhoewel die niet het onderwerp van deze korte studie vormt, kunnen we toch stellen dat ook de voorliggende kaart van Veurne-Ambacht van Peeter Verbist ongetwijfeld een eersterangsbron is. Dat ze grotendeels steunt op het puike werk van de gebroeders Herenbault, is dan ook niet zonder meer af te wijzen, maar lijkt integendeel heel aannemelijk.

Bevatte de kasselrijkaart uit 1596 ook een gedetailleerd stadsplan van Veurne ? Het is weinig waarschijnlijk. Precies hetzelfde jaar liet de magistraat immers ook stadsschilder Jan Van Aerdenburch een kaart van Veurne maken, die door goudsmid Jan Crabbe uit Brugge in twee vergulde vazen werd gedreven [33]. We kunnen veronderstellen dat de kaarten van de Herenbaults en die van van Aerdenburch in deze zin complementair waren, en samen een mooi beeld van de stad en van de kasselrij boden. Jammer genoeg heeft geen van beide de voorbije eeuwen overleefd.

29. A. VERBOUWE, *Iconografie van het arrondissement Veurne*, Brussel, 1950, nrs. 744 en 745.

30. F. DE POTTER, E. RONSE, P. BORRE, *Geschiedenis*, dl. 1, p. VI en n. 1.

31. P. HEINDERYCX, *Jaerboeken*, dl. 3, p. 309.

32. Zie noot 30.

33. F. DE POTTER, E. RONSE, P. BORRE, *Geschiedenis*, dl. 1, p. 196-197; G. DALLE, *Veurne*, p. 2.

Of het plan van van Aerdenburch als basis gediend heeft voor het plan in de cartouche, doet hier weinig ter zake. De elementen die hoger leidden tot onze datering, laten duidelijk zien dat een grondige actualisering naar de periode 1618-1626 heeft plaatsgehad. In deze zin moeten we haar toch als origineel en nieuw beschouwen. De situatie die afgebeeld wordt, is wel degelijk die van de eigen periode van de tekenaar, en niet die van een eventuele voorloper, waarop hij zich gesteund zou hebben. Omgekeerd zijn geen veranderingen aangebracht door de kopiist, P. Verbist.

Uit dit alles blijkt meteen dat de datum 1621, die A. Verbouwe vooropstelde - en die blijkbaar al in de vorige eeuw gangbaar was [34] - in feite nergens ondubbelzinnig aangetroffen wordt. Nochtans past ze precies in de door ons voorgestelde periode. Beschikte men eertijds misschien over definitiever uitsluitsel ? Het is in elk geval verleidelijk om het origineel van ons stadsplan op basis hiervan omstreeks 1621 te dateren. En het enige oudere bekende plan, dat waarschijnlijk echt betrouwbaar was, nl. dit van Jan van Aerdenburch, is sindsdien verloren gegaan.

Binnen de geschetste cartografische traditie kan het stadsplan van omstreeks 1621 bijgevolg beschouwd worden als een van de belangrijkste thans bekende plannen van Veurne. En aangezien dit in 1648 erg getrouw overgezet werd op de kaart van Peeter Verbist, moeten we bij ontstentenis van het origineel aan de cartouche een uitzonderlijk belang hechten voor onze kennis van het vroeg 17de-eeuwse Veurne

34. F. DE POTTER, E. RONSE, P. BORRE, (*Geschiedenis,* dl. 1, kaart van Veurne-Ambacht) geven als bron voor hun gereconstrueerd beeld van de kasselrij "kaarten uit 1621-1638" aan. Met 1638 kan Sanderus bedoeld zijn; met 1621 ons origineel ?

BIJLAGE : de geciteerde stads- en kasselrijkaarten

	Datum	Auteur	Onderwerp	Uitgave of huidige bewaarplaats	Nr. in A. VERBOUWE, Iconografie	Origineel of kopie[1]	Globaal Waardeoordeel
1.	ca. 1560	Jacob van Deventer	stad	E. VANDEN BUSSCHE (ed.) Atlas des Villes de Belgique, 1887	560	origineel	onbetrouwbaar
2.	1596	Lucas en Lieven Herenbault	kasselrij	verdwenen	738	origineel	betrouwbaar
3.	1596	Jan van Aerdenburch	stad	verdwenen (kopie op zilveren kan : verdwenen)	-	origineel	betrouwbaar
4.	ca. 1621	?	stad (+ kasselrij ?)	verdwenen	[744 : fout]	origineel	zeer betrouwbaar
5.	1634	Jacques Beeckaert	kasselrij	verdwenen	744	kopie van 2	betrouwbaar ?
6.	ca. 1638	Vedastus du Plouich	kasselrij	A. SANDERUS, Flandria Illustrata, 1644	744a	kopie van 5	betrouwbaar ?
7.	ca. 1638	Vedastus du Plouich	stad	A. SANDERUS, Flandria Illustrata, 1644	562	?	onbetrouwbaar
8.	1648	Sebastien de Beaulieu	stad	S. DE BEAULIEU, Les Glorieuses Conquêtes 1676-1694	756	origineel	betrouwbaar
9.	1648	Peeter Verbist	kasselrij + stad	Koninklijke Bibliotheek Brussel, Kaarten	745a 755	kopie van 4? kopie van 4	zeer betrouwbaar

(1) Origineel = gebaseerd op eigen waarnemingen van de auteur, of op basis van een kaart, zodanig aangepast dat ze als een nieuw origineel te beschouwen is; kopie = onverwerkte overname van een andere kaart.

VIER VOLKSTELLINGEN IN DE KASSELRIJ SINT-WINNOKSBERGEN (1688 - 1716)

P. VANDEWALLE °

De studie van de demografische evolutie in het westelijk deel van het Graafschap Vlaanderen kreeg een enorme impuls met het verschijnen van een reeks artikels geschreven door Godgaf Dalle. Na een reeks vernieuwende bijdragen verschenen in de jaren 1953-1955, volgde in 1963 de publicatie van zijn zeer gewaardeerd doctoraal proefschrift gewijd aan de bevolking en de globale bevolkingsevolutie van Veurne-Ambacht[1]. Ter gelegenheid van het zeventig jaar worden van D. Dalle publiceerden wij een artikel over de bevolking in de aanpalende Kasselrij Sint-Winnoksbergen in 1697[2]. Zoals voor de Kasselrij Veurne bestaan er voor de Kasselrij Sint-Winnoksbergen een aantal tellingen uit de periode 1688-1716. Met deze bijdrage willen wij de resultaten van deze tellingen belichten.

A. De tellingen

1. De telling van 1688

In het kader van een verlaging van de belasting op het broodgraan, beter bekend als "moulage" of "maalderijrecht"[3], gaf Intendant François

° Dr. in de geschiedenis. Albatrosstraat 15, 8400 Oostende.

1. D. Dalle, *De volkstelling van 1697 in Veurne-Ambacht en de evolutie van het Veurnse bevolkingscijfer in de 17de eeuw*, in *HSEB*, XC, 1953, 97-130; XCI, 1954, 18-54. D. Dalle, *De volkstellingen te Veurne en in Veurne-Ambacht op het einde van de zeventiende eeuw*, in *HKCG*, CXX, 1955, 1-34. D. Dalle, *De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17de en de 18de eeuw*, Brussel, 1963.

2. P. Vandewalle, *De bevolking van de Kasselrij Sint-Winnoksbergen in 1697*, in *Getuigen in polderklei*, Veurne, 1990, p. 181-190.

3. Het maalderijrecht was een belasting op het broodgraan, die geheven werd op iedere zak graan die gemalen werd, maar vrij spoedig werd deze belasting een hoofdelijke belasting. De belasting diende oorspronkelijk om de kosten te dekken van het graven van het kanaal Duinkerke-Veurne-Oostende-Brugge-Gent. Tussen 1683 en 1688 bedroeg de aanslagvoet 22 stuivers per volwassene en 11 stuivers per kind jonger dan 10 jaar, in 1688 werd de aanslagvoet verlaagd tot 12 stuivers per persoon, zowel groot als klein (Archives Communales de Bergues, AA 41, f 227).

de Madrys op 24 april 1688 de opdracht een telling van de bevolking uit te voeren[4].

Waar in de telling van de Kasselrij Veurne alle personen werden opgenomen, zowel arm als niet-behoeftig, volwassen of kind[5], werd in de Kasselrij Sint-Winnoksbergen alleen nota genomen van de niet-behoeftige bevolking, waarbij wel een onderscheid werd gemaakt tussen de personen boven en onder de tien jaar[6]. Uit de telling blijkt dat alle niet-behoeftige inwoners gelijkmatig belast werden met 1.4.0 lb. par.[7] per jaar. De resultaten van de telling in alle parochies, de steden Sint-Winnoksbergen en Hondschoote uitgezonderd, volgen in Bijlage I; onderstaande tabel bevat de globale gegevens per landbouwstreek.

Tab. 1. De niet-behoeftige bevolking in 1688.

	> 10 jaar	%	< 10 jaar	%	Totaal
Polders	2332	74	819	26	3151
Houtland	8587	69.1	3844	30.9	12431
Totaal	10919	70.1	4663	29.9	15582

Uit de cijfers blijkt dat de Kasselrij Sint-Winnoksbergen een groot aantal jonge mensen telde, alhoewel de verdeling tussen de beide landbouwstreken niet gelijklopend was: het aantal jongeren lag in het Houtland 4,6 % hoger dan in de Polders. In vergelijking met de Kasselrij Veurne moet alleen genoteerd worden dat het aantal jongeren er even hoog lag.

Daar wij hier slechts kunnen beschikken over de telling van de niet-behoeftige bevolking, rijst onmiddellijk de vraag hoe groot het aantal armen wel kan geweest zijn. Twee gegevens mogen hierbij behulpzaam zijn. Voor Hondschoote kennen wij het totaal aantal in-

4. Archives Communales de Bergues (verder afgekort tot ACB), BB 4, f 239 v.

5. D. Dalle, *De volkstellingen...*, p. 4, noot 2.

6. ACB, BB4, f 239 v.

7. Bedrag uitgedrukt in ponden, schellingen en penningen; een efficiëntere manier om deze waarden uit te drukken is ze omzetten in decimale waarden, in dit geval wordt het 1,2 lb. par., wat veel handiger is bij het gebruik van de computer.

woners in 1688 met de onderverdeling tussen niet-behoeftig en arm[8]: op een totaal van 2643 inwoners werden er 305 personen of 11,5 % als arm[9] genoteerd. Voor het Territorium van Duinkerke zijn eveneens gedetailleerde gegevens bekend voor 1688[10]; hieruit blijkt dat slechts 3 % van de bevolking als arm genoteerd staat, en dit is verdacht weinig.

Het blijft dus nodig het aantal armen in de Kasselrij Sint-Winnoksbergen te berekenen aan de hand van de gegevens die D. Dalle voor Veurne Ambacht verzamelde[11]. Geprojecteerd op de Kasselrij Sint-Winnoksbergen krijgen wij volgende staat van de totale bevolking.

Tab. 2. De totale bevolking in 1688.

	Niet-arm	%	Arm	%	Totaal
Polders	3151	89.5	368	10.5	3519
Houtland	12431	88.1	1678	11.9	14109
Totaal	15582	88.4	2046	11.6	17628

De waarden, die wij door extrapolatie konden berekenen voor de Kasselrij Sint-Winnoksbergen, stemmen zeer goed overeen met de cijfers voor Hondschoote, een kleine stad met groot agrarisch territorium.

8. Archives Communales de Hondschoote, CC 32.

9. Uiteraard kan men zich afvragen wat men in de Kasselrij Sint-Winnoksbergen bedoelde met " arm ". Indien het erop aankwam tegenover de centrale administratie de impact van nieuwe belastingen zo laag mogelijk te houden werd iedereen, die maar enige steun kreeg, als arm genoteerd. Voor de inning van parochiekosten, sommen die ten goede kwamen aan de eigen parochie, werden alleen maar die mensen als arm aangezien die echt niet konden betalen.

10. Archives Communales de Dunkerque (verder afgekort tot ACD), 277. Er werden in totaal 1380 personen geteld verspreid over 219 gezinnen of 5,1 personen per gezin; per vierkante kilometer woonden er 24,7 mensen. Het aantal jongeren bedroeg er 28,3 %.

11. D. Dalle, *De volkstellingen...*, 20-23; wij noteerden de armen per landbouwstreek in de Kasselrij Veurne: in de Polders waren er 10,2 % armen, in het Houtland of Zandleemstreek 11,9 %, gemiddeld waren er 11,3 % behoeftigen.

2. De telling van 1694

In een bundel briefwisseling tussen de magistraat van Sint-Winnoksbergen en de reeds genoemde Intendant van " la Flandre Maritime " vonden wij een zwaar beschadigde telling, gedateerd 27 oktober 1694[12]. Uit de gedeeltelijk leesbare titel kan niet afgeleid worden om welke reden deze telling gehouden werd of wie er het bevel toe gaf. In een gefotokopieerd handschrift vonden wij de eindresultaten van deze telling terug, zij het dan dat het stuk verkeerdelijk gedateerd werd op 27 oktober 1695[13]. Deze telling is wel veel vollediger dan die van 1688, omdat hier zowel de niet-behoeftige als arme bevolking aan bod komt. Daarbij werd in beide groepen onderscheid gemaakt tussen inwoners ouder en jonger dan tien jaar. In Bijlage II volgen de gedetailleerde gegevens, hier beperken wij ons tot enkele globale resultaten.

Tab. 3. De totale bevolking in 1694.

	Niet-arm	%	Arm	%	Totaal
Polders	2881	88.3	380	11.7	3261
Houtland	8950	82.9	1843	17.1	10793
Totaal	11831	84.2	2223	15.8	14054

Uit de genoteerde cijfers blijkt dat de totale bevolking van de Kasselrij Sint-Winnoksbergen met 18,6 % gedaald was tegenover 1688. Daarbij was het aandeel van de arme bevolking met 4,2 % gestegen: vooral in het Houtland was de stijging van het aantal armen zeer groot. Gezien wij het aantal kinderen kennen in de beide bevolkingsgroepen, is het mogelijk hun procentueel aandeel te bepalen.

12. ACB, AA 174.

13. Bibliothèque Municipale de Bergues, nr 76. De telling draagt volgende titel : " *Dénombrement des habitants de la Châtellenie de Bergues de tout age et sexe fait le 27 octobre 1695*".

Tab.4. Procent kinderen in de bevolking van 1694.

	Niet-arm	Arm	Totaal
Polders	27.7	49.5	30.2
Houtland	28.7	42.9	31.1
Totaal	28.5	44	31

Uit de cijfers blijkt dat het aandeel van de kinderen bij de armen veel groter was dan bij de niet-behoeftigen. Dit is echter niet uitzonderlijk, ook D. Dalle stelde dit voor de Kasselrij Veurne vast in 1688[14].

Het is niet mogelijk de bevolkingscijfers voor de beide kasselrijen te vergelijken daar er voor de Kasselrij Veurne geen telling uit 1694 voorhanden is. Wel zijn er gegevens voor 1693[15], en daaruit blijkt dat de bevolking van de Kasselrij Veurne tussen 1688 en 1693 met 21,6 % gedaald was, wat nog een grotere daling betekende dan in de Kasselrij Sint-Winnoksbergen.

3. De telling van 1697

Aangaande de tellingen van 1697 kunnen wij verwijzen naar het reeds vermelde artikel in het Huldeboek Godgaf Dalle[16], hier beperken wij ons tot het eindresultaat van de telling.

Tab. 5. De bevolking in 1697.

	Niet-arm	%	Arm	%	Totaal
Polders	2526	22.7	800	24.9	3326
Houtland	8601	77.3	2408	75.1	11009
Totaal	11127		3208		14335

14. D. Dalle, *De volkstellingen...*, p. 5.
15. D. Dalle, *De volkstellingen...*, p. 5.
16. P. Vandewalle, *o.c.*, passim.

4. De telling van 1716

In september 1716 werd op last van Intendant de Bernières een nieuwe volkstelling gehouden[17]. Alhoewel wij dit niet kunnen bewijzen, vermoeden wij toch dat deze telling in verband dient gebracht te worden met de inning van de moulage. Feit is dat in de parochierekeningen vanaf 1717 veel meer vermeldingen van de inning van de moulage voorkwamen. In principe vroeg de Intendant een indeling in: volwassenen, huwbaren en kinderen, maar de uitvoering van de telling verliep toch enigszins anders. Dat wij tegenover deze telling enig wantrouwen moeten koesteren kan uit het volgende blijken.

- in de titel van het document ontbreekt de vermelding "kinderen";
- vijf parochies geven wel het aantal kinderen op, de andere doen het niet;
- in de parochie Wormhout zijn de woorden jongens en meisjes synoniem met knechten en meiden[18];
- andere parochies vermelden dan wel het aantal jongens en meisjes en spreken niet over knechten en meiden.

Daartegenover moeten wij stellen dat in het Territorium van Duinkerke de telling blijkbaar zeer zorgvuldig werd gedaan: van de 1318 inwoners waren er 764 volwassenen of 58 %, 134 huwbaren[19] of 10,2 % en 420 kinderen of 31,8 %; de knechten en de meiden werden bij de volwassenen gerekend en vertegenwoordigen 16,5 %[20].

Vooraleer wij de telling in de Kasselrij Sint-Winnoksbergen verder ontleden, moeten wij twee bemerkingen naar voor brengen:

17. ACB, BB 49. De telling draagt volgende franse titel: " *Etat dressé de l'ordre de Monseigneur de Bernières Intendant de la justice police et finances en Flandre des hommes, femmes, jeunhommes, filles, garcons et fillettes qui se trouvent habiter dans la ville de Bergues comme aussy dans les vasseaux et paroisses de la chastelnie du dit Bergues le 18 7bre 1716 et jours ensuivants....* "

18. In de franse tekst staat boven het woord " garçons " het woord " valets ", en boven het woord " filles " staat het woord " servantes ". Dit kan wijzen op een taalprobleem, in het dialect van de streek is er in feite geen onderscheid tussen knechten en jongens en tussen meiden en meisjes.

19. Met huwbaren wordt hier bedoeld: de jongens ouder dan 14 jaar en de meisjes ouder dan 12 jaar.

20. ACD, nr 277.

- alhoewel iedereen, groot als klein, aan de moulage onderworpen was, waren er een aantal parochies die de niet-communicanten maar voor de helft belastten, waardoor het goed mogelijk is dat de kinderen beneden de 6 jaar niet werden genoteerd en belast[21];
- de parochie Pitgam telde in 1716 223 gezinnen en 973 inwoners, in de telling werden maar 836 personen vermeld[22];
- voor 5 parochies kunnen wij volledige cijfers geven[23]:

Tab. 6: De bevolking in 1716 in 5 parochies.

	Mannelijk	Vrouwelijk	Totaal	%
Volwassenen	600	570	1170	31.1
Huwbaren	459	404	863	22.9
Kinderen	554	554	1108	29.4
Personeel	337	291	628	16.7
Totaal	1950	1919	3769	

In de tabel valt het groot aantal kinderen en huwbaren op: 52,3%, maar dit kan verklaard worden door de demografische heropleving na de zware mortaliteitscrisis van de voorbije jaren. Wij stellen er

21. Dit is duidelijk het geval te Bambeke, zie ACB, CC 186. Ook vraagt het begrip " communicant " enige toelichting en wij verwijzen in eerste instantie graag naar M. Cloet, *De leeftijdsgrens tussen communicanten en niet-communicanten in de XVIIde en de XVIIIde eeuw*, in *De Leiegouw*, jg. VIII, 1966, p. 470, waar hij stelt dat de leeftijdsgrens tussen communicanten en niet-communicanten niet 12 à 13 maar veeleer 14 à 15 jaar was. Zie ook C. Vandenbroeke, *Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen*, in *HSEB*, CXIII, 1976, 24-29; voor de periode 1700-1719 vermeldt de auteur 63,6 % communicanten waarbij de grens ergens tussen 10 en 14 jaar moet gesitueerd worden. Voor 1686 en 1687 vermeldde de pastoor van Brouckerque gemiddeld 306 inwoners waarvan 255 communicanten of 83,3 %. Volgens de telling van 1688 waren er in totaal 304 niet-behoeftige inwoners waarvan 84 jonger dan tien jaar. De groep ouder dan 10 jaar vertegenwoordigde dus 72,4 %, de grens tussen communicant en niet-communicant lag wellicht in de buurt van 12 jaar.

22. ADN, J 466/22. In de telling werd dus maar 85,9 % van de bevolking opgenomen.

23. Het gaat om de parochies Houtkerque, Crochte, Armbouts-Cappel, Pitgam en de heerlijkheid Proosdij van Sint-Donaas; wij hebben wel de cijfers van Pitgam, Armbouts-Cappel gewijzigd door die te herverdelen zonder echter aan de totalen te raken.

vast dat het aantal kinderen beneden de 12 jaar bijna even groot was als de groep volwassenen: men telde 97 kinderen voor 100 gehuwde volwassenen.

Rekening houdend met de voorgaande vaststellingen en opmerkingen, stellen wij hier een verbeterde telling voor; in Bijlage III volgen de waarden per parochie, de jongeren van minder dan 6 jaar uitgezonderd[24].

Tab. 7. De bevolking in 1716.

	Polders	Houtland	Totaal
Volwassenen	1271	4295	5566
%	32.3	33.5	33.3
Jong > 6 j.	1217	3248	4465
%	30.9	25.3	26.7
Jong < 6 j.	572	2590	3162
%	14.5	20.2	18.9
Personeel	876	2699	3575
%	22.3	21	21.4
Totaal	3936	12832	16768

Uit de tabel blijkt dat het aantal volwassenen zeker niet hoog lag, terwijl het aantal knechten en meiden wel hoger lag. Dit kan verklaard worden door het feit dat een aantal volwassenen in de rubriek " personeel " terecht kwam terwijl er ook in dezelfde rubriek jongeren werden genoteerd. Feit is dat hier het aantal knechten en meiden overschat, terwijl het aantal volwassenen onderschat werd. Tegenover de toestand in 1697 moet een aangroei van de bevolking met 16,6 % vastgesteld worden, in vergelijking met de Kasselrij Veurne mag een gelijkaardige evolutie genoteerd worden[25].

24. Wij nemen aan dat de grens tussen communicanten en niet-communicanten rond 12 jaar lag; gezien de niet-communicanten maar voor de helft betaalden houden wij rekening met een groep kinderen beneden de zes jaar.

25. D. Dalle, *De bevolking...*, 24-25.

5. Een globaal beeld

De evolutie van de bevolking van de Kasselrij Sint-Winnoksbergen, op basis van de vier besproken tellingen, kan wellicht het best geïllustreerd worden aan de hand van de volgende tabel. Daarbij moet wel de nadruk gelegd worden op het feit dat slechts de telling van 1694 de volledige bevolking omvat terwijl de gegevens uit de drie andere tellingen op basis van ernstige hypothesen werden aangevuld.

Jaar	Inwoners
1688	17628
1694	14054
1697	14335
1716	16768

Uit de tellingen blijkt dat de bevolking in 1694 op haar laagste peil stond en in 1716 nog niet opnieuw het niveau van 1688 had bereikt.

B. De bevolkingsevolutie

1. De gegevens uit de moulage

In een eerder gepubliceerd artikel[26] wezen wij op het belang van het maalrecht als demografische bron. In tegenstelling met D. Dalle beschikken wij voor de Kasselrij Sint-Winnoksbergen slechts over voldoende gegevens uit de moulage vanaf 1708. Daarbij moeten wij er toch op wijzen dat hier de opbrengst van het maalrecht alleen kan gebruikt worden vertrekkend uit de cijfers van de volkstelling van 1716. Daarbij gingen wij als volgt tewerk: aan de opbrengsten van 1716 werden de waarden van de telling van 1716 gegeven, in dit geval de index 116[27], zo werd de index van de bekomen waarden

26. P. Vandewalle, *Parochierekeningen en maalrecht als demografische bronnen*, in *Bronnen en methoden van de historische demografie , voor 1850*, Brussel 1984, 75-86.

27. Deze index staat tegenover het referentiejaar 1697 met index 100.

berekend en van daar uit werd het bevolkingsaantal becijferd. In de volgende tabel werden de berekende bevolkingscijfers opgenomen.

Tab. 8. De bevolking volgens de moulage 1708-1716.

Jaar	Polders	Index	Houtland	Index	Totaal	Index
1708	4105	121	12943	117	17048	118
1709	4105	121	12832	116	16937	117
1710	4071	120	12832	116	16593	117
1711	4105	121	12721	115	16826	117
1712	4105	121	12721	115	16826	117
1713	4071	120	12611	114	16372	115
1714	4004	118	12611	114	16310	115
1715	3969	117	12611	114	16278	115
1716	3969	116	12832	116	16721	116

Uit de cijfers blijkt dat de bevolkingsevolutie in de Polders een lichtjes ander verloop kende dan in het Houtland. Voor het totaal van de Kasselrij moeten wij toch het dieptepunt in de periode 1713-1715 benadrukken.

Door het samenbrengen van de gegevens uit de vier vermelde tellingen enerzijds en de gegevens uit de parochierekeningen anderzijds is het mogelijk een volgend beeld van de toestand te schetsen.

Graf. 1. De bevolkingsevolutie 1688-1716.

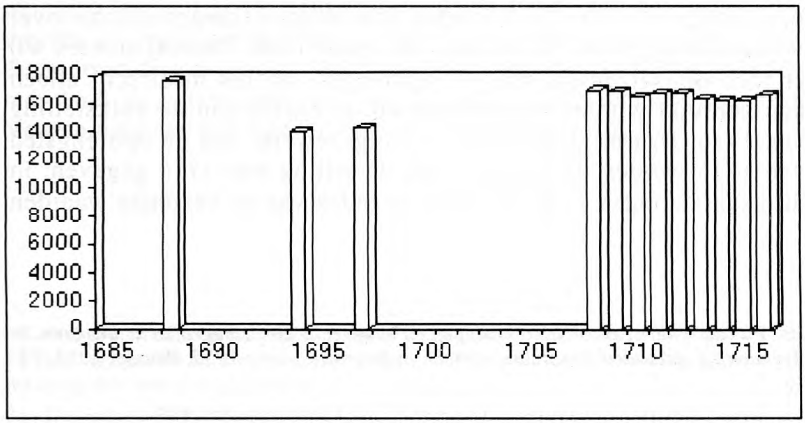

Uit de grafiek blijkt dat de bevolkingsevolutie een lichte inzinking vertoonde tussen 1708 en 1716.

2. De evolutie volgens het aantal gezinnen

Dank zij de parochieregisters is het mogelijk het aantal gezinnen te berekenen voor een aantal referentiejaren. Uiteraard gaat het hier om extrapolaties, maar dan op een zeer ruime basis. In de volgende tabel werden enkele gegevens samengebracht.

Tab. 9. Het aantal gezinnen in de Kasselrij Sint-Winnoksbergen.

	Gezinnen	Inwoners	Pers/gez
1688	3408	17628	5.2
1694	3273	14054	4.3
1697	3154	14335	4.5
1708	3427	17048	5
1716	3277	16721	5.1

Bij de tabel kan het volgende opgemerkt worden[28]:

- het absolute aantal gezinnen daalt tot een minimum in 1697, stijgt naar 1708 toe om dan opnieuw licht te dalen naar 1716;
- het aantal personen per gezin kende de volgende evolutie: vanaf 1688 tot 1694: een scherpe daling tot de laagste waarde voor de bestudeerde periode; daarna geleidelijke stijging waarbij in 1716 dezelfde waarde werd bereikt als in 1688.

De terugval van het aantal personen per gezin is het grootst tijdens de oorlogsperiode 1692-1697, daarentegen tijdens de periode 1709-1713, toen er ook oorlog was, steeg het aantal personen per gezin[29].

28. Het aantal gezinnen kennen wij uit de parochierekeningen van de kasselrij Sint-Winnoksbergen: zie ACB, serie CC, passim. Wij gingen er van uit dat iedere belastingsbetaler een gezinshoofd was.

29. Waarom juist in de ene oorlogsperiode het aantal personen per gezin stijgt en in de andere daalt is uit de bronnen niet af te leiden.

3. Nataliteit, nuptialiteit, mortaliteit

Net zoals D. Dalle deze fenomenen onderzocht voor de Kasselrij Veurne[30], willen wij dit ook doen voor de Kasselrij Sint-Winnoksbergen. Hier moet echter opgemerkt worden dat wij slechts beschikken over de parochieregisters van Wormhout, West-Cappel, Herzele en Bambecque, allemaal parochies uit het Houtland[31]. In 1694, het jaar waarvoor wij beschikken over een volledige telling, woonden er 3466 personen[32].Het bezwaar, dat wij alleen maar de toestand in het Houtland kunnen bestuderen, kan wellicht opgevangen worden door de vaststelling dat de vier parochies ongeveer een vijfde van de totale bevolking van de Kasselrij Sint-Winnoksbergen omvatten. Voor ieder referentiejaar werd een gemiddelde gemaakt van de geboorten, de huwelijken en de sterfgevallen over een periode van 10 jaar, zodat de extreme toestanden wat werden afgevlakt[33]. Wij verwijzen hierbij naar Grafiek 2.

Het valt meteen op dat het geboortencoëfficiënt hoge waarden aantoont: vanaf 1688 tot 1697 stijgt de coëfficiënt om dan licht terug te vallen maar toch steeds boven de 45 pro mille te blijven. De huwelijkscoëfficiënt kent zijn hoogtepunt in 1694 en valt dan heel geleidelijk terug. De sterftecoëfficiënt schommelt tussen 27 en 36 pro mille met twee hoogtepunten: 1694 en 1708. Deze twee hoogtepunten vallen samen met de verhoogde oorlogsactiviteit in dit gebied. Wij mogen echter niet vergeten dat de notering van de sterften

30. Zie de reeds vermelde artikels van D. Dalle.

31. Deze registers werden door Th. Vergriete, ere-conservator van het Archief te Bergues, overgeschreven. Deze gekopieerde registers berusten momenteel op het vermelde archief; de kopieën van andere parochies zijn niet voor dit onderzoek bruikbaar.

32. Dit getal werd gevormd door de samentelling van het aantal inwoners van de vier parochies vermeerderd met 12 %. De vermeerdering met 12 % is nodig omdat binnen deze vier parochies een aantal heerlijkheden liggen waarvan het aantal inwoners niet werd opgenomen in de tellingen. Daarentegen werden de geboorten, huwelijken en sterfgevallen wel in de parochieregisters van deze vier parochies opgetekend.

33. De in de grafiek opgenomen waarden kunnen licht verschillen van de waarden opgenomen in: P. Vandewalle, *De demografische evolutie in de Kasselrij Sint-Winnoksbergen, 17e-18e eeuw*, in *De Franse Nederlanden*, 1989, p. 115; dit verschil wordt veroorzaakt door een andere berekeningswijze.

Graf. 2. Geboorten-, huwelijks- en sterftecoëfficiënten in de Kasselrij Sint-Winnoksbergen.

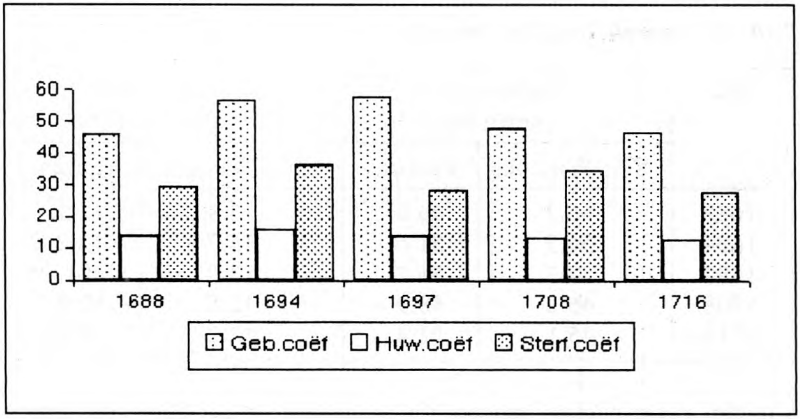

nog niet optimaal[34] verloopt, wat een invloed heeft op de vermelde cijfers. Aansluitend moet even aandacht gegeven worden aan de huwelijksvruchtbaarheid: de waarden volgen in onderstaande tabel.

Tab. 10. Huwelijksvruchtbaarheid.

	Geboorten	Huwelijken	Verhouding
1688	196	59	3.32
1694	196	55	3.56
1697	204	49	4.16
1708	193	52	3.71
1716	185	50	3.70

Uit de waarden blijkt dat de huwelijksvruchtbaarheid steeg van 1688 tot 1697, een stijging die gelijklopend was met die van de geboortecoëfficiënt.

34. Pas vanaf 1737 werden alle sterfgevallen in de parochieregisters van de Kasselrij Sint-Winnoksbergen opgetekend; voor deze datum werden uiteraard sterfgevallen genoteerd maar wij moeten vaststellen dat het overlijden van kleine kinderen niet altijd werd opgetekend.

Uiteindelijk kan ook een vergelijking gemaakt worden met de toestand in Veurne-Ambacht[35].

Tab. 11. Vergelijking Sint-Winnoksbergen - Veurne.

Jaar	Geboorten-coefficiënt		Huwelijks-coefficiënt	
	Sint-Winnoks	Veurne	Sint-Winnoks	Veurne
1688	46.2	46.8	13.9	12.2
1694	56.5	51.6	15.7	14.2
1697	57.7	56.7	13.9	14
1708	46.2	48.9	12.5	12.5
1716	45.1	52.4	12.2	13.6

Uit de vergelijking tussen de gegevens mag een vrij grote gelijklopendheid vastgesteld worden, zeker wat geboorten en huwelijken aangaat, maar dan met een kleine uitzondering voor 1716 waar de waarden te Veurne al stijgen, terwijl zij in Sint-Winnoksbergen eerder stabiel blijven.

C. Besluit

Dank zij het bestaan van een reeks tellingen, die weliswaar hoofdzakelijk om fiscale redenen werden opgesteld en hier en daar aangepast moesten worden, was het mogelijk de bevolkingsevolutie in een agrarische kasselrij te volgen. Deze tellingen werden gehouden op een ogenblik dat de oorlogen van Lodewijk XIV hun hoogtepunt hadden bereikt. De resultaten liegen er niet om: in 1694 was het bevolkingsaantal tot een minimum gezakt; de stijgende aantallen in het begin van de 18e eeuw en het aanbreken van een veel stabielere periode op politiek gebied laten een geleidelijk herstel van het bevolkingsaantal vermoeden.

35. Alle gegevens voor Veurne-Ambacht komen uit: D. Dalle, *De bevolking...*, p. 180; de gegevens voor 1716 zijn wel voorhanden in Sint-Winnoksbergen, in Veurne gebruikten wij de gegevens uit 1714.

BIJLAGE I.

Voor alle plaatsnamen werden de Franse namen gebruikt, uitgenomen voor de Proosdij St-Winnoks en St-Donaas.

TELLING 1688 Aantal niet-behoeftige inwoners			
POLDERS			
Parochie	> 10 jaar	< 10 jaar	Totaal
Armbouts-Cappel	146	51	197
Capelle	72	24	96
Bierne	189	68	257
Brouckerque	220	84	304
Coudekerque	175	70	245
Ghyvelde	337	144	481
Hoymille	215	74	289
Leffrinckoucke	56	23	79
Spycker	205	61	266
Steene	304	58	362
Téteghem	255	93	348
Uxem	158	69	227
Totaal	2332	819	3151
HOUTLAND			
Bambecque	365	166	531
Crochte	246	144	390
Esquelbecq	690	334	1024
Herzeele	626	237	863
Killem	464	197	661
Ledringhem	312	149	461
Oost-Cappel	141	66	207
Pitgam	705	289	994
Quädypre	593	214	807
Rexpoëde	639	316	955
Socx	213	92	305
Warhem	876	363	1239
Wormhout-Wylder			
Proosdij St-Winnoks	1185	570	1755
Proosdij St-Donaas	569	250	819
Houtkerque	550	269	819
West-Cappel	413	188	601
Totaal	8587	3844	12431
Alg. Totaal	10919	4663	15582

BIJLAGE II.

TELLING 1694 Aantal behoeftige en niet-behoeftige inwoners					
POLDERS					
	Niet-behoeftig		Arm		Totaal
Parochie	> 10 jaar	< 10 jaar	> 10 jaar	< 10 jaar	
Armbouts-Cappel	148	48	12	12	220
Capelle	63	11	1	0	75
Bierne	191	56	11		269
Brouckerque	198	80	20	24	322
Coudekerque	156	60	17	18	251
Ghyvelde	307	132	29	20	488
Hoymille	207	56	2	1	266
Leffrinckoucke	48	15	7	7	77
Spycker	176	63	10	17	255
Steene	272	107	40	33	452
Téteghem	220	56	28	22	326
Uxem	97	54	15	23	189
Totaal	2083	798	192	188	3261
HOUTLAND					
Bambecque	240	70	109	65	484
Crochte	195	109	23	26	353
Esquelbecq	568	243	81	35	927
Herzeele	440	188	112	137	877
Killem	329	121	48	38	536
Ledringhem	267	126	18	16	427
Oost-Cappel	81	29	14	12	136
Pitgam	551	206	32	49	838
Quaëdypre	470	134	177	97	878
Rexpoëde	417	206	84	77	784
Socx	177	94	10	8	289
Warhem	455	127	94	45	721
Wormhout	833	391	41	38	1303
Proosdij St-Winnoks	200	58	15	20	293
Proosdij St-Donaas	451	194	90	50	785
West-Cappel	260	120	21	26	430
Houtkerque	443	157	83	49	732
Totaal	6377	2573	1052	791	10793
Alg. Totaal	8460	3371	1244	979	14054

BIJLAGE III.

TELLING 1716							
POLDERS							
Parochie	Mannen	Vrouwen	Jonge M.	Jonge V.	Knechten	Meiden	Totaal
Armbouts-Cappel	36	35	20	17	36	25	191
Capelle	15	14	7	4	18	19	77
Bierne	47	45	57	67	29	34	279
Brouckerque	64	74	73	52	50	61	374
Coudekerque	45	48	53	33	19	32	230
Leffrinckoucke	19	17	16	16	16	14	98
Spycker	57	47	71	43	58	44	320
Steene	82	77	79	70	41	45	394
Téteghem	72	71	72	61	57	66	399
Ghyvelde	94	101	122	104	80	50	551
Uxem	42	40	38	38	12	20	190
Hoymille	66	63	53	51	27	23	283
Totaal	639	632	661	556	443	433	3364
HOUTLAND							
Bambecque	99	111	87	55	91	61	504
Crochte	81	75	59	47	86	86	434
Herzeele	132	132	154	95	53	36	602
Oost-Cappel	37	42	61	56	20	15	231
Quaëdypre	168	169	169	137	120	116	879
Rexpoëde	173	150	137	83	139	124	806
Socx	61	62	52	36	48	41	300
West-Cappel	102	85	36	25	84	62	394
Wormhout	204	193	253	208	105	62	1025
Ledringhem	58	75	55	45	63	58	354
Esquelbecq	166	170	102	96	150	118	802
Pitgam	170	153	136	136	129	112	836
Houtkerque	113	112	67	49	59	45	445
Killem	114	119	111	109	100	90	643
Warhem	189	199	146	104	86	90	814
Proosdij St-Donaas	296	285	187	155	150	100	1173
Totaal	2163	2132	1812	1436	1483	1216	10242
Alg. Totaal	2802	2764	2473	1992	1926	1649	13606

VAN KOGGEN EN KOGGESCHEPEN IN VLAANDEREN EN ELDERS (12de-15de eeuw)

R. DEGRYSE°

1. De opkomst van de koggen (12de eeuw)

Onder de term "kogge" verstaat men over het algemeen het grote koopvaardijschip van de hanzeaten in de 13de en 14de eeuw, maar klopt dit wel ? Immers in deze periode is er ook nog sprake van de "hercogghe" en de kleine kogge [1]. Er bestonden toen dus verschillende soorten of types van koggen, die niet altijd van elkaar te onderscheiden waren. Het woord "kogcho" komt voor het eerst voor in het Rijnlandse glossarium "Heinrici Summarium" uit de 11de of 12de eeuw. In deze woordenlijst staan een reeks benaderende vertalingen uit het vroegmiddeleeuws Latijn in het Oudhoogduits, waaronder "kogcho" of kocho" voor "musculus" en "herikochun" voor "celecra" of krijgsboot. In de laatromeinse tijd en de vroege middeleeuwen werd onder "musculus" een "curtum navigium" of "brevis navis", een klein vaartuig, begrepen, zoals de heerkogge, waarvan we weten dat het een roeiboot was. De term "musculus" betekent ook mossel, wat in verband wordt gebracht met de gelijkenis tussen de schaal van dat schelpdier en de romp van de "kocho". Overigens veronderstelt men dat dit laatste woord afgeleid is uit het Latijn, namelijk uit de term "coccum" of "concha" voor schelp of mossel. De evenknie in het Middelnederlands was "coc" of

° Lic. geschiedenis; Hof ter Schriecklaan 33, 2600 Berchem-Antwerpen.

1. G. ASAERT, *Westeuropese scheepvaart in de middeleeuwen,* Bussum, 1974, pp. 107-108; B. HAGEDORN, *Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19.Jahrhundert. Veröffentlichungen des Vereins für Hamburgische Geschichte,* 1, Berlijn, 1914, pp. 11-41; W. VOGEL, *Geschichte der deutschen Seeschiffart,* 1 : *Von der Urzeit bis zum Ende des XV. Jahrhundert,* Berlijn, 1915, passim; P. HEINSIUS, *Das Schiff der hansischen Frühzeit. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte. Neue Folge,* XII, Weimar, 1956, passim; P. HEINSIUS, *Dimensions et caractéristiques des "koggen" hanséatiques dans le commerce baltique,* in *Le Navire et l'Economie du nord de l'Europe. Travaux du 3me colloque international d'histoire maritime,* 1960, pp. 7-23. - S. FLIEDNER, *"Kogge" und "Hulk". Ein Beitrag zur Schiffstypengeschichte,* in *Die Bremer Hanse-kogge,* Bremen, 1969, pp. 39-121, passim; J. VAN BEYLEN, *Scheepstypen,* in *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden,* 1, Bussum, 1976, pp. 115-121.

"hanecoc" voor kokkel, een bepaald in de Noordzee levend schelpdier [2].

Wat de etymologie van het woord kogge betreft, moet misschien eerder aan de term "kaag" voor kaakton of ton gedacht worden [3]. Dat het woord ook als eerste lid zou voorkomen in de samengestelde benamingen "Conkingi" of "Cokingi" en "cogschuld" in Latijnse teksten, daterend respectievelijk van 867 en omstreeks 950, valt eveneens na te gaan. De "Conkingi", die de Noormannen uit Friesland verdreven, waren de aanhangers van "kong" of koning Lotharius II van Lotharingen en dus geen koggelieden [4]. De "cogsculd" was, volgens de laatste bevindingen, een "decima" of tiend, dat als regaal of tribuut oorspronkelijk aan de koning verschuldigd zou zijn geweest en uit de Karolingische periode zou stammen. Het sloeg op de kooplui of hun vaartuigen en goederen op het Almeremeer, het latere IJselmeer. Tot nu toe dacht men dat de "cogsculd" een militair-feodale verplichting tot levering van een bemande heerkogge was [5].

2. S. FLIEDNER, *o.c.*, pp. 40-40; F. DE TOLLENAERE, *Middelnederlandsch Coc, Hanecoc,* in *Tijdschrift voor Nederlansche Taal- en Letterkunde,* 58, 1939.

3. O. CRUMLIN-PEDERSEN, *Cog - Kogge - Kaag. Treak af en frisik skibstypes historie. Saertryk af Handels- og Sofaertsmuseets,* Arborg, 1965, pp. 102-115 en 142-143. - "lesdits maronniers souloient estre quictes en livrant 14 pieces (tonneaulx), que ont dist coques de harens...". Vonnis van de Grote Raad van Mechelen inzake een reeks geschilpunten in verband met de heffing van de tollen en andere rechten te Nieuwpoort, Brussel, ARA, *Oorkonden van Vlaanderen*, nr. 870, 5 april 1452. - "la nief appellee seinte Marie de Hulst.... chargee de oyt lastes et deux cokets de cakeharengz...". Getuigenis van vrachtceel afgeleverd door de Vier Leden van Vlaanderen ten behoeve van de Engelse koning teneinde de vrijlating van twee in Normandië gearresteerde Vlaamse "niefs" te bekomen : E. SCOTT en L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *Le Cotton manuscrit Galba B. I. Documents pour servir à l'histoire des relations entre l'Angleterre et la Flandre de 1431 à 1473,* Brussel, 1896, p. 517, 26 mei 1374. - "Coquet" betekent hier kleine ton : A. JAL, *Glossaire nautique,* Parijs, 1948, p. 516, verbo "coque".

4. "Inde revertens (rex Hlotharius), hostem ad patriae defensionem per regnum suum, indicit quasi contra Normannos, putans Rorigum, quem incoloae, qui Conkingi (of "Cokingi") novo nomine dicuntur, a Fresia expulerunt, cum auxiliatoribus Danis reverti": *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores,* V, 1883, p. 87, onder het jaar 867. - Een tekst van de Noormannen uit de 13de eeuw heet "Kongespeil", d.i. Spiegel van de Koningen. De term "Conkingi" doet dus denken aan de soortgelijke uitdrukkingen "Merovingen" en "Karolingen". De "Conkingi" waren de Kennemers of bewoners van Kennemerland.

5. "In almere regalis decima census, qui vocatur cogscult" : S. MULLER en A.C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, I, Utrecht, 1920, p. 46, nr. 49, lijst van de goederen van de Sint-Maartenskerk; - "videlicet decimam partem

Afb. 1. Zegel van de stad Lübeck met de afbeelding van een "cogko sive liburna". Gehecht aan een oorkonde van 1256. H. EWE. *o.c.*, p. 38, foto en p. 89, nr. 92, benaderende tekening.

De oudste vermelding van de "cogga" in Vlaanderen vinden we in de archaïserende keure van Nieuwpoort van 1163. Deze toen aan de linkeroever van de IJzermonding gestichte stad diende voortaan als voor-

omnium regalium prediorum et theloneorum et monetarum, qui intra sui episcopatus terminos exigentur, insuper et tributorum, qui huslatha et cogsculd dicuntur": *Ibidem*, p. 115, nr. 111, oorkonde van koning Otto I van 1 april 948, waardoor het bisdom bevestiging verkrijgt van zijn rechten op zekere domeingoederen binnen de bisdomgrenzen; - "et in Almere ad nostrum regale jus habere videbamur omnemque censum, qui vulgarice cogsculd vocatur" : *Ibidem*, p. 116, nr. 113, oorkonde van Otto I van 30 juni 949 betreffende de schenking van de cijns geheten "cogsculd". In deze drie teksten is wel degelijk sprake van koninklijke rechten, maar dan overgedragen aan het bisdom. - De "cogsculd" zou een tiende in waarde bedragen hebben van de door kooplui vervoerde vracht, dit althans in de 9de eeuw te Dorestad : ST. LEBECQ, *Marchands et navigateurs frisons du haut Moyen Age*, Rijsel, 1983, pp. 158-159. - "Huslatha" : tribuut verschuldigd aan 's konings huis. - Zie verder onder noot 12, de heervaart in Nederland.

haven van de in het IJzerbekken gelegen oudere steden Veurne, Diksmuide en Ieper. In het tarief van de grafelijke tolheffing, dat in het genoemde handvest ingelast is, staat als laatste in de lijst van de tolplichtige vaartuigen de "cogga" of kogge. Ze was inzake de haventol meer belast dan de "scuta" of schuit en de "envara" of envare, evenveel als de "losboat" en de "busa" maar minder dan de "clincaboat" [6]. Het ligt voor de hand dat deze boten tot verschillende types behoorden en dat, om in de IJzerhaven te vertoeven, ze in een "zate" moesten gaan liggen. Ongetwijfeld werd de kogge toen zowel in de binnenvaart op Ieper als in de kustvaart voor het transport van goederen ingezet. In de zeevisserij, meer in het bijzonder voor de haringvangst, werd ze blijkbaar niet gebruikt, want daarvoor diende de "busa".

Als binnenlander wordt de "coga" of "cogga" ook nog vernoemd in een ander ambtelijk stuk, namelijk het toltarief van Dendermonde van 1199 ten gerieve van de Gentenaars, die aldaar met hun vaartuig doorvoeren. Een kogge met zout geladen was er een tol verschuldigd die de helft bedroeg van die te betalen door de "scouda" met dergelijke lading, maar dit ging soms gepaard met de afgifte in natura van een zester aan zout. In een gelijktijdig toltarief voor de heffing bij de Drongenpoort te Gent vinden we deze "scouda" als "magna navis" bestempeld, alhoewel die er weinig meer te betalen had dan de "scuta" en de "scarpoisa", twee andere binnenschepen. De "scouda" was dus groter dan de andere binnenvaartuigen, inbegrepen de "cogga" [7]. Volgens een ander gelijktijdig toltarief voor de scheepvaart op de Dender

6. "De nave, que vocatur scuta, unum denarium ... De nave, qui est clincaboiat, duodecim denarios. De cogga, octo denarios.... De buza adducente recens allec, octo denarios" : L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Quartier de Furnes , V, Coutumes de Nieuport,* Brussel, 1902, p. 145, art. 28 en p. 147. R. DEGRYSE, *De maritieme aspecten van de keure van Nieuwpoort van 1163,* in *Mededelingen van de Marine Academie*, XX, 1968, pp. 68 en vlg.

7. "Alie naves, que vinum non ferunt, quamcumque rem ferant preter vinum, si sit cogga, dabit 5 denarios, scouda 10 denarios .... si scouda Gandensis onerata cum sale transierit per Tenremondam ascendendo, dabit unum sextarium salis et decem denarios et non amplius, et cogga similiter onerata cum sale dabit unum sextarium salis et quinque denarios et non amplius..." : W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-1206),* II, Brussel, 1964, p. 253, nr. 113, tarief van de tollen geheven op de Gentse schepen te Dendermonde doorvarend, oorkonde van omstreeks 15 juli 1199, art. 2.

was ze reeds voorzien van een "helmroder" of stevenroer [8]. Ze kon meer dan negen vaten wijn, naast andere goederen vervoeren. Vergeleken daarmee moet de Gentse kogge dus een kleiner binnenschip geweest zijn, dat ten hoogste acht tonnen wijn kon bergen en transporteren [9]. Als dusdanig wordt ze ook nog vermeld in 1271, in de vernieuwde toltarieven voor de scheepvaart op de Schelde te Dendermonde ("coghe") en haar bijrivier de Scharpe ("cocan", "coken") [10]. Met de rivierkogge kon men dus zowel stroomopwaarts als stroomafwaarts van Gent varen.

Dat de kogge ook de Honte of Westerschelde bevoer, blijkt uit de militaire verplichtingen te water van de burgers van de Vier Ambachten, opgetekend in hun keure van 1242, maar met stipulaties opklimmend tot vóór 1191. De Vier Ambachten, namelijk Hulst, Aksel, Bouchoute en Assenede, en de plaatsen Boterzande en Zaamslacht, hadden in het totaal zeven "hercogghen" en twee "zeilscouden" aan de graaf te leveren, in geval die een expeditie te water op het getouw zette [11]. Het ligt voor de hand dat met deze boten dezelfde vaartuigen bedoeld werden, als degene die voor het vervoer van de goederen naar Gent instonden, maar nu voor het transport van troepen of de strijd te water. De heerkogge was dus blijkbaar een vooraf voor troepentransport of strijd te water

8. "Magna navis, que scouda dicitur, transiens debet comiti 12 denarios... Alie naves, quas scutas et scarpoises apellant, debent comiti 10 denarios..." : PREVENIER, *o.c.*, nr. 108, pp. 235-237, tarief van de tollen geheven bij de Drongenpoort te Gent, oorkonde van 15 juli 1199, art. 1. - "Magna navis, ad quam suspensus est remex ferro, quem vulgus vocat helmroder ...": PREVENIER, *o.c.*, nr. 215, pp. 447-449, bekrachtiging van het toltarief van de scheepvaart op de Dender, oorkonde te dateren tussen 1195 en 1202, art. 3.

9. "Navis que fert vinum, si contineat octo dolia vel pauciora, pro quolibet dolio dabit ad theloneum 10 denarios, si contineat 9 vel plura dolia, pro tota nave et pro omnibus, que navis continet, dabuntur 15 solidi et nihil amplius" : PREVENIER, *o.c.*, nr. 113, pp. 250-253, stuk van omstreeks 15 juli 1199, art. 1.

10. "wienage a Escarpiel : de deux cocans, trois mailles. De caskun coken, ki maine grain, del muy, un denier...". - "wienage a Lalaing. Dou coken, qui maine fruit en houle, une coupe...". - "wienage a Tenremonde... de le coghe, cuinc deniers... De le coghe kerkie de seil, ki est a chaus de Gand, cuinc deniers... une coghe wiede u kierkie, doit vint deniers au monter et vint deniers al avales..." : L.A. WARNKOENIG en A.E. GELDOLF, *Histoire de la Flandre jusqu'a l'année 1305,* II, Brussel, 1835-1864, pp. 460-492, nr. XXVI, mei 1271.

11. L.A. WARNKOENIG, *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahre 1305,* II 2, Tübingen, 1835-1842, p. 187, 2. - Uit de tekst blijkt ook dat alle te leveren heerkoggen of zeilscouden niet steeds beschikbaar of gereed waren.

klaar gemaakte of gereed gehouden kogge. Het ligt voor de hand dat de aanpassing van zo'n vaartuig, dat niets meer dan een grote roeiboot was, moet gebeurd zijn door betimmering, o.a. door het aanbrengen van meer doften of roeibanken. Het was althans onder deze vorm, namelijk van een roeiboot door een zeker aantal militieplichtigen te bemannen, dat aanvankelijk sommige Zeeuwse, Hollandse en Westfriese districten koggen voor militaire dienst te water aan de landsheer te leveren hadden. Op de duur werd deze verplichting in "riemtale" voor de heervaart omgezet in een belasting, maar de levering van een "hercogghe" bleef lang van kracht [12]. Dit verklaart dan ook waarom in sommige Hollandse handelstarieven de "hercogghe" als onderhevig aan handelstol voorkomt [13].

Naast de weinig nautische gegevens over de oudste koggen, die we in de bronnen aantreffen, beschikken we over enkele afbeeldingen van deze vaartuigen op de stadszegels van de toen nog jonge havensteden Lübeck, La Rochelle en Damme. Belangrijk is wel het getuigenis van de tijdgenoten of naderhand van de traditie over het soort vaartuig dat het zegel voorstelde. Van het koggezegel van Lübeck zijn er drie opeenvolgende versies of varianten uit de 13de eeuw. Telkens is daarop een vaartuig te zien, waarvan de hoge stevens binnen de huidbeplanking aangebracht zijn, de mast geen zeil draagt en het zijroer door een van de twee afgebeelde opvarenden aan bakboordzijde gehanteerd wordt [14]. Volgens een notariële akte van 1328 stelde dit zegel een "cogko sive liburna" voor, dus een boot waarmede zowel geroeid als gezeild kon worden [15]. De Lübeckse kogge was bovendien, zoals de vroegere bo-

12. H. JANSEN en P. HOPPENBROUWERS, *Heervaart in Nederland*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 94, 1972, pp. 1-26. - J. DE JONGHE, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen*, Zwolle, 1869, p. 7. - E. VERWIJS en J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 1894, kol. 220, verbo "heercogge".

13. K. HOHLBAUM, e.a., *Hansischen Urkundenbuch (H.U.B.)*, Halle, I, p. 259-261, nr. 745. Toltarief door Florens V, graaf van Holland uitgevaardigd ten behoeve van de heffingen te Haarlem, dec. 1274 : "de nave, que hercogge dicitur, 5 s.". - Zie verder noot 74.

14. H. EWE, *Schiffe auf Siegeln*, Bielefeld-Berlijn, 1972, pp. 13 en 148-149, benaderende tekeningen van de Lübeckse stadszegels van omstreeks 1226, 1256 en 1281. - S. FLIEDNER, *o.c.*, p. 76. - G. FINK, *Die Lübecker Stadtsiegel*, in *Zeitschrift des Vereins für Lübecker Geschichte*, 35, 1955, pp. 14-33.

15. *Urkundenbuch der Stadt Lübeck*, II, nr. 489, p. 433 en nr. 497, p. 466, twee oorkonden van 1328. - S. FLIEDNER, *o.c.*, p. 167. - "Liburna" : Romeinse krijgsboot uit Illyrië. - Zie verder noot 41.

Afb. 2. Zegel van de stad La Rochelle met voorstelling van een "cocha" uit de 13de eeuw. H. EWE., *o.c.*, p. 58, foto en p. 146, benaderende tekening, naar A. JAL, *Glossaire nautique, o.c.*, 1848, p. 235. Het hier afgebeelde vaartuig heeft ook kenmerken van de "kiel". - J.VAN BEYLEN, *o.c.*, pp. 114-115, verbo "kiel".

ten van de Vikingen, op de stevens voorzien van een boegbeeld in de vorm van een drakenkop [16]. Soortgelijke boot staat ook op het zegel van La Rochelle, dat slechts in één versie tot ons gekomen is. Hierop zien we een vaartuig, waarvan de huidbeplanking de stevens niet omvat en waarvan de mast een vierkant zeil, voorzien van reven, draagt. Opvallend bij deze meer zuiderse kogge zijn zeker de hoge stevens zonder boegversiering. De koggeakte van dit zegel, dagtekenend van 1232, heeft het uitdrukkelijk over een "cocha" [17].

16. Zie noot 14.

17. "In alio vero sigillo (van La Rochelle) erat imago cujusdam ligni ad similitudinem cochae, cum arbore et vello quadrato expenso". Document uit de notariële akten van de stad Genua, 24 augustus 1232. A. JAL, *Glossaire nautique*, Parijs, 1848, p. 483, verbo "cocha". - H. EWE, *o.c.*, p. 146, nr. 89.

Door de vergelijking van de afbeeldingen van de vaartuigen staande op talrijke stadszegels uit de 13de en 14de eeuw met de opgegraven scheepswrakken uit de middeleeuwen kan men heden de koggen van andere scheepstypen als de kiel, de hulk en de "nef" onderscheiden [18]. Meer nog, men meent de prototypen van al deze vaartuigen terug te kunnen vinden in de afbeeldingen staande op sommige Karolingische munten en vroegmiddeleeuwse miniaturen, waarin bovendien laatklassieke invloeden te bespeuren zijn [19]. In dat opzicht denkt men zelfs terug te kunnen gaan tot in het Romeinse tijdperk, meer bepaald tot sommige scheepswrakken uit die tijd, waaronder het in 1899 ontdekte zogeheten schip van Brugge [20]. Het is dan ook zeker niet onmogelijk dat voor de koggen zo een continuïteit zou kunnen gelden.

2. De maritieme expansie van de kogge westwaarts en oostwaarts (13de eeuw)

Niet zoveel later dan in Vlaanderen worden de koggen ook in Engeland vermeld. Deze waren dan wel van elders afkomstig. Zo wordt onder de regering van koning Jan zonder Land in 1206 voor het eerst van een "coga" gewag gemaakt [21]. In 1210 waren het vijf koggen uit Friesland, die door genoemde vorst in dienst genomen werden [22]. In 1213 verleende de koning aan een koopman uit Keulen de toelating met zijn "goga" Engeland aan te doen om er goederen te kopen en naar zijn

18. H. EWE, *o.c.*, pp. 7-18.

19. S. FLIEDNER, *o.c.*, p. 78-80. - J. ENGELBREGT, *Vikingschepen in het Utrechtse Psalterium*, in *Spiegel Historiael*, 7de jg. nr. 4, april 1972, pp. 252-253; het psalterium dagtekent van omstreeks 850. - ST. LEBECQ, *o.c.*, pp. 165-183.

20. O. CRUMLIN-PEDERSEN, *o.c.*, pp. 96-102 en 142.

21. Het betrof een kogge die op bevel van koning Jan zonder Land, geladen met 1000 zilveren mark, naar Anjou werd gestuurd. Het geld moest dienen om de Engelse troepen te betalen en de vlootonkosten te dekken. De "coga" had, vooraleer de koning er beslag op legde, als oorspronkelijke bestemming de Middellandse Zee. - DUFFUS HARDY, *Rotuli litterarum clausarum in turri Londinensi asservati*, I, Londen, 1833, p. 72.

22. DUFFUS HARDY, *Rotuli de libertate ac de misis et prestitis regnante Johanne.* Uitgave van de Record Commission Londen, 1844, p. 164, 1 mei 1210. - *H.U.B.*, I, nr. 82.

eigen land uit te voeren [23]. Later werden ook Vlaamse koggen in het Angelsaksische koninkrijk gemeld. Omstreeks 1200 was de term kogge in verschillende spellingen een vast begrip voor een bepaald scheepstype geworden, niet alleen in de gebieden rond de Noordzee, maar eveneens daarbuiten. Dat de term kogge toen algemeen ingang gevonden had, blijkt ook uit enkele passages in de epische roman Parzival van de Duitse dichter Wolfram von Eschenbach, geschreven omstreeks 1200 [24]. Ook zouden in 1217 een twintigtal Friese en Duitse koggen aan de vijfde kruistocht naar Egypte deelgenomen hebben [25].

Een van de richtingen waarin de Vlaamse actieve handel in de 13de en 14de eeuw een zekere bloei kende, was de westvaart. Dit was de koopvaardij op de baai van Bourgneuf, vanwaar zout gehaald werd, en op de havens van La Rochelle, Bordeaux en Bayonne waar men wijn inlaadde. De laatste twee havensteden lagen in Guyenne, dat lange tijd onder het gezag van de Engelse kroon stond. De koning van Engeland was evenwel bijna voortdurend in conflict met die van Frankrijk. Dit bracht hem dan ook dikwijls ertoe op vaartuigen die uit het westen kwamen en een Engelse haven aandeden, beslag te leggen teneinde een vloot uit te rusten. Onder deze schepen bevonden zich nu en dan ook eenheden uit Vlaanderen, waaronder koggen. Een vaartuig van die soort, herkomstig uit Damme, werd in 1215 terug vrij gegeven. Twee jaar later gebeurde dit ook met een Ieperse kogge [26]. We vermelden nog de arrestatie en vrijlating in 1223 van vier "nefs" uit Bayonne en een

23. "... licenciam dedimus A. Ungfothe, mercatori Coloniae, quod eat ad nundinas de Hoilande cum goga sua et inde redeat in partes suas... cum merdandisis quas ibi emerit" : DUFFUS HARDY, *Rot. lit. claus.*, *o.c.*, p. 137, 11 januari 1213, koninklijk bevel tot vrijlating van genoemde kogge te Sandwich. - *H.U.B.*, I, p. 42, nr. 104. - In juni 1213 verleende de vorst aan de bisschop van Norwich de toelating gebruik te maken van drie "gogas", met Norwich als thuishaven. DUFFUS HARDY, *o.c.*, p. 137, kol. b.

24. "mine kocken sint sô snel, si ne mugen uns niht genâhen..."; "einem sîdin segel sach er roten, den truoc ein kocke und ouch die boten..." KLACHMANN UND HARTL EDUARD, *Wolfram von Eschenbach*, 7de uitgave, I, *Lieder, Parzival und Titurel*, Berlijn, 1952, pp. 36 en 38.

25. *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, dl. XVII : *Annales Colonienses maximi*, pp. 833-834.

26. *H.U.B.* I, p. 45, nr. 125, 22 april 1215, bevelbrief van koning Hendrik III. - *Ibidem*, p. 48, nr. 140, soortgelijke brief van 5 april 1217.

"cogua", alle geladen met wijn uit Aulnay, nabij Saint-Jean d'Angély [27]. Het jaar nadien gebeurde hetzelfde met een kogge uit Bremen en een uit Emden, evenals met twee Friese koggen, waarvan de lading niet vermeld is [28]. Zeven "naves" en zes "cogas" uit Vlaanderen, die komend van Saint-Jean d'Angély en La Rochelle in de nabijheid van Brest door de Engelsen konden worden gepraaid en opgebracht, waren met wijn geladen. Van drie van de genoemde koggen vernemen we hun herkomst : Sint-Anna ter Muiden, Monnikerede en Damme. Op bevel van de Engelse vorst dienden al deze schepen en ladingen in 1226 terug vrijgegeven te worden [29]. In 1230 werd de vrijlating bevolen van twee koggen uit Castro Urdiales in Navarra, twee koggen uit Keulen en twee uit Friesland, alsook van een Hollandse en een Groningse kogge. De twee Keulse koggen stonden respectievelijk onder het gezag van een schipper uit Antwerpen en een uit Vlaardingen [30]. Dankzij deze opeenvolgende beslagleggingen in de Engelse havens kunnen we enigszins de expansie van de kogge in de westvaart nagaan. Zo werd in 1243 op last van de koning een onderzoek ingesteld in de zaak van de plundering van een Vlaamse kogge vóór Oléron door de "classis pyratica" van de "Cinque Ports" of bond van havensteden aan de kust van Kent en Sussex [31].

De graaf van Vlaanderen, Gwijde van Dampierre, bezat zelf ook een kogge die hij, bemand met vijftien matrozen, in 1270 tijdens de achtste en laatste kruistocht inzette. In de grafelijke rekeningen betreffende

27. DUFFUS HARDY, *Rotuli litterarum clausarum, o.c.*, I, p. 579, kol. b.

28. DUFFUS HARDY, *o.c.*, p. 610, 7 en 13 juli 1224. - *H.U.B.*, dl. I, pp. 54 en 55, nrs. 164 en 165.

29. De drie koggen waarvan de schippers of eigenaars vernoemd werden, waren die van Lambekinus de Munekerede, Baldikinus de la Mue en Amisius de Dam. Twee "naves" waren herkomstig van Grevelinge en een van Aardenburg. Van de overige Vlaamse koggen of "naves" werd de herkomst niet vermeld. - *H.U.B.*, I, p. 63, nr. 201, oorkonde van 17 mei 1226. - J. CRAEYBECKX, *Un grand commerce d'importation. Les vins de France aux anciens Pays-Bas, XIIIe-XVIe siècles*, Parijs, 1958, p. 95.

30. De twee Friese koggen kwamen uit Stavoren. Londen, Public Record Office, *Close Rolls, Henry III*, 1227-1231, pp. 358-363, stukken van 3 en 17 juli 1230. - H.J. SMIT, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*, I, *1150-1435* (R.G.P. nr. 65), boekdeel 1, pp. 5 en 6, ontledingen.

31. Londen, Public Record Office, *Curia Regis*, Roll nr. 125, r. 23 d. - W.R. BOOKS, *The English naval forces, 1199-1272*, Londen, 1932, p. 199.

deze tocht, die niet verder dan Tunis in Noord-Afrika geraakte, is er ook sprake van twee grafelijke roeiboten, namelijk de "magna barga" of grote baardse en de "barga minor" of de kleine. We mogen veronderstellen dat met eerstgenoemd vaartuig eigenlijk een kogge bedoeld werd [32]. Nadien hield de graaf de bemanning ervan in dienst, wat blijkt uit hun bezoldiging [33].

Dank zij enkele concrete voorbeelden uit de 13de eeuw komen we te weten wat een koopvaardijkogge kon vervoeren. Tijdens het Engels-Vlaams conflict van 1271 en volgende jaren werden inderdaad in Engeland, in opdracht van de vorst, zowat zestien vaartuigen uit Vlaanderen met hun ladingen bestaande uit wijn, wol, laken en andere goederen, aangeslagen. Daaronder bevonden zich naast de "nefs" ook een viertal koggen, waarvan twee uit Damme [34]. Een ervan, blijkbaar een kleine kogge, was geladen met 7 1/2 last gezouten of gerookte haring en twee tonnetjes zwarte bonen. De andere Damse kogge, een grote, had 3140 pond koper, 800 eiken planken van tien voet, 200 andere planken, 450 linnen weefsels, 2000 stuks rog en 40 stuks paling aan boord [35]. Dit geeft ons een idee van het draagvermogen of de tonnenmaat van de toenmalige kleine en grote Vlaamse koggen. Men zal opmerken dat van genoemde vaartuigen ook het zeiltuig was aangeslagen. In 1275, nadat het handelsverkeer tussen Vlaanderen en Engeland hersteld was, trok-

32. "Item solutum eidem pro cogha, quam emit erga comitem... lb., inde habemus litteram suam de pagamento de 180 lb." : J. BUNTINX, *Het memoriael van Johan Makiël,* uitgave van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Brussel, 1944, pp. 77-78 : passages uit de rekeningen opgesteld door de grafelijke klerk tijdens de achtste kruistocht. - Zie verder noot 48.

33. "As maroniers de le coghe, 40 lb. torn., valent 32 lb. (par.) : TH. LUYCKX, *De grafelijke financiële bestuursinstellingen en het grafelijke patrimonium in Vlaanderen tijdens de regering van Margaretha van Constantinopel,* uitgave van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, nr. 39, Brussel, 1961, p. 449, bijlage nr. 122, lijst van de schulden van gravin Margaretha, 1273-1278, 25 december 1278.

34. C. WYFFELS, *De Vlaamse handel op Engeland vóór het Engels-Vlaamse konflikt van 1270-1274,* in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden,* XVII, 1963, pp. 206-213.

35. Londen, Public Record Office, *Various accounts Exchequer,* E 101/127/3, klachtenlijst over de periode 1270-1274, getiteld "Ces sunt les proves de Flamens... a Sen Martin le Grand a Londres", klachten nrs. 39 en 40, zonder datering.

ken Zeeuwse kapers met 14 koggen in zee om zich te wreken op de Engelsen [36].

Omstreeks 1200 wordt de kogge ook hier en daar in Noord-Duitsland en in de gebieden aan de Oostzee vermeld. Zo zou volgens de kroniekschrijver Heinricus van Letland in 1206 de toen nog jonge stad Riga van de hongersnood gered zijn door de aankomst van twee met koren geladen koggen, gestuurd door de bisschop van Gotland en bemand met pelgrims. Deze laatsten zouden vier jaar later bij de terugkeer van hun missie door piraten zijn overvallen. Volgens genoemde schrijver konden ze evenwel met de beide koggen de wijk nemen, dankzij een tegenaanval uitgevoerd met behulp van kleinere boten [37]. In 1211 verleende keizer Otto aan de burgers van Ratzeburg het voorrecht om vanuit de nabijgelegen haven van Wismar met twee grote vaartuigen, bestempeld als "cogken", samen met een onbeperkt aantal kleinere boten, aan koopvaardij en handel te doen [38].

Naast het vervoer van wijn in vaten uit het westen en het zuiden, was ook dit van haring in tonnen - vastenspijs uit het oosten en het noorden - een voorname stimulans voor het inzetten van koggen door de hanzeaten. Zij deden de zgn. ommelandsvaart naar Schonen, de zuidpunt van Zweden, toen aan Denemarken. Ze begaven zich elk jaar in de herfst daarheen om er verse of gezouten haring in te laden. Deze trafiek met allerhande boten, waaronder vooral koggen, was zo belangrijk geworden dat Abel, koning van Denemarken, in 1251 op het bezoek van deze vaartuigen tijdens de jaarmarkt een tol instelde, namelijk de koggentol [39]. Ook de hertog van Noorwegen ging op zeker ogenblik over tot de invoering van een tolheffing op de koggen, die gedurende de haringvangst zijn gebied aandeden om er vis in te slaan. In 1288

36. H.J. SMIT, *Handel en scheepvaart in het Noordzeegebied gedurende de 13de eeuw*, in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, VII, 1928, p. 194.

37. *Heinrici Chronicon Lyvoniae*, in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, reeks IV, dl. XXIII, pp. 268-270. - In een van deze zinsneden vinden we ook de spelling "conggones" in de plaats van coggones". - P. HEINSIUS, *Das Schiff, o.c.*, II, p. 75. - Idem, *Dimensions etc., o.c.*, p. 10.

38. *H.U.B.*, I, p. 37, nr. 87, 4 januari 1211, volgens een kopie uit de 16de eeuw.

39. *Ibidem*, p. 133, nr. 411, 24 september 1251. - G. ASAERT, *Westeuropese scheepvaart in de middeleeuwen*, Bussum, 1974, pp. 36-37, met een reproductie van de desbetreffende oorkonde.

Afb. 3. Zegel van de stad Harderwijk aan de Zuiderzee (Gelderland) met de afbeelding van een doorbalkte kogge. Gehecht aan een oorkonde van 1263. Originele matrijs ervan in het Rijksarchief te Arnhem. - H. EWE., *o.c.*, p. 63, foto en p. 132, nr. 62, benaderende tekening. - R. LAURENT, *De zegels en de zee. De evolutie van de scheepsbouwkunde aan de hand van zegels van de XIIIde tot de XVde eeuw*, uitgave van het Algemeen Rijksarchief te Brussel, 1987, p. 15 en afbeelding 23, vergroting naar een foto. - Op dit zegel herkent men duidelijk twee voorname kenmerken van de koggeachtige vaartuigen, namelijk de rechte stevens en de horizontale plankengangen of koggeboorden.

verzochten de burgers van Bremen dan ook deze vorst het tarief van de tol op hun kleine en grote koggen niet te verhogen en zich te houden aan dit van zijn voorgangers. Tien jaar later ontvingen ze van de Noorse vorst een voorkeurtarief, dat hun tegenover alle andere Duitse en ook Engelse kooplui inzake de vangst en uitvoer van haring bevoorrechtte [40].

40. *Bremer Urkundenbuch*, I, p. 483, nr. 444, 4 april 1288. - *Ibidem*, pp. 537-538, nr. 503, oorkonde van 21 juli 1294.

Dat de hanzeatische koggen eigenlijk "liburnae" waren, blijkt uit de oorkonde van hertog Bogislaw IV van Pommeren van 1281, waardoor aan de hanzeaten de toelating verleend werd, mits de betaling van tol, met zulke vaartuigen graan uit zijn land te voeren [41]. Meer dan een grote boot met een mast, een zeil en een halfdek zal de kogge in die tijd nog niet geweest zijn. Dit zou dan kunnen verklaren, waarom in 1294 de hanzeatische koopman Johan van Lübeck in het bezit van elf koggen was, althans indien we geloof mogen hechten aan de inhoud van een bevelbrief van de koning van Engeland, Edward I, gericht aan de baljuws van Newcastle nopens de vrijlating van al die boten na hun arrestatie aldaar [42].

Het gebruik van kleine en grote koggen als vrachtschepen, waarmee ook geroeid kon worden, blijkt tegen het einde van de 13de eeuw snel te zijn toegenomen. Zowel de hanzeaten als de schippers uit de Nederlanden, Engeland en Frankrijk beschikten nu over zulke vaartuigen van verschillende grootte. Volgens de Florentijnse schrijver G. Villani was het aan de lieden van Bayonne, toen onder Engels bewind, te danken dat de koggen, waarmee ze als piraten in de Middellandse Zee verschenen waren, na 1300 op grote schaal door de Katalanen, Genuezen en Venetianen overgenomen werden. Laatstgenoemden verkozen inderdaad van toen af deze vaartuigen boven hun eigen grotere schepen [43]. En dan was er ook nog Bordeaux [44], van waaruit elk jaar de "cogges of Flanders" vertrokken met wijn bestemd voor Engeland, Vlaanderen of de Duitse hanze [45]. Het trefpunt was vooral het Zwin met na 1300 de nieuwe Zwinhaven Sluis als voorhaven van Brugge.

41. De tol drukte op de "minores naves, quae kane vocantur" en op de "majoribus navibus liburnis id est coggonibus sive quae boten vocantur" : *H.U.B.*, I, p. 303, nr. 884, 17 augustus 1281.

42. In de brief is er sprake van het vrijgeven van "undecim navibus, que vocantur cogges" : *Ibidem*, p. 401, nr. 1165, oorkonde van 13 december 1294.

43. G. VILLANI, *Historia Fiorentine seu cronica*, in *Muratori, Rerum Italiarum scriptores*, XIII, S. 412 D, E. afd. VIII, kap. 77.

44. J. BERNARD, *Navires et gens de mer à Bordeaux (vers 1400-vers 1550). Ecole pratique des hautes études, VIe section. Ports, routes, trafics*, XXIII, Parijs, 1968, p. 300. Zie aldaar ook over Bayonne.

45. J. CRAEYBECKX, *Un grand commerce, o.c.*, p. 126, voorbeelden van omstreeks 1345.

3. Grote en kleine koggen in krijgsdienst (13de eeuw)

In geval van militair conflict deden de vorsten van Engeland, Frankrijk en andere landen in de 13de eeuw bij het samenstellen van een vloot meestal een beroep op vaartuigen, die door hun onderdanen moesten geleverd worden. Ter aanvulling daarvan deden ze soms ook op vreemde koopvaardijschepen beslag leggen om die tegen vergoeding in dienst te nemen. Zowel kleine als grote vaartuigen kwamen daarvoor in aanmerking en daaronder ook Vlaamse of andere koggen. Reeds kort na 1200 worden aldus grote concentraties van koggen voor het transport van troepen of pelgrims gemeld. Dat volgens een Engels kroniekschrijver uit die tijd de avonturier Eustache le Moine in dienst van de Franse kroonprins in 1216 te Calais en omgeving met het oog op een inval in Engeland zomaar 600 "naves" en 80 "coggas" zou hebben samengebracht is overdreven, maar het bewijst dat het slechts kleine eenheden betrof [46]. Wat ook in deze bewering opvalt is het onderscheid tussen de beide soorten ingezette vaartuigen. Met "naves" werden toen inderdaad vissersboten en "nefs" van allerlei aard bedoeld. Zo bevonden zich in de betrokken vloot een zeker aantal "nefs" uit Grevelingen [47]. Naderhand stellen we in de ambtelijke stukken steeds het genoemde onderscheid vast, althans in de 13de eeuw in het Noordzeegebied.

De kogge maakte in de 13de eeuw verder haar verschijning als kruisvaarder in de Middellandse Zee. In 1269, tijdens de laatste kruistocht, zou zelfs een vloot van zowat vijftig Friese "coggones" op weg naar het zuiden uit het Zwin afgevaren zijn [48]. In Engeland blijken de koggen toen eerder sporadisch voor militaire doeleinden te zijn gebruikt. In 1242 nochtans wordt melding gemaakt van de "magna coga" van Southampton met een bemanning van 26 koppen. Ze maakte deel uit van een vloot van zowat 16 eenheden, waaronder 13 "nefs" en nog een

46. ROGER OF WENDOVER, *Flores Historiarum*, II, Rolls Series, 1890, p. 160. - Sir N.H. NICOLAS, *A history of the royal navy, from the earlest times to the wars of the French Revolution*, I, Londen, 1847, p. 174.

47. "ke se li escutman et li maronnier de Gravelinghes et d'autres lius ki vinrent à Gravelinghes pour faire no service ont aucun damage de leur nes, nous restorerons à eus leur damage" stuk van mei 1216 : G. DUPAS, *Histoire de Gravelines*, Duinkerke, 1981, p. 22.

48. *Monumenta Germaniae Historica*, IV, *Scriptores*, XXIII, p. 554, onder het jaar 1269.

andere kogge, die op last van koning Hendrik III de koninklijke schat naar Bordeaux moest overbrengen. De "nefs" hadden elk slechts 13 tot 23 man aan boord [49]. De grote kogge was toen nog een zeldzaamheid. Eerst vanaf het einde van de 13de eeuw kwam zij meer voor, maar dan soms uitgerust als oorlogsboot. Zo is er in 1295 sprake van een "cogue à bèque" met een draagvermogen van 180 vaten. Die was door de Franse koning Filips IV de Schone ten nadele van een burger uit Bayonne - toen Engels gebied - maar die te Saint-Brieuc woonde, als vijandelijk goed aangeslagen. Het vaartuig was voor een aanval op de eilanden Ré en Aix, nabij La Rochelle, ingezet. De eigenaar ervan beweerde het van Vlamingen gekocht te hebben en ermee in een strijd tussen de lieden van Bayonne en de Spanjaarden betrokken geraakt te zijn [50]. De benaming "cogue à bèque" laat vermoeden dat het om een kogge ging, boven aan de boeg voorzien van een vooruitstekend kasteel met gevechtsplatform, wat aan een vogelbek of snavel deed denken.

Omstreeks 1300 werd nog steeds het onderscheid gemaakt tussen koggen van allerlei grootte en "nefs" of schepen van allerlei slag. Nu bestonden er ook in Engeland meer grote koggen. Toen in 1299-1300 de Cinque Ports of verbond van zeven havens aan de Engelse zuidoostkust een vloot tegen de Schotten uitrustte, bevonden zich daaronder minstens zeven koggen, de overige vaartuigen waren gewone schepen. Van de zeven koggen waren er vijf met een bemanning van 41 koppen, wat zeker wijst op grote eenheden. De meeste schepen telden 34 tot 41 man [51]. Zowel koggen als schepen allerhande konden dus steeds voor krijgsverrichtingen aangepast en gebruikt worden.

49. *Rôles Gascons*, in *Collection de documents inédits sur l'histoire de France*, I, N 254-257. - N. NICOLAS, I, *o.c.*, p. 225. - B. HAGEDORN, *o.c.*, p. 29.

50. F.W. BROOKS, *o.c.*, p. 76. - A. DE LA BORDERIE, *Le commerce et la féodalité en Bretagne*, in *Revue de Bretagne et de Vendée*, V, p. 357.

51. N. NICOLAS, *o.c.*, p. 294. - B. HAGEDORN, *o.c.*, p. 29. In beide werken werd de lijst van de uitgeruste schepen en koggen opgenomen. Vier koggen en een snekke uit Winchelsea hadden elk 41 man, evenals de kogge uit Dover. Sandwich leverde drie vaartuigen, waaronder twee schepen en een kogge, eveneens elk met 41 man. Een kogge uit Folkstone telde evenwel slechts 24 man. Voor het overige hadden de andere vaartuigen over het algemeen elk slechts 20 man aan boord.

Afb. 4. Zegel van de stad Damme met de afbeelding van een koggeachtig doorbalkt vaartuig, voorzien van een voor- en een achterkasteel op stutten of stellingen. Gehecht aan een oorkonde van 1309. Zelfde zegel aan een oorkonde van 1376, Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Charters van Vlaanderen*, 1ste reeks, nr. 1271. - G. ASAERT, *o.c.*, p. 31, foto. - H. EWE., *o.c.*, p. 116, nr. 29, benaderende tekening. - DE GHELLINCK VAERNEWYCK, *Sceaux et armoiries des villes etc. de la Flandre ancienne*, Parijs, 1935, pp. 119-120.

4. Koggen en koggeschepen in de 14de en 15de eeuw

In de loop van de 14de eeuw werd het gebruik van koggen door de steeds toenemende handel in wijn en kaakharing verder gestimuleerd. Dit had ook het toenemend gebruik van de koggen in krijgsdienst tot gevolg, ook in Vlaanderen. Reeds in 1302, na de slag bij Kortrijk, hadden de Bruggelingen ter beveiliging van het Zwin naast een "galiotkine" vier koggen uitgerust en die voor het transport van een 200 soldeniers onder het bevel van 8 kapiteins gedurende 58 dagen ingezet. De vier koggen, en nog een vijfde, hoorden zoals de menigte gemobiliseerde

schuiten toe aan Vlaamse schippers [52]. Twee van de genoemde koggen waren voordien bevracht met elk 88 vaten wijn, wat een idee van hun tonnenmaat geeft [53]. Twee jaar later rustten de Bruggelingen in het vooruitzicht van een confrontatie in Zeeland en Holland, waar de graaf de zijde van de Franse koning gekozen had, opnieuw een krijgsvloot uit, bestaande uit allerlei kleine en grote vaartuigen. Tegelijk werd voor de verdediging van het Zwin te water gezorgd. Bij dit alles kreeg Brugge heel wat hulp van boten, schippers en krijgslieden van de andere Vlaamse steden en ook van de Zeeuwen. Het totaal aantal bijeengebrachte eenheden van de vlootmacht kan zelfs op meer dan 100 geschat worden. Daaronder bevonden zich een dertigtal schepen en koggen, blijkbaar verdeeld in verschillende smaldelen [54]. Een ervan bestond uit acht "grote cocghen" [55]. Daarnaast behoorden tot de Vlaamse vloot nog enkele andere grote koggen uit Bayonne, evenals kleine koggen en ook vaartuigen van de hanzeaten [56].

52. J. COLENS, *Le compte communal de Bruges en 1302-1303,* in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges,* XXXV, 1885, pp. 150-151. - Het gemiddeld aantal strijders per kogge, zonder de schipper en de bootsgezellen, was dus 52, wat wijst op een gemiddelde tonnenmaat van ongeveer 80 vaten. - De vijfde kogge, die van Batins was aangekocht, werd naderhand "ghesleghen ende vercocht" : Brugge, Stadsarchief, *Stadsrekeningen,* 1303, f° 59r.

53. *Ibidem,* p. 170. - De twee vaartuigen werden respectievelijk bemand met 55 en 70 strijders.

54. J.F. VERBRUGGEN, *De Vlaamse vloot in 1304,* in *Standen en Landen,* IV, 1952, pp. 51-76. - Idem, *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie),* Brussel, 1936, pp. 119-120. - *Vlaamse vloot verslagen te Schouwen, 650 jaar geleden,* in *De Volksgazet,* 1964.

55. Brugge, Stadsarchief, *Stadsrekeningen,* 1304, f° 49v. - Een van de acht koggen was blijkbaar die van Pieter Crabbe : J.F. VERBRUGGEN, *De Vlaamse vloot, o.c.,* p. 70. - Idem, *Het leger,* p. 142.

56. Dat blijkt ook uit de lijst van de bij Zierikzee verloren vaartuigen. Daaronder bevonden zich een kogge ter waarde van 30 lb. est., een ter waarde van 110 lb. est. en een ter waarde van 120 lb. est. Een vierendeel van een kogge uit Stralsund was 237 lb. 12 s. waard. De kogge Saint-Lyon uit Bayonne met haar getouw had een waarde van 1400 lb. Twee grote koggen, respectievelijk een uit Zweden en een uit Bayonne met hun toebehoren en goederen, bereikten elk een waarde van meer van 3000 lb. Een hanseatische kogge met haar tuig en 200 hoed zout, was slechts 72 lb. est. waard. Het verschil in waarde tussen deze koggen was blijkbaar te wijten aan hun grootte, zodat we mogen aannemen dat het ging om een heel gamma van kleine en grote eenheden. J.F. VERBRUGGEN, *De Vlaamse vloot, o.c.,* pp. 69-73.

Het aantal grote vaartuigen dat de Fransen in de strijd wierpen was echter veel talrijker dan die waarover de Vlamingen beschikten. De vijandelijke vloot bestond uit zowat vijftig "nefs" en nog andere schepen, benevens vijf of zes Hollandse koggen en elf galeien. Dat verschil zou, volgens sommigen, aan de basis gelegen hebben van de nederlaag die de Vlamingen nabij Zierikzee leden [57]. Vooraleer op 10 augustus de eigenlijke zeeslag begon boekten de Zeeuwen, die de zijde van de graaf van Vlaanderen gekozen hadden, enig succes bij het onderscheppen van vier Hollandse koggen, die de bevoorrading van de Franse vloot met bier moesten verzekeren. Met twee van hun koggen wisten ze nabij het eiland Duiveland tegenover Zierikzee een van deze bevoorradingsvaartuigen te kapen en de drie andere te verjagen. Zijzelf ontkwamen met hun buit al roeiende. Zo luidt althans het verhaal daarover van de tijdgenoot Melis Stoke, die verder nog weet te melden dat de drie op de vlucht geslagen Hollandse koggen eveneens al roeiend wegvoeren [58]. Dit bevestigt dus de stelling dat met een kogge, indien voorzien van doften, ook geroeid kon worden.

Als gevolg van hun nederlaag in de slag bij Zierikzee verloren de Vlamingen niet alleen heel wat kleine vaartuigen, maar eveneens elf koggen [59]. Dat grote verlies belette evenwel niet dat Vlaanderen nadien nog steeds over eigen koggen beschikte. Uit een klaagschrift van 27 november 1315 vernemen we inderdaad dat Jan Top uit Sint-Anna ter Muiden op zee was aangevallen door de Engelsen en daarbij zijn kogge, de "Cruesenbuerch", geladen met 206 vaten wijn uit Poitou, had verloren. Dezelfde klaagbrief vermeldt ook het verlies geleden door Lamsin De Witte uit Damme. De Engelse kapers hadden hem zijn kogge "Paradijs", met een lading van 134 tonnen wijn uit Poitou ontnomen [60]. Het ging

57. Verlies van 11 Vlaamse koggen en een twaalftal andere grote vaartuigen : *Ibidem*, p. 75. - J.F. VERBRUGGEN, *Het leger, o.c.*, pp. 142-144.

58. "Der cogghen twee (Zeeuwen). Ontroyden ende waren ghevee (vijandig). Enen cogghe onversien. Van Vrieslant ende versleghen dien. Dander dre (drie) leiden ter vlucht. Ende ontroyden dor die ducht ... Want si ne setten te gheenre weer. Dese vier cocghen..." : MELIS STOKE, *Rijmkroniek van Holland*, uitgave W.G. Brill, Utrecht, 1882, II, p. 295, verzen 755-793. - De vier Hollandse "cogghen" vervoerden "'s graven dranc", dus wijn of/en bier in tonnen voor de strijdkrachten van graaf Willem van Holland.

59. J.F. VERBRUGGEN, *Het leger, o.c.*, p. 144-145. - Idem, *De Vlaamse vloot*, p. 73. - Zie hiervoor noot 56.

60. Gent, Rijksarchief, *Fonds de Saint-Genois*, nr. 1313 (inventaris p. 377). - J.F. VERBRUGGEN, *Het leger, o.c.*, p. 75. - Lamsin de Witte had voordien, in 1304, een kogge ter waarde van 180 lb. est. verloren. *Ibidem*.

hier dus telkens om grote vaartuigen, met een tonnenmaat van meer dan 100 vaten. De grote Franse, hanzeatische en andere vreemde koggen hadden toen een gemiddelde grootte van zowat 100 last, d.i. ongeveer 200 vaten [61].

Een belangrijke zeeslag, waarin grote koggen naast andere vaartuigen een rol gespeeld hebben, was die in 1340 tussen de Fransen en de Engelsen in het Zwin vóór Sluis. Overwinnaars waren de laatstgenoemden en hun Vlaamse handlangers. Zo had de "Saint-Nicolas", een "cogue à bèque", die in deze confrontatie aan Franse zijde streed, een draagvermogen van 240 vaten en een bemanning van 118 strijders [62]. Toch was de grote kogge met een tonnenmaat van meer dan 200 vaten eerder een zeldzaamheid, alhoewel zij voor militaire doeleinden zeer gezocht was. Ook de kleinere koggen bleven voor dat doel gegeerd. Zo zien we in 1356 Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, tijdens de Brabantse successieoorlog vier kleine en acht grote "scepen" bewapenen en inzetten. De kleine vaartuigen waren boten, die geroeid konden worden. Dat was ook zo voor de grote eenheden, waaronder vooral de grote koggen. Laatstgenoemde had de graaf te Sluis aan de hanzeaten ontnomen, alhoewel hij naar het zeggen van deze laatsten over genoeg Vlaamse koggen beschikte [63]. Hij deed deze vloot bemannen met zowat 1200 Vlaamse en andere "scipmannen" of bootsgezellen en krijgslieden. Het eigenlijk aantal bootsgezellen bedroeg 640, waarvan telkens 60 op elk van de grote eenheden en 40 op elk van de vier kleinere. Ze waren gegroepeerd in koningstavelrijen of groepen van elk 20 man, de koningstavel of hoofdman niet inbegrepen. Dit had te maken met de

61. Dat blijkt uit hun ladingen : in 1308, de "coga Sancti Petri de Bayona", achtereenvolgens 135 vaten, 187 vaten, 132 vaten, 189 vaten, 216 vaten, 58 vaten en 64 vaten (van 4 november tot 8 juli). In 1308, de "coga Sancti Jacobi de Sancto Malo", 215 vaten (24 oktober). In 1309, "la coga Nostra Dame de Loyre", 201 vaten (mei). In hetzelfde jaar, "la coga Nostre Dame en Morles", 58 vaten, en "la coga Sancti-Nicolai de Colet", 23 vaten (mei). Londen, *Public Record Office*, E 101, 163/2. - J. BERNARD, *o.c.*, pp. 300-304, noten 386 en 391 naar de rekeningen van de "customs" in de Engelse havens. - W. VOGEL, *o.c.*, p. 494.

62. Parijs, Bibliothèque Nationale, *Nouv. Acq.*, nr. 9241 (20). - F.W. BROOKS, *o.c.*, p. 76. - Ch. DE LA RONCIERE, *Histoire de la marine française*, I, Parijs, 1899-1920, p. 448.

63. *Hanserecesse,* 1e abt., III, *Nachträge,* Leipzig, 1875, p. 226, nr. 239, hanzeatische klachten betreffende de inbeslagneming van koggen uit Harderwijk en Braunsberg. Verslag van de vergadering te Lübeck van 3 augustus 1358.

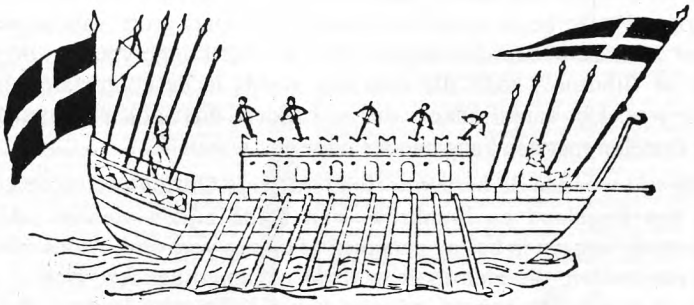

Afb. 5. Afbeelding van de voorstelling van een "koket" of koggeachtig vaartuig uitgerust voor de krijgsdienst te water en voortbewogen door roeiers, naar het voorbeeld van de heerkogge. *Volksgazet*, 1954, benaderende tekening naar een miniatuur (niet nader genoemd, 14de eeuw), gevoegd bij een artikel over "de Vlaamse vloot verslagen te Schouwen, 650 jaar geleden".

behandeling van het want en van de riemen. Voor de vloot waren er immers niet minder dan 400 roeispanen aangekocht [64]. Met deze zeemacht, die onder het bevel stond van een "beleedre" of admiraal, werd begin augustus 1356 het beleg voor Antwerpen geslagen en die stad tot overgave gedwongen [65].

Een tweede voorbeeld waaruit blijkt dat met de bewapende kogge nog kon geroeid worden, is dit van de uitrusting van twee Engelse koninklijke schepen omstreeks 1360, namelijk de "Rodecog" en de "cog Thomas", die voor een reis naar Frankrijk zouden worden ingezet. Uit de betreffende rekening vernemen we dat onder meer aangekocht werden voor de "Rodecog" : een mast, twee ankers en 55 riemen; en voor de "cog Thomas" : een mast, drie ankers en 51 riemen. Weliswaar zien we ook dat de eerste van beide koggen twee bootjes, namelijk een lang en een

64. A. GOOVAERTS, *La flotte de Louis de Male devant Anvers en 1356*, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 4de reeks, XIII, 1886, pp. 49-58; tekst van de rekening van de vlootuitrusting, p. 55. - J.F. VERBRUGGEN, *De Vlaamse vloot, o.c.* p. 74.

65. R. DEGRYSE, *Uit de geschiedenis van onze zeemacht. De oorsprong van de admiraliteit van Vlaanderen onder Lodewijk van Male*, in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XIV, 1959, afl. 3, pp. 177-195.

kort, ter beschikking kreeg, maar die waren blijkbaar van eigen riemen voorzien [66]. De beide genoemde koggen moeten grote vaartuigen geweest zijn. Ze behoorden ongetwijfeld tot het koggetype van de grote boot of "liburna", zoals die toen nog steeds in de koopvaardij in gebruik was. Het aantal ankers dat ze hadden, doet ook vermoeden dat hun kastelen met een kaapstander uitgerust waren [67].

In die tijd woedde de beruchte Honderdjarige Oorlog tussen de koningen van Engeland en Frankrijk. Van beide zijden werden dan ook meermaals koggen in beslag genomen of op zee veroverd. Aldus maakten de Spanjaarden, die zich in deze strijd gemengd hadden, zich in 1378 in de baai van Bourgneuf meester van vijf Engelse koggen met een grootte van respectievelijk 75, 100, 150, 170 en 170 vaten [68]. Dat jaar en het volgende bemachtigden de Engelsen op zee of in hun havens zowat 10 "nefs" en 5 koggen uit Vlaanderen, waaronder 4 uit Sluis en 1 uit Duinkerke. De kogge van Adriaen Tant uit Sluis, op het ogenblik dat ze voor Calais door de Engelsen gepraaid werd, was met 32 last en 3 tonnen Schonense kaakharing geladen, wat neerkwam op zowat 64 wijnvaten. Het was blijkbaar een grote eenheid [69]. Een "cleene cogghe" was die waarvan Clais Heins toen een zesde deel in bezit had, ze was

66. T. J. RUNYAN, *A fourtheenth century cordage account for the king's ships in The Mariners Mirror,* 60, nr. 3 (augustus 1974), p. 324. - *Ibidem*, 61, nr. 2 (mei 1975), pp. 191-192, aanvullingen en verbeteringen door K. Sandahl.

67. "Item anno Domini eodem post pentecosten (1383) dicti domini regis Anglie ligei et subditi ceperunt, sumpserunt et abstulerunt Thymoni de Bremen luburnem dictum kogghonem... et fuit de 95 lastis...". - "Item, anno Domini 1388 Nicholaus Borniz duxit unum lyburnum seu kogghonem, qui fuit innavigatus in Roszel et debuit velificatus fuisse versus Lunden..." : K. KUNZE, *Hanseakten aus England, 1275-1412 (Hansische Geschichtsquellen,* 6), Halle, 1891, pp. 290-291, nr. 345 : klachten van Stralsund opgesteld in 1405. - Een last was gelijk aan twee vaten.

68. NICOLAS, *o.c.*, pp. 510-513 : lijst van de buitgemaakte koggen.

69. "Item, se complaigent Jehan Kant, Jehan Pontieu et Gilles Joerdaen, bourgois de Dunkerke, comment il avoient estoffe 1 cogghe ... pour sigler en la Baie, hors dou quel cogghe furent pris ankres, cables et vitailles...". - "Item, ancoire se plaint le dit Adrian (Tant, bourgoys de l Escluse) des gentz du roy d'Engleterre que... il lui prirent d'une coque, appartenant à lui entirement... 32 lastz et 3 baris de blanc herencz et une pipe d'ole..." : Rijsel, Archives départementales du Nord, B 515/18288, 2de item, en B 515/18286, 5de item. - R. DEGRYSE, *De Vlaamse westvaart en de Engelse represailles omstreeks 1378*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent,* nieuwe reeks, XXVII, 1973, pp. 202, 208, 218 en 228.

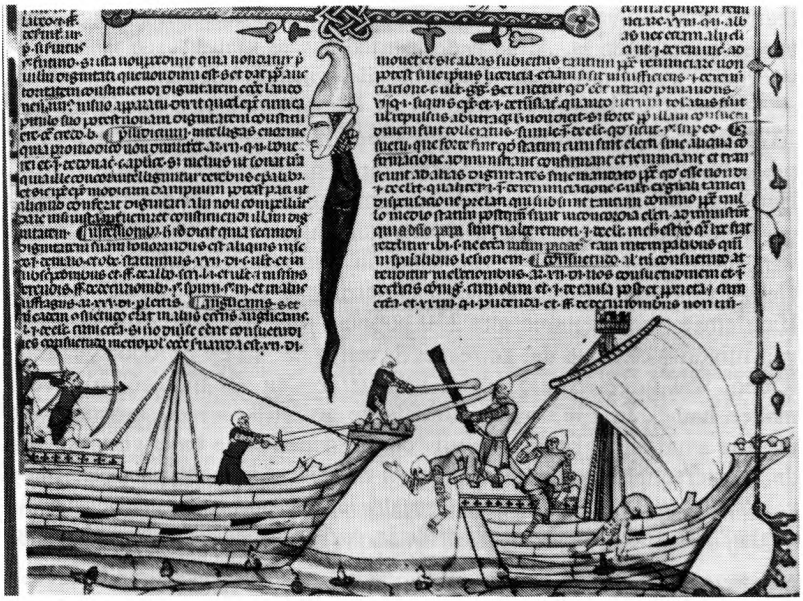

Afb. 6. Strijd tussen de bemanningen van twee koggen, voorzien van kastelen, waarvan telkens een aan de voorsteven in de vorm van een gevechtsplatform, zoals bij de "cogue à bec". Miniatuur uit de Dekretalen van Gregorius IX, manuscript uit de 14de eeuw, Londen, *British Museum*, Ms. Roy, 10 E.IV, f° 19. - G. ASAERT, *o.c.*, p. 34.

met wijn geladen en werd te Plymouth beroofd [70]. Te Hamburg zou het aantal koggen omstreeks 1370 ongeveer 15 eenheden bedragen hebben, tegenover slechts ten hoogste 10 in het crisisjaar 1399-1400 [71].

Omstreeks 1370 was inmiddels op zee en op de stromen een vernieuwd type van kogge verschenen, namelijk het "cogghescip", al-

70. "Item, ghecalengiert t sestendeel van eenen cleenen cogghe ende t sestendeel van 500 zouts toebehorende eenen Clais Heins, die bastaerd was ende doot ghesteken es in de Baye..." : Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamer van Vlaanderen en Brabant*, rolrekening nr. 1509, rekening van de waterbaljuw van Mude over 20 september 1378 - 10 januari 1379. - R. DEGRYSE, *De Vlaamse westvaart, o.c.*, p. 221. - Rijsel, Archives départementales du Nord, nr. B 515/18288, 12de item.

71. R. SPRANDEL, *Le port de Hambourg pendant le bas moyen âge*, in *Les grandes Escales*, 32, 1974, bijdrage XXI, pp. 404-405.

thans indien dit vaartuig niet met een van de toen bestaande koggetypen te vereenzelvigen is. Althans de term zelf was nieuw [72]. Wat meer is, voortaan werd tussen de verschillende soorten koggen een grondig onderscheid gemaakt. Zo worden in het toltarief van het Zwin van 1376 de "kocghe" en het "koggheschip" naast elkaar vernoemd en de typen "kocghe met doorgaenden balken" en "grote kocghe" vermeld [73]. Het koggeschip was zoals de kogge met of zonder doorgaande balken geschikt voor militair gebruik te water. Aldus zien we op het einde van 1380 graaf Lodewijk van Male in zijn strijd tegen de oproerige Gentenaars op de Schelde voor Dendermonde vijf "cogscepe" van het Haarlemse type, bemand met 250 koppen, inzetten. Van drie van deze vaartuigen weten we dat ze respectievelijk 22, 25 en 38 bootsgezellen telden, wat ongetwijfeld zowel met het zeilen als met het roeien te maken had [74]. In 1383 patrouilleerde de grafelijke vloot samengesteld uit drie smaldelen, bestaande uit "coghescepen ende balenghieren", op de Westerschelde voor het Land van de Vier Ambachten en het Land van Saaftinge. Bij een van deze smaldelen bevond zich ook een "grote coghe". De totale bemanning telde in april en mei 200 koppen, waar-

72. "Item, ghecalengiert een cogghescip, toebehorende eenen Jan fs Boudens, om dat de vorseide Jan ontfoerde cooplieden van Inghelant 36 zacke wullen ende hemlieden onthilt, vercocht t forseid cogghescip ende der of ontfanghen 240 lb." : Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamer van Vlaanderen en Brabant,* (Inv. H. Nelis), nr. 1496, rekening van de waterbaljuw van het Zwin, ambtsperiode mei-september 1375. - "Item, ghecalengiert Wouter Heinric fs. Wouters van dat hi lach en visschede in de zee ende een cogghescip quam zeilende over ziin ghetauwe" : *Ibidem*, nr. 1504, ambtsperiode september 1376-januari 1377.

73. "Eene pleyte of scoude, koggescip, zeylscoude, barke, vlotscip, naveil, kogghe, hulc van upvaerne te Brucghewaerd, so beyt de toolnare sine toolne te ontfanghene tote die scepe weder ute comen... Voort, alrande scepe, kocghen, hulke, eevers, corfscepe of naveele met doorgaende balken sijn sculdich elc scip 12 d. parisis der toolne ende den leenknechten 4 d. ... Voort ghevielt dat an eene grote kocghe iof hulc of ander eenich vremt man deel met poorters hadde, hi es sculdich telker vaert sine toolne ...". - J.H. VAN DALE, *Reglement voor de scheepvaart en de heffing der tollen op het Zwin,* in *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis van Zeeuwsch-Vlaanderen,* V, 1860, pp. 25-27.

74. Rijsel, Archives départementales du Nord, B 3657, f° 27r - 30r. - R. DEGRYSE, *De admiraals en de eigen marine van de Bourgondische hertogen*, in *Mededelingen van de Marine Academie*, XVII, 1965, pp. 141-142 en bijlage 1, pp. 203-205. - Zie hierboven noot 13.

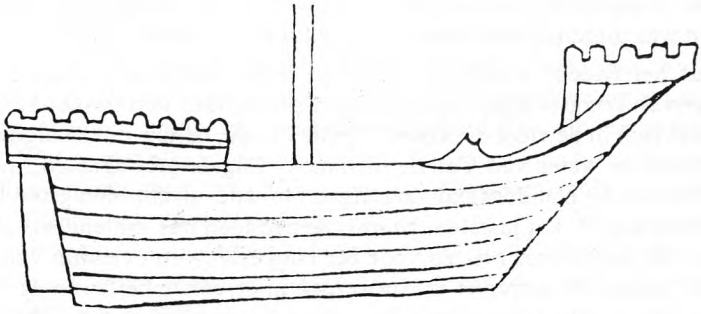

Afb. 7. Benaderende tekening van een koggeachtig vaartuig zonder doorgaande balken, zoals dit later bij de meeste koggeschepen het geval moet geweest zijn. - O. CRUMLIN-PEDERSEN, *o.c.*, p. 113, gedateerd na 1300.

onder 60 soldeniers, de rest bootsgezellen. Hoeveel vaartuigen en meer bepaald koggeschepen aan de expeditie deelnamen, vernemen we niet [75].

Volgens Engelse gegevens had omstreeks 1415 het Hollandse koggeschip een draagvermogen van 40 tot 50 vaten en een bemanning van 5 tot 6 koppen, de schipper inbegrepen [76]. In de vloot die Jacoba van Beieren, gravin van Zeeland en Holland, in 1418 op de Maas tegen Dordrecht inzette, bevond zich naast zeven koggeschepen ook een grote kogge. Deze laatste was herkomstig uit Rotterdam, had een tonnenmaat van 120 last of 240 vaten en diende als admiraalschip. Onder de koggeschepen bevonden zich eenheden van respectievelijk 55, 60, 70, 100 en 120 vaten. Ze hoorden thuis hetzij te Rotterdam, hetzij te Schiedam en ze moeten elk ongeveer evenveel manschappen aan boord gehad hebben,

75. "Item, ten beveelne van minen heere vorseid, ghesend Adriaen Tande met hondert ende twintich scipmannen, waerof de 41 schotters zijn, voor 't land van den Vier Ambochten ende voor Saeftinghen met eenen groten cogghe, met cogghescepe ende balengieren, om te benemene dien van Ghende dat hem gheene provanche commen soude ..." : N. DE PAUW, *Froissart's chronyke van Vlaanderen*, vertaling door Gerijt Potter van der Loo, II, Gent, 1898-1909, pp. 148-151, in bijlage tekst met de rekening van de waterbaljuw, ambtperiode december 1382 - mei 1383, naar Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamer van Vlaanderen en Brabant*, nr. 1517. - Balengier : grote roeiboot.

76. Londen, Public Record Office, E 101/48/15. - J. BERNARD, *o.c.*, p. 302. - B. HAGEDORN, *o.c.*, p. 117. - In 1442 wordt een "parva coggeschip" in de vaart van Bordeaux op Engeland vermeld. - J. BERNARD, *o.c.*, p. 302, noot 391.

als ze draagvermogen aan lasten hadden. We vernemen ook dat een ervan was uitgerust met riemen gemaakt uit 61 dubbele sparren [77].

Vanaf het tweede kwart van de 15de eeuw raakte de uitreding van koggen en koggeschepen voor militaire doeleinden in onbruik. In 1436 bevond zich in de vloot die voor Filips de Goede, hertog van Bourgondië, het beleg te water van Calais, toenmaals Engels grondgebied, moest inzetten en die een dertigtal vaartuigen omvatte, slechts één grote Hollandse kogge [78]. Dit laatste scheepstype had toen dus grotendeels afgedaan. Dit was echter niet zo voor het koggeschip en evenmin voor de kleine kogge. Zo waren er te Antwerpen in de eerste helft van de 15de eeuw onder alle types van schepen en boten, het meest inheemse koggeschepen van alle grootte [79]. In 1464, toen Filips de Goede met het oog op de kruistocht van zijn zoon Antoon, te Sluis tot de telling en confiscatie van de hanzeatische en andere vaartuigen liet overgaan, bleek het dat de grote koggen wegens hun zwaarte niet meer in aanmerking konden komen [80].

77. "Eerst Geerloff Jacobs zoen van Rotterdam mit enen cogge van 120 last ende heeft gevoert heer Willem van Montfort, den ammirael.... Item, Jan Ghiis ende Jan Berwouts soen van Schiedam mit enen coggenscepe van 100 vate.... Item, Domaes Steenkan van Schiedam mit enen coggenscepe getaxeert voir 60 vate... Item, Willem Allairts zoen van Rotterdam mit enen coggenscepe van 52 vate...". - "Item, Pieter Goytgens zoen van Rotterdam mit enen coggenscepe van 52 vate...". - "Item, die Phillips die Blote ende Willem Jan Volres zoen, scipper van Rotterdam... hebben van tymmeringe aen sinen coggenscepe te scottiilgen ende te tymmeren van 61 dubbelder sparren, riemen aff te maken..." : 's Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, *Rekeningen van de grafelijke Rekenkamer,* inv. nr. 108, thesoriersrekening van Holland, Zeeland en Friesland van 21 augustus 1418 - 8 januari 1419, f° 71v - 75r. - J.C. DE JONGHE, *o.c.*, p. 36, noot 2. - "Scottiilgen" betekent : voorzien van houtwerk.

78. "Pieter de Keyser, maistre d'une grande gogghe de Hollande..." : Rijsel, Archives départementales du Nord, B 1957, f° 438r : "Armee par mer. Paiements faiz... à cause de certaine armee par mer ... en intencion de rompre et effondrer le havre de Calais...". - M.R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre, 1435-1467*, Brussel, 1966, p. 96.

79. G. ASAERT, *De Antwerpse scheepvaart in de XVde eeuw (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren,* XXXV), Brussel, 1973, pp. 61-62. De auteur maakt geen onderscheid tussen koggen en koggeschepen.

80. "Item, gisent sur la waze ou dit port 12 vasseaulx de Amburg en Alemagne vagues, sans maistres et sans maronniers, comme coghes, boeyers, craeyes et eevers, qui sont pesans vasseaulx et mais à la voile" : Rijsel, Archives départementales du Nord, B 3537/125755. - R. DEGRYSE, *De schepen in de haven van Sluis in het voorjaar 1464*, in *Mededelingen van de Marine Academie* XX, 1968, pp. 101-102, bijlage 1.

De verschijning van het koggeschip werd al vroeg gevolgd door die van de "cogguescute" [81]. Naderhand verschenen ook nog de "cogghepleyte" en de "cogever", meer bepaald in de Noordelijke Nederlanden, in de streek van Kampen en de Zuiderzee [82]. De vier genoemde scheepstypes waren, zoals hun terminologie het aanduidt, ongetwijfeld elk van gemengde aard. Wat ze met elkaar gemeen hadden, kan misschien hun overnaadse huidbeplanking met "cocgheboorden" of "coggheplancken" geweest zijn [83]. Wellicht hadden ze ook elk een "kocghemast" [84]. Vast staat in elk geval volgens de scheepsarcheologie, dat er in de middeleeuwen alleen van koggeachtige vaartuigen en niet van de kogge bij uitstek gesproken kan worden [85].

Hoe een vaartuig van het koggetype er op het einde van de 14de eeuw uitzag, kan heden op wetenschappelijke wijze nagegaan worden aan de hand van een in 1962 te Bremen in de Weser gevonden wrak van

81. Rijsel, Archives départementales du Nord, *Chambre des Comptes*, B 6097, f° 4r, rekening van de waterbaljuw van Mude uit het jaar 1404. - J. CRAEYBECKX, *o.c.*, p. 20, noot 22.

82. C.M. PLEYTE, *Van hulken en karvelen, scheepsbouw in de XVde eeuw*, in *Biekorf*, 45, 1939, pp. 21-22, zonder vermelding van bron. - Tonnenmaat van de "cogghepleyten" : 90 tot 100 last.

83. "Item, noch 750 voeten cocgheboorden, omme 3 s. groten elc hondert" : Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamer*, nr. 33560, stadsrekening van Damme over het jaar 1411, f° 30v - "Costen ghedaen om de barbelcanen (vestingsmuren) omtrent de stede te vulmakene... 4400 voeten coggheplancken, coste 4 lb. 16 s. parisis t hondert, somme 211 lb. 4 s. par. houds, valent nieus 184 lb. 16 s." : *Ibidem*, nr. 33575, rekening van Damme over het jaar 1433, f° 33v.

84. "Eenen kocghemast, 4 lb. Hollands..." : *H.U.B.*, I, p. 361, nr. 1033, toltarief van Dordrecht, van 1287. - "Item, coggones et magne naves, que de partibus veniunt marinis, vina sua licite per malos sue navis et instrumenta, si voluerint operari et nihil... winscroders dare tenentur aut exhibere..." : *Ibidem*, p. 251, nr. 716, grafelijke ordonnantie van juni 1273 betreffende het lossen van wijnvaten te Dordrecht door middel van de hijstoestellen aan de koggemasten.

85. "Uit de opgravingen in de IJsselmeerpolders is naar voren gekomen dat er grote en kleine koggeachtige schepen zijn geweest... Ook zijn er vrij smalle schepen met koggekenmerken opgegraven, evenals soorten met lage en hoge zijwanden. De verschillende typen kwamen gelijktijdig voor; er is nu nog geen ontwikkelingslijn te ontdekken. Evenmin is er een goede reden om aan te nemen, dat er een scheepsbouwtechnische revolutie met de kogge als resultaat heeft plaatsgevonden : R. HULST in *Kijk op koggen*, brochure van het Museum voor Scheepsarcheologie, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Nederlands ministerie van verkeer en waterstaat, z.d. pp. 37-38.

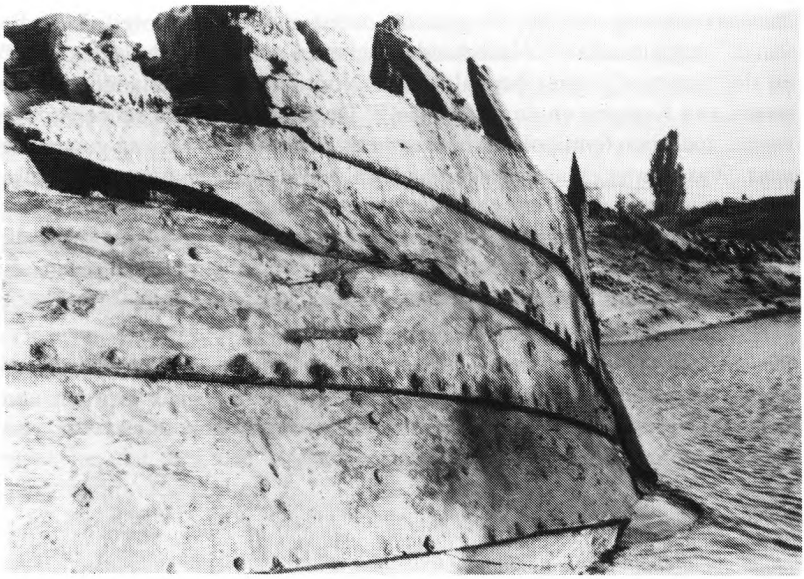

Afb. 8. Gedeelte van de romp van het koggeachtig wrak in 1962 ontdekt in de Weser nabij Bremen. Het vaartuig, waarvan de huid uit lange en brede planken in klinkwerk in horizontale gangen werd samengesteld, zou van omstreeks 1380 dagtekenen. Doorheen de huid staken doorgaande balken, hier niet zichtbaar. - S. FLIEDNER, *"Kogge" und "Hulk"*, in *"Die Bremer Hanse-kogge"*, Bremen, 1969. - G. ASAERT, *o.c.*, p. 89, foto.

een doorbalkt vaartuig, waarvan de romp bestond uit brede koggeboorden. Dit schip met een geschat draagvermogen van meer dan 100 vaten had een lengte van zowat 23 meter, een breedte van ten hoogste 7,5 meter en een hoogte, die misschien evenveel bedroeg. Het was een eenmaster in klinkbouw met vijf zware dwarsbalken en een scherp voorover hellende voorsteven. Het achterkasteel, dat op stutten rustte, was voorzien van een kaapstander. De boordplanken hadden een lengte gaande tot 8 meter en een dikte van 5 centimeter. Het hele voorkomen van het vaartuig doet denken aan de heraldische afbeeldingen staande op sommige koggezegels, waaronder die van Stralsund. Het bewuste wrak is dan ook voor de scheepsarcheologie een zeer belangrijke vondst, daar men er een grote kogge denkt in te zien. In welke omstandigheden het vaartuig in de Weser verging, weet men niet, maar aan de hand van het dendrologisch onderzoek is vastgesteld dat de bomen, waaruit zijn

houtwerk afkomstig was, omstreeks 1380 kunnen zijn geveld [86]. Ongetwijfeld gold het hier een geval van roekeloze scheepsbouw. Overnaads gebouwde en bovendien doorbalkte schepen waren inderdaad gemakkelijk aan lekkage onderhevig en bovendien door hun zwaarte niet steeds stabiel [87]. Er was dus bestendig risico voor schipbreuk voor zulke grote vaartuigen [88]. Tevens is dat de verklaring voor het beperkt aantal grote koggen of koggeachtige schepen in de late middeleeuwen en de 16de eeuw. De kleine koggen en de koggeschepen integendeel waren veel talrijker. Ze zouden tot lang in de Nieuwe Tijd blijven bestaan, maar dan ook als binnenschepen, loodsboten en zelfs als vissersboten [89].

86. S. FLIEDNER, *o.c.*, passim - D. ELLMERS, *The cog of Bremen and related boats*, in *The Archaeology of Medieval Ships and Harbours in Northern Europe*, uitgave SEAN MAC GRAIL, National Maritime Museum Greenwich, Archaeological Series, nr. 5, 1979, pp. 1-15. - K.P. KIEDEL en U. SCHNALL, *Die Hanse-Kogge von 1380*, Bremerhaven, 1982. - E. HENRIOT, *Kurzgefaszte illustrierte Geschichte des Schiffbaus*, Rostock, 1971, pp. 35-36.

87. C.M. PLEYTE, *o.c.*, p. 18.

88. In 1387 verging voor de zuidoostkust van Engeland de grote kogge de "Christoffel" van Stralsund. Het vaartuig had een tonnenmaat van 300 vaten : K. KUNZE, *o.c.*, pp. 163-164, nrs. 237 en 240, 10 oktober en 6 november 1387.

89. In 1470 werd de Oostendse loodsboot, een "seye ende cogghescepe", afgebroken en vervangen door een nieuw vaartuig : Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Rekenkamer*, nr. 37297, stadsrekening, f° 4v. - R. DEGRYSE, *De scheepsbouw in een kleine haven als Oostende in het begin van de Moderne Tijden*, in *Ostendiana*, (1986) p. 155, noot 36. - Te Nieuwpoort, volgens het tarief van het "vierboetegeld" uit de 15de eeuw, behoorden de "coghescepe" tot de kategorie van de binnenvaartuigen die de IJzer bevoeren : Brugge, Rijksarchief, *Oud Archief Nieuwpoort*, nr. 445, keurboek (1ste helft 15de eeuw), f° 71v en nr. 446, keurboek van 1506, f° 61r. - Volgens de rekeningen van de "customs" in de Engelse havens, liepen er in 1513-1514 in Chichester (Sussex) niet minder dan 42 "cogships" uit Goes, 15 uit Calais, 5 uit Rotterdam, 3 uit Arnemuiden en telkens 2 uit Kampen, Zierikzee, Rozendaal en Delft binnen. Uit Amsterdam en Brouwershaven was het er telkens één : D. BURWASH, *English marchant shipping (1460-1540)*, Toronto, 1947, p. 118. - In 1505 liet een visser uit Scarborough aan zijn vrouw en drie zoons een "5 mannys kokke" of kogge voor vijf man met de bijbehorende netten na : *Ibidem*, p. 120.

VAN SCHOOLOORLOG NAAR SCHOOLVREDE BRUGGE 1884-1885

K. ROTSAERT°

Inleiding

Er is al veel inkt gevloeid over de onzalige schoolstrijd die ons land teisterde van 1879 tot 1884, ook voor wat betreft de Brugse regio [1]. Het is duidelijk dat die strijd reeds jaren, ja zelfs decennia vooraf was voorbereid door diverse maatregelen en wetgevende initiatieven, zowel van liberalen als van katholieken, en dit op nationaal en op lokaal vlak. De zgn. ongelukswet van 1879 en de schoolstrijd die erop volgde, waren dan ook niet meer dan de culminatie van een conflict dat al vrij vroeg na de consensuswet van 1842 op het lager onderwijs latent aanwezig was in de Belgische politiek, en dat de beide grote opinierichtingen tegen elkaar opzette.

Evenmin als 1879 de werkelijke begindatum is van de eerste Belgische schoolstrijd, is 1884 er de einddatum van. In dit laatste jaar won de Katholieke Partij de parlementsverkiezingen en een nieuwe schoolwetgeving kwam tot stand. Maar de "vijandelijkheden" duurden nog een tijd voort [2]. De geschiedschrijving laat hier echter nog heel wat leemten open, zeker op lokaal vlak.

Het Brugse stadsbestuur tegenover de onderwijswet van 1879

De katholieke gemeentebesturen en het katholieke provinciebestuur van West-Vlaanderen stelden alles in het werk om de schoolpolitiek

° Leraar; Weimanstraat 30, 8377 Zuienkerke.

1. C. VREUGDE, *De Schoolstrijd in het administratief arrondissement Brugge (1878-1884)*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 124, (1987), p. 157-190.

2. T. LUYCKX, *Politieke Geschiedenis van België*, Brussel-Amsterdam 1964, p. 179.

van de liberale regering tegen te werken [3]. Via allerlei vertragingsmaneuvers en zelfs door categorisch te weigeren de uitvoeringsbesluiten van de antiklerikale onderwijswet van 1879 toe te passen, poogden zij de katholieke vrije scholen te beschermen en het openbaar onderwijs te bestrijden. Zo ook te Brugge.

In 1878 - aan de vooravond van de schoolstrijd - veroverde de Katholieke Partij alle zetels in de Brugse gemeenteraad en van dan af tot een heel eind in de 20ste eeuw leidde burgemeester Amedée Visart de Bocarmé een homogeen katholiek schepencollege. Door allerhande knepen probeerde dit regeringsvijandig bestuur de onderwijspolitiek uit Brussel te dwarsbomen. Nu de greep van de gemeentelijke overheid op de eigen gemeentescholen fel verminderd was, zou diezelfde overheid haar scholen pogen te ontvolken ten voordele van de vrije katholieke scholen. Daarom werd o.m. het schoolgeld van de betalende leerlingen gevoelig verhoogd ; niet-Brugse kinderen en kinderen van beneden de zes of boven de veertien jaar werden aan de deur gezet ; het werd de gemeentelijke leerkrachten verboden nog verder godsdienst te onderwijzen en voor dit vak werden dan ook geen leerboeken meer aangekocht ; de benoeming van de leden van de officiële schoolcomités werd op de lange baan geschoven. Al die maatregelen en nalatigheden werden door de hogere overheid te niet gedaan of bestreden, maar meestal tevergeefs.

De provincieraad en de Bestendige Deputatie steunden de obstructiepolitiek van de katholieke gemeentebesturen, zodat de tussenkomsten van de pas benoemde en weinig populaire gouverneur Theodore Heyvaert ontkracht werden.

Er mag dus gesteld worden dat de laïciserende onderwijsmaatregelen van minister Van Humbeek weinig uitwerking gehad hebben in de katholieke gemeenten van West-Vlaanderen. Dat neemt niet weg dat de gemeentebestuurders, ook die van Brugge, na het beëindigen van de schoolstrijd met een kater bleven zitten. De herhaalde vernietigingen van hun beslissingen, de vele vermaningen en bedreigingen, de aanstelling van bijzondere commissarissen die in hun plaats optraden, hadden hen gekrenkt als katholieken en als voorvechters van de gemeentelijke autonomie. Mocht men zich bijgevolg aan een revanchepolitiek verwachten, éénmaal de katholieken terug aan de macht waren ?

3. C. VREUGDE, *o.c.*, p. 175.

De nieuwe schoolwet van 20 september 1884

Na de kamerverkiezingen van 1884, die een verpletterende nederlaag van de liberalen betekenden, werd de katholieke regering-Malou samengesteld, waarin minister Jacobs bevoegd was voor onderwijszaken en waarvan ook de ultra-conservatieve Woeste deel uitmaakte. Reeds op 23 juli diende hij een nieuw wetsontwerp voor de organisatie van het lager onderwijs in de Kamer in. De hoofdlijnen van die nieuwe wet kwamen hierop neer :

- De bevoegdheid voor het lager onderwijs kwam opnieuw in handen van de gemeenten die tenminste één school moesten bezitten. Zij mochten evenwel een vrije school "aannemen" en bijgevolg subsidiëren.
- De gemeentebesturen beslisten zelf of het godsdienstonderwijs deel zou uitmaken van het lessenprogramma, maar elke huisvader kon zijn kind van dat onderwijs ontslaan.
- Men moest geen bezitter meer zijn van een officieel diploma om in een gemeenteschool les te mogen geven.

De parlementaire debatten hierover namen een aanvang op 11 augustus en de wet werd uitgevaardigd op 20 september [4]. Aan de vooravond van de parlementaire debatten over dat nieuwe wetsontwerp, richtte de Brugse gemeenteraad een petitionnement aan de voorzitter en de leden van Kamer en Senaat "pour demander l'abrogation de la loi de 1879 et son remplacement par une loi meilleure". De tekst was ontworpen door het schepencollege, werd in de gemeenteraad voorgelezen door de burgemeester, en unaniem goedgekeurd [5]. Volgens dat Brugse werkstuk moest de nieuwe onderwijswet beantwoorden aan volgende principes :

- "Respect de la liberté de conscience de tous les citoyens sans excepter ceux qui veulent pour leurs enfants un enseignement confessionnel.
- Respect absolu du principe de la liberté de l'enseignement garanti par la constitution et faculté pour les communes de subsidier toutes les écoles qui rendent des services réels à proportion de ces services régulièrement constatés.

4. T. LUYCKX, *o.c.*, p. 188.
5. *Bulletin Communal de la ville de Bruges,* 1884, p. 417.

- Administration et direction des écoles communales par les autorités locales qui seules représentent parfaitement les familles intéressées.
- Accessibilité de la carrière de l'enseignement à tous les citoyens qui font preuve des connaissances voulues".

De wet van 20 september 1884 beantwoordde ruimschoots aan de desiderata van de Brugse stadsbestuurders.

Liberale reactie op de nieuwe wet

De liberale reactie op de nieuwe schoolwet beperkte zich niet tot het parlement, maar manifesteerde zich vooral op de straat [6]. Vooral te Brussel en in het Waalse landsgedeelte verliepen de betogingen zeer woelig. Liberale manifestaties lokten katholieke tegenmanifestaties uit. Daarbij werden verschillende betogers gewond, o.m. tijdens de katholieke optocht in de hoofdstad van 7 september 1884.

Na de parlementaire goedkeuring van de schoolwet vroegen de liberale burgemeesters een audiëntie aan bij koning Leopold II om te beletten dat hij die wet zou bekrachtigen. Desondanks verscheen op 20 september de door de koning ondertekende wet in het Belgisch Staatsblad. Maar de liberale manifestaties duurden voort en namen nu een antikoningsgezind en republikeins karakter aan. Vanzelfsprekend liet de pers zich in die heropflakkerende strijd tussen klerikalen en antiklerikalen niet onbetuigd. Om daaraan een einde te stellen was de koning bereid de van revanchisme verdachte regering-Malou op te geven. Op 26 oktober 1884 nam dit kabinet ontslag na amper 132 dagen geregeerd te hebben. Meteen werd de gematigde katholieke politicus August Beernaert tot formateur aangesteld.

Ongenoegen te Brugge

De gebeurtenissen te Brussel verwekten ongenoegen in het overwegend katholieke Brugge. Maar van liberale agitatie tegen de nieuwe schoolwet was hier nagenoeg geen sprake. Alleen de locale liberale bladen bestreden met veel woorden de katholieke schoolwet en de makers ervan. Over de incidenten te Brussel werd uitvoerig bericht

6. T. LUYCKX, *o.c.*, p. 189.

in de liberale "Le Journal de Bruges". De artikels stonden vol hatelijkheden aan het adres van de tegenstanders, zo o.m. bij de beschrijving van de Brugse delegatie in de grote katholieke betoging van 7 september te Brussel :

> "Enfin nous avons vu partir la fameuse manifestation brugeoise. En voici sa décomposition : plusieurs prêtres en constume civil, 200 paysans raccolés aux villages environnants, 200 individus achetés et enfin la fine fleur du cléricalisme fanatique au nombre d'une centaine au grand maximum. Voilà le grand contingent fourni par la capitale des couvents. Fiasco complet ! Bruges condamne donc énergiquement la loi scolaire. On le vera bien au mois d'octobre. (Le Journal de Bruges, 9-9-1884)".

De repliek in de katholieke "Gazette van Brugge" was van hetzelfde allooi :

> "Ehwel, waar zijn nu de zwijns, menschen van te lande ? Tot nu toe waart gij de zwijns en de beesten voor de geuzerij, en alle dagen miek men er u voor uit. Waar zijn de zwijns ? Zondag hebt gij er eenen troep kunnen zien van de eerste goeste, wilde, uitgelatene, afgemergelde. Van 't ongediert der zwijns zijn vele steden en dorpen al verlost. Ge moet allemale op de gemeente waar er zelfs maar een liberaal in de raad zetelt het boeltje kuischen in october. De geuzen buiten. Weg met de zwijns". (De Gazette van Brugge, 10-9-1884).

In beide fragmenten wordt verwezen naar de gemeenteraadsverkiezingen die voor de deur stonden en die te Brugge opnieuw glansrijk gewonnen werden door de katholieken. Maar buiten het fluitjesconcert waarmee de katholieke betogers aan het station door tegenbetogers werden onthaald, bleven de gemoederen alhier vrij bedaard.

Het homogeen katholieke stadsbestuur stond evenwel volledig achter de regering-Malou en betreurde haar ontslagneming. Tijdens de gemeenteraadszitting van 8 november 1884 werd een adres van erkentelijkheid aan de ontslagnemende regering unaniem goedgekeurd [7]. De tekst werd door raadslid M. Van den Abeele voorgelezen en luidde als volgt :

7. *Bulletin Communal...*, 1884, p. 460.

> "Le ministère dont ils ont fait partie, avait, par le projet de loi sur l'enseignement primaire devenu la loi du 20-9-1884, sauvegardé la liberté de conscience et les droits des familles, assuré le développement de l'instruction, appliqué dans leur véritable esprit les dispositions constitutionnelles relatives à l'enseignement, respecté les libertés communales et ménagé les ressources publiques".

Een tweede adres werd gericht tot koning Leopold II en verwoordt de ongerustheid van de Brugse mandatarissen nopens de uitvoering van de goedgekeurde schoolwet. De tekst was eveneens van de hand van Van den Abeele [8] :

> "En priant Sa Majesté de donner à cette loi, sanctionnée par elle, une application juste et large, malgré l'agitation séditieuse qui se prépare dans la capitale du pays et qui paraît vouloir obtenir la non-exécution d'une loi voulue par la nation".

Bij de stemming van die tekst onthielden zich drie raadsleden (Fonteyne, Fraeys en Van Houtryve). Zij betwistten de term "l'agitation séditieuse" en opteerden voor "l'agitation factice"... in de pers !

Beernaerts verzoeningspolitiek

Het nieuwe kabinet o.l.v. de gematigde August Beernaert (1829-1912) startte al op 26 oktober 1884. Zijn eerste opdracht bestond erin de gemoederen die door de schoolstrijd zo opgehitst waren, tot bedaren te brengen [9]. Dat lukte gedeeltelijk door het treffen van een aantal maatregelen die op de steun van een meerderheid van gematigde katholieken en liberalen konden rekenen. Zij waren verschillend voor Vlaanderen en Wallonië. Immers in Vlaanderen hadden de meeste gemeentebesturen de officiële scholen afgeschaft en katholieke privéscholen aangenomen. In Wallonië daarentegen weigerden vele gemeenten om privéscholen aan te nemen. Om het financiële probleem van de talrijke werkloos geworden onderwijzers uit die afgeschafte officiële scholen in Vlaanderen op te lossen, liet minister

8. *Ibidem*, p. 461.
9. T. LUYCKX, *o.c.*, p. 197.

Beernaert de wet op de terbeschikkingstelling door het parlement goedkeuren. En om de privéscholen in Wallonië leefbaar te houden, voorzag hij een speciale post op de begroting van Binnenlandse Zaken, alhoewel met de uitvoering daarvan gewacht werd tot in 1894.

Kon de vorige regering, geleid door Malou, een geest van revanchisme aangewreven worden, dit mag zeker niet beweerd worden van de regering Beernaert. Door haar voorzichtig en tolerant optreden heeft zij de gespannen sfeer rond de schoolstrijd grotendeels opgeruimd. Dit voorbeeld werd niet altijd gevolgd op gemeentelijk vlak. Hieronder gaan we na hoe Brugge het schoolprobleem aanpakte na de goedkeuring van de nieuwe wet op het lager onderwijs van 20 september 1884.

Geen overhaasting in Brugge

De onderwijskwestie kwam in de Brugse gemeenteraad pas opnieuw aan de orde op 24 januari 1885, dus ruim 4 maanden na de goedkeuring van de nieuwe wet in het parlement, dit tot groot ongenoegen van het vooraanstaande raadslid dr. Eugeen Van Steenkiste. Die had wat meer dynamisme vanwege het stadsbestuur gewenst, teneinde de gevolgen van vier jaar liberale onderwijspolitiek zo spoedig mogelijk weg te werken. "We zijn jaren vernederd en bespot door officiële instanties en zijn nu blijkbaar in slaap gevallen", klaagde hij in volle gemeenteraadszitting [10]. Maar er was toen al heel wat werk afgelegd in de stedelijke onderwijscommissie. Raadslid Adolphe De Clercq las het rapport van die werkzaamheden voor in genoemde gemeenteraadszitting [11]. Dit rapport voorzag :

- de wederinschrijving van het godsdienstonderricht vooraan op het programma in de gemeentescholen;
- het verschaffen van gratis onderwijs aan alle arme kinderen van Brugge;
- de afschaffing van de "overtollige" gemeentescholen;
- de aanstelling van een directeur van de resterende gemeentescholen.

10. *Bulletin Communal...*, 1885, p. 27.
11. *Ibidem*, p. 20-26.

Godsdienstonderricht in de gemeentescholen

De gemeenteraad had beslist om het godsdienstonderricht opnieuw aan het hoofd van het leerprogramma in de gemeentelijke lagere scholen te plaatsen [12]. De bisschop werd daarvan op de hoogte gebracht in een schrijven van 27 januari 1885, met de vraag op welke wijze en door wie die lessen gegeven zouden worden. Bisschop J.B. Faict antwoordde dat dit geregeld moest worden met de pastoors van de betrokken parochies : St.-Jacob, St.-Anna en St.-Salvator [13]. Daarop volgde een brief aan de drie pastoors waarin die werden uitgenodigd voor een onderhoud met het schepencollege. Het resultaat van die besprekingen was dat de teksten van de catechismus en de gewijde geschiedenis zouden aangeleerd worden door een onderwijzer, gedelegeerd door de parochiegeestelijkheid. Dit moest gebeuren bij de aanvang en het einde van elke klasdag. Een keer per week zouden de schoolkinderen dan onder begeleiding van hun leerkrachten naar de respectievelijke parochiekerken gaan waar de geestelijkheid de aangeleerde teksten zou uitleggen en bespreken. Toch vonden de pastoors dit een zware opdracht en vroegen het schepencollege er bij de bisschop op aan te dringen de leerlingen te verdelen over minstens vijf parochies. Mgr. Faict ging nog verder en besliste dat de leerlingen zouden verspreid worden over de zeven stadsparochies [14].

Die overeenkomst tussen de geestelijke overheid en het schepencollege werd uitvoerig besproken tijdens de raadszitting van 11 april 1885. Sommige raadsleden vonden dat de pastoors zelf in de gemeentescholen les moesten komen geven. Dit kon het godsdienstig klimaat in die scholen alleen maar ten goede komen, zoals dit trouwens vóór de schoolstrijd en in toepassing van de oude wet van 1842 het geval was. Raadsleden Van den Abeele en Demonie stelden zelfs dat het wegblijven van de clerus uit de gemeentescholen een tegemoetkoming was aan de liberale schoolwet van 1879 die de pastoor uit de officiële school wilde bannen. Maar burgemeester Visart verdedigde het akkoord met de geestelijke overheid. Trouwens, het droeg haar goedkeuring weg en "nous ne devons pas nous montrer

12. *Ibidem*, p. 230-239.
13. Brugge, Archief van het Bisdom, *Acta Faict*, 1885, p. 35.
14. *Ibidem*, p. 130.

plus catholique que le papa", aldus de burgemeester [15]. Toch werd de bisschop op de hoogte gebracht van de ongerustheid die er heerste onder een groot aantal Brugse gemeenteraadsleden [16]. De bisschop antwoordde onmiddellijk. Hij wees op de atmosfeer van neutraliteit die nog steeds in de gemeentescholen heerste en achtte er daarom de aanwezigheid van de clerus niet wenselijk [17]. Dit zou zeker het geval zijn voor de "onervaren" seminaristen die vóór de schoolloorlog voor dit onderwijs werden ingeschakeld. Voor de onderpastoors die al in de vrije scholen les gaven, zou deze nieuwe taak overigens te belastend zijn. Maar de Brugse burgemeester was met die afwijzende houding van de bisschop niet ingenomen en wachtte om het bisschoppelijke antwoord in de gemeenteraad bekend te maken. Hij nam contact op met volksvertegenwoordiger en oud-minister Victor Jacobs, die wellicht een grotere invloed had op de Brugse kerkvorst dan de burgemeester. Jacobs was minister van Binnenlandse Zaken, tevens belast met onderwijszaken, in de kortstondige regering-Malou en mede-opsteller van de nieuwe "katholieke" schoolwet van 22 september 1884. Hij ging door voor een van de "haviken" binnen het katholieke kamp. Na een onderhoud met burgemeester Visart wendde hij zich in een schrijven tot Mgr. Faict [18]. Jacobs had het daarin over zijn onderhoud met de Brugse burgemeester die de indruk gaf dat monseigneur niet wilde dat de geestelijkheid ook maar één stap in de gemeentescholen zou zetten, wat dan zou betekenen dat er geen verschil was tussen de wet van 1884 en die van 1879 "...ce que n'a pu pas être l'intention de Votre Grandeur". Daarom drong Jacobs erop aan dat de Brugse clerus tenminste de godsdienstlessen in de gemeentescholen zou gaan inspecteren "... cela suffira pour différencier la loi de 1884 et celle de 1879". Ook maakte Jacobs aan Faict bekend dat burgemeester Visart van plan was de bisschoppelijke brief terug te sturen, en drong erop aan dat Zijne Hoogheid in een nieuw schrijven aan het schepencollege rekening zou houden met zijn opmerkingen en dat hij gelukkig zou zijn mocht die brief "être moins désagréable pour le gouvernement".

15. *Bulletin Communal...*, 1885, p. 235.
16. Deze brief van 13 april 1885 werd ingekleefd in de *Acta Faict*, 1885, p. 162.
17. *Acta Faict*, 1885, p. 146.
18. Ook deze brief van 22 april 1885 werd ingekleefd in de *Acta Faict*, 1885, p. 162.

Vooraleer dit verzoek in te willigen schreef de bisschop een uitvoerig antwoord aan volksvertegenwoordiger Jacobs [19]. Daarin stelde hij dat ondanks de nieuwe schoolwet, het katholieke stadsbestuur in het katholieke Brugge nog 5 gemeentescholen en 2 gemeentelijke zondagsscholen liet voortbestaan ; dat hij zich beriep op art. 4 § 5 van die nieuwe wet om de geestelijkheid toe te laten onderwijzers van hun keuze aan te duiden om godsdienstonderricht te geven ; dat hij die geestelijkheid voorgeschreven had dit onderwijs ter plaatse regelmatig te inspecteren. (Daarvan was evenwel geen sprake in vermelde brief aan het schepencollege van 15 april 1885). De bisschop beweerde vervolgens dat alles zonder problemen de gemeenteraad zou gepasseerd zijn ".. mais, selon son habitude M. Visart, par ses hésitations, a provoqué les remarques de quelques conseillers qui, sans préparation aucune se sont pris à discourir contre la loi de 1884, bien plus contre les propositions du clergé parfaitement conformes à cette loi". En uit de laatste alinea van die brief blijkt duidelijk dat de bisschop in burgemeester Visart geen bondgenoot zag om van het onderwijs te Brugge opnieuw een kerkelijk monopolie te maken. "Vous rendriez service si vous pouriez à l'occasion, inspirer à notre cher Bourgmestre, si bien voué d'ailleurs, un peu plus d'aplomb et de courage ; et je vous serai surtout reconnaissant si vous pouriez le guérir de la préférence, que je ne m'explique pas, professée en tout occassion par lui, en faveur de l'enseignement laïque à tous les degrés. Ceci est confidentiel".

Hoe dan ook, Mgr. Faict trok zijn bewuste brief van 15 april in en verving die door een nieuwe, gedateerd op 24 april 1885 [20]. De inhoud ervan werd meegedeeld tijdens de gemeenteraadszitting van 2 mei 1885 [21]. De pastoors zouden nu wel in de scholen komen om het aanleren van de godsdienstige teksten door de onderwijzers te controleren. Dat was voorlopig alles. Later, als het klimaat in de officiële scholen weer wat godsdienstiger zou zijn, konden eventueel seminaristen ingeschakeld worden. En hiermee legde Faict de vinger op de wonde. Na 4 jaar bitsige schoolstrijd was er in het onderwijzerskorps van de gemeentescholen en onder vele ouders

19. *Acta Faict*, 1885, p. 163.
20. *Ibidem*, p. 162.
21. *Bulletin Communal...*, 1885, p. 246.

een geest van antiklerikalisme gegroeid, waardoor de priester geen welgekomen gast meer was in die scholen.

In augustus 1885 werd het herziene "Vorderings- en Studieprogramma van de gemeentescholen der stad Brugge" in de gemeenteraad besproken en goedgekeurd [22]. Art. 8 bepaalde dat er opnieuw vóór en na de lessen zou gebeden worden en art. 9 bepaalde dat het godsdienstonderricht dagelijks zou verstrekt worden bij het begin en op de einde van de schooltijd. De kinderen konden evenwel door hun ouders of door hun voogden van het bijwonen van die lessen ontslagen worden.

Afschaffing van "overbodige" gemeentescholen

Vóór het uitbreken van de schoolstrijd telde de stad Brugge 4 gemeentelijke lagere jongensscholen met 732 leerlingen en 2 gemeentelijke lagere meisjesscholen met 876 leerlingen [23]. In toepassing van de liberale schoolwet en ondanks de tegenwerking van het katholieke stadsbestuur, kwam daar in 1881 een derde meisjesschool bij. Aan elk van de 3 meisjesscholen was een kleuterafdeling of "bewaarschool" verbonden. Maar het aantal leerlingen nam in die periode geenszins toe, integendeel. De boycot door het stadsbestuur van zijn eigen scholen en vooral de actie van de geestelijkheid, deden het aantal leerlingen die de gemeentescholen bezochten, gevoelig dalen. Aan het einde van de schoolstrijd in 1884 telden de jongensscholen nog amper 549 kinderen en de meisjesscholen 484 [24]. Dat betekende 7 scholen voor iets meer dan 1000 kinderen. Er waren dus meer scholen voor minder leerlingen, vergeleken met de rustige "vóóroorlogse" tijd. Het is dan ook bijna vanzelfsprekend dat het Brugse stadsbestuur na de parlementaire goedkeuring van de nieuwe schoolwet er ernstig aan dacht om tot de sluiting van een aantal van die scholen over te gaan.

In haar rapport stelde de onderwijscommissie voor om 1 van de 4 jongensscholen (School nr. 4 in de Jeruzalemstraat) en 1 van de 3

22. *Ibidem*, p. 259-263.

23. *Bulletin Communal...*, 1881, *Rapport sur l'Administration et la situation des affaires de la ville de Bruges pour l'année 1880*, p. LX.

24. Brugge, Stadsarchief, *Ecoles communales, inscriptions 1883-1885 et Instruction primaire, listes 1885-1886*. Zie ook *Rapport... pour l'année 1885*, p. LXIX.

meisjesscholen (School nr. 3 aan de Langerei) af te schaffen. Slechts 1 meisjesschool zou een bewaarafdeling behouden (School nr. 2 in de Ganzestraat). Aldus zou men terugkeren naar de toestand van net vóór de schooloorlog. Maar aangezien het leerlingenaantal beduidend lager lag dan in 1879, stelde de commissie voor om in elk van de 3 resterende jongensscholen één onderwijsambt op te heffen. Zo bleven 15 onderwijzers in stadsdienst voor 577 leerlingen, d.i. één leerkracht per 38 leerlingen. Rapporteur De Clercq merkte hierbij op : "chiffre inférieur à la moyenne généralement admise, même sous le ministère précédent et qu'il a établie pour l'école d'application annexée à l'école normale de Bruges" [25]. In de meisjesscholen waren de cijfers iets ongunstiger, nl. 13 onderwijzeressen voor 542 leerlingen, d.i. één per 41 leerlingen. Aan de ontslagen leerkrachten zou voorlopig wachtgeld toegekend worden, volgens de voorschriften van de wet en rekening houdend met particuliere omstandigheden.

Duiven en haviken

In de discussie die volgde op de voorlezing van het rapport, was het vooral raadslid dr. Eugeen Van Steenkiste die het hoge woord voerde [26]. Terloops weze opgemerkt dat hij het enige raadslid was dat zich tijdens de vergaderingen uitsluitend in het Nederlands uitdrukte, terwijl zijn collega's zonder uitzondering, hem in het Frans van antwoord dienden.

Zijn kritiek op het rapport was niet mals. Het was naar zijn mening veel te laks. Hij betwijfelde vooreerst de cijfers over het aantal ingeschreven leerlingen in de gemeentescholen. Voor eigen rekening had hij een telling laten uitvoeren en het resultaat was heel wat minder : 455 i.p.v. 577, wat de jongens betrof. Dat verschil verklaarde hij door het feit dat sommige kinderen dubbel ingeschreven waren en omdat er sedert de officiële telling al heel wat leerlingen overgegaan waren naar de vrije scholen. Hoe dan ook, volgens Van Steenkiste waren drie scholen voor 455 leerlingen een totaal over-

25. *Bulletin Communal...*, 1885, p. 24.
26. *Ibidem*, p. 26-37.

bodige luxe. In plaats van één school af te schaffen had hij er liever drie afgeschaft. Eén gemeentelijke jongensschool moest volstaan. Daartoe was het evenwel noodzakelijk de overeenkomst van destijds, tussen de stad en het rijk, inzake de oefenschool verbonden aan de rijksnormaalschool te Brugge, naar de letter toe te passen. Daar immers was plaats voorzien voor 300 "arme" jongens uit de stad, maar tot dan toe genoten er amper 140 kinderen van overwegend begoede (liberale) ouders van dit kosteloze onderwijs. Van Steenkiste rekende : 455-(300-140) = 295. Voor dat aantal was één gemeentelijke jongensschool meer dan voldoende, besloot hij. Op de kwestie van de oefenschool wordt verder in deze bijdrage uitvoerig ingegaan.

Ook één gemeentelijke meisjesschool moest volstaan volgens de dokter-politicus, want een groot aantal arme meisjes kon insgelijks overgeplaatst worden naar de oefenklassen van de normaalafdeling voor juffrouwen. Het geld dat gespaard kon worden door het afschaffen van nog meer gemeentescholen, kon dienen om de vrije katholieke scholen te subsidiëren. Eugeen Van Steenkiste argumenteerde zijn vrij radikaal standpunt door erop te wijzen dat de katholieken de verkiezingen gewonnen hadden door de schoolstrijd, en dat het bijgevolg de wil van de kiezer was, dat het katholiek onderwijs zou bevoordeligd worden. Hij werd hierin bijgetreden door raadslid en senator Léon Van Ockerhout die, althans in de toekomst, nog meer gemeentescholen wenste te zien sluiten. Hij beriep zich daarvoor op de gemeentelijke vrijheid om de voorkeur te geven aan het katholiek onderwijs. Met hun harde standpunten stonden beide haviken in de gemeenteraad vrijwel alleen.

De overgrote meerderheid van de Brugse gemeenteraadsleden nam een veel milder standpunt in. In zijn antwoord op het betoog van raadslid Van Steenkiste verwierp rapporteur De Clercq de telling-Van Steenkiste en wees op de onmogelijkheid om binnen afzienbare tijd leerlingen over te hevelen naar de rijksoefenschool. Belangrijker is, dat hij een pleidooi hield voor verdraagzaamheid en voor de rechten van de minderheid :

> "Nous ne devons pas faire retour à un régime que nous avons été les premiers à critiquer. Nous nous sommes plaints du régime antérieur, parce qu'il nous opprimait ; ne nous attirons pas les mêmes reproches en ne respectant pas suffisamment les droits et les convictions de nos adversaires".

Tenslotte was het de burgemeester die de mening vertolkte van vrijwel de voltallige gemeenteraad, toen hij vlak vóór de stemming verklaarde :

> "Il faut des écoles qui puissent recevoir tous les enfants, et ces écoles doivent être réparties sur les divers points de la ville. Si nous n'agissions pas ainsi, nous ne nous conformerions pas aux désirs de nos administrés".

Een ander artikel uit het commissierapport betrof de opheffing van de officiële "Ecole d'Adultes", te Brugge ook Zondagsschool genoemd, die de stad tijdens de schoolstrijd had moeten oprichten [27]. Er was een speciale regeringscommissaris bij te pas gekomen, aangezien de gemeenteraad een budget voor die instelling éénparig had verworpen. In 1885 telde die adultenschool nog hooguit 50 leerlingen. Zij zou vervangen worden door avondlessen in de bestaande lagere scholen. Aldus waren er geen speciale lokalen, noch speciaal personeel nodig.

Ook over het principe van het kosteloos onderwijs werd niet gediscussieerd. Kinderen die daarvoor niet in aanmerking kwamen, moesten twee frank per maand schoolgeld betalen.

Uiteindelijk werd het commissierapport nog in diezelfde zitting van 24 januari 1885 goedgekeurd met 21 stemmen tegen 1 [28]. Die enige tegenstem kwam van dr. Eugeen Van Steenkiste. Leon van Ockerhout keurde het rapport goed maar voegde eraan toe dat hij dit werkstuk maar als voorlopig beschouwde en dat er volgens hem in de toekomst nog meer gemeentescholen dienden afgeschaft.

De liberale "Le Journal de Bruges" was niet mals met zijn commentaar op de stemming in de gemeenteraad en had helemaal niets opgemerkt van de tolerante opstelling van de overige meerderheid van de raadsleden.

> "Notre paternelle édilité impose à la population brugeoise l'enseignement obligatoire congréganiste qui n'est que l'affamement intellectuel..

27. A. VERVENNE, *De "Area" te Brugge : Van Zondagsschool tot Beroepsschool, 19de-20ste eeuw,* in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis,* 127, (1990), p. 221.

28. *Bulletin Communal...*, 1885, p. 37.

Cette mesure a sans doute pour but d'augmenter le nombre des illettrés...

Nous en sommes bien persuadés puisque l'administration communale commence par supprimer ses concurrents..

Les adversaires de l'enseignement communal lutteront tant qu'il y aura une école debout et un élève dans cette école...

Mais avant d'en arriver là, une réaction contre des apôtres l'ignorance aura fait justice dans tout le pays. Attendons !" (Le Journal de Bruges, 25-1-1885)

Het "aannemen" van vrije scholen

Volgens de nieuwe schoolwet van 20 september 1884 mochten de gemeenten met de goedkeuring van de Bestendige Deputatie vrije scholen aanvaarden of "aannemen", d.w.z. subsidiëren. Daarvan maakten heel wat katholieke scholen gebruik. Te Brugge deden drie jongensscholen en twee meisjesscholen bij het stadsbestuur een aanvraag tot aanneming. Leden van de onderwijscommissie bezochten die scholen, telden de leerlingen en inspecteerden de lokalen en het personeel. Hun bevindingen werden in een rapport samengevat, aangevuld met de gevraagde subsidie [29].

Raadslid Herman trad op als rapporteur tijdens de zitting van 21 februari 1885. Samengevat kwam het verslag hierop neer :

- Jongensschool Venkelstraat : 350 leerlingen waaronder 15 betalende ; 4 klassen, 5 onderwijzers waarvan 4 met diploma ; vraagt 3500 fr. subsidie.
- Jongensschool St.-Maartensbilk : 500 leerlingen waarvan 20 betalende ; 8 onderwijzers waarvan er 4 zich voorbereiden op het behalen van de onderwijzersakte ; lokalen moeten aangepast worden ; vraagt 5000 fr. subsidie.
- Jongensschool Groeninge : 300 leerlingen waaronder 10 betalende ; 5 onderwijzers waarvan 1 gediplomeerd ; vraagt 3500 fr. subsidie.

29. *Ibidem*, p. 57-62.

- Meisjesschool Paalstraat : 300 leerlingen waaronder 30 betalende ; 5 onderwijzeressen waarvan 3 zich voorbereiden op het behalen van de onderwijzersakte ; lokalen moeten worden uitgebreid ; vraagt 2500 fr. subsidie.
- Meisjesschool Baliestraat : 200 leerlingen ; 4 klassen, 4 onderwijzeressen waarvan 1 gediplomeerd en 1 die zich voorbereidt op het behalen van de onderwijzersakte ; vraagt 2500 fr. subsidie.

De bespreking van dat rapport vond plaats tijdens de volgende raadszitting op 7 maart 1885 [30]. Tot een discussie kwam het niet, want alle raadsleden waren gunstig gestemd t.o.v. het aannemen van vrije scholen. Toch meende schepen Alfred Ronse het financiële aspect van de aanneming te moeten verdedigen. Daarmee wilde hij ongetwijfeld de liberale oppositie buiten de raad ontzenuwen. Ronse berekende dat één leerling in een gemeentelijke jongensschool 79 fr. per jaar kost en één leerling in een gemeentelijke meisjesschool 58 fr. Indien de voorgestelde subsidies aan de vrije scholen zouden goedgekeurd worden, dan zou één leerling in een aangenomen school 10 fr. kosten aan de stadskas. Financieel was het "aannemen" dus interessanter dan eigen scholen inrichten.

Het was opnieuw dr. E. Van Steenkiste die de eerste viool speelde tijdens die raadszitting. In een zeer lange toespraak gaf hij een historisch overzicht van de inspanningen van de katholieken voor het onderwijs en de opvoeding, en wees op de vele "weldaden" die daaruit voortvloeiden voor het mensdom. Maar hij kwam ook terug op zijn eis om meer gemeentescholen af te schaffen, om nog meer vrije scholen te kunnen aannemen. Naast het argument "geldverspilling" greep hij nu ook naar het argument "kwaliteitsonderwijs". Hij citeerde een reeks uitslagen van gemeentelijke en provinciale wedstrijden uit het nabije verleden, die gunstiger uitvielen voor de vrije broederschool dan voor de gemeentescholen [31]. Dit deed Van Steenkiste besluiten dat het onderwijs, gegeven door religieuzen, van betere kwaliteit was dan dat door leken verstrekt : "'t Zijn de broeders die de beste leermeesters zijn, daar zij onderwijzen uit christelijke liefde

30. *Ibidem*, p. 88-94.

31. Dit blijkt evenwel niet uit de studie van G. Vreugde (zie n. 1), maar Van Steenkiste beperkte zich tot de school van de Broeders van Liefde te Brugge en dit voor de periode 1860-1879.

en niet uit hoogmoed, eerzucht of geldzucht, terwijl veel officiële onderwijzers slechts leven voor 't geld". Een dergelijke uitspraak wijst opnieuw op de onverzoenlijkheid die het raadslid aan de dag legde in tegenstelling tot zijn collega's in de gemeenteraad.

Het voorstel tot aanneming van de vijf vrije scholen werd unaniem goedgekeurd, alsook de voorgestelde subsidies [32]. Ook van die stemming in de gemeenteraad maakte de liberale pers gebruik om de publieke opinie ervan te overtuigen dat het er de katholieke stadsbestuurders enkel maar om te doen was het officieel onderwijs te benadelen. Die pers stak zijn afkeer voor de katholieke scholen ook niet onder stoelen of banken

> "Après avoir enlevé les ressources à gauche, il faut les distribuer à droite sous forme de subside...
>
> La plupart des instituteurs appelés à ce banquet, qui viendra grossir les subsides du gouvernement, ne sont pas diplômés... Ils enseignent l'ignorance dans des locaux malsains et insuffisants. Et voilà ce que l'on va faire dans la plus belle ville du pays, de l'enseignement organisé d'une manière si remarquable par le ministre libéral, qui avait relever Bruges. Mais c'est le sublime du genre clérical, de faire payer les congrégations déjà si riches par les contribuables, et ce sera bientôt fait". (Le Journal de Bruges, 22-2-1885).

De oefenschool van de Rijksnormaalschool

In het vooruitzicht van de oprichting van een Rijksnormaalschool te Brugge, had de stad in 1873 een stuk grond in de St.-Jacobsstraat afgestaan ter waarde van 150.000 fr [33]. In ruil daarvoor zou in de oefenschool van die normaalschool aan 300 "arme" kinderen kosteloos onderwijs verstrekt worden, ter ontlasting van de stad. Maar van die overeenkomst of conventie was tot dan toe niets terecht gekomen, omwille van de gespannen verhouding tussen het katholieke stadsbestuur en de liberale regering. De oefenschool was on-

32. *Bulletin Communal...*, 1885, p. 95-96.

33. K. DE CLERCQ en M. VAN DER AUWERA, *De stichting van de Rijksnormaalschool te Brugge*, Gent, 1979, p. 37.

dertussen bevolkt met ca. 140 leerlingen uit meestal welstellende liberale families.

Nu de schoolstrijd achter de rug was en een katholieke minister voor het onderwijs verantwoordelijk was, kon de conventie wellicht uitgevoerd worden. Daarop had reeds dr. Van Steenkiste aangedrongen tijdens de gemeenteraadszitting van 25 januari 1885. Maar de onderwijscommissie wenste een herziening van de conventie van 28 juli 1873 en onderhandelde daarover met minister Thonissen. Het ontwerp van een nieuwe conventie, waarin de desiderata van de stad grotendeels waren opgenomen, werd door burgemeester Visart in de gemeenteraad voorgesteld op 22 augustus 1885 [34]. In plaats van 300 behoeftige jongens, zouden er slechts 200 in de oefenschool worden aanvaard, terwijl er 100 behoeftige meisjes naar de oefenklassen van de normaalafdeling verbonden aan de rijksmiddelbare school voor meisjes te Brugge mochten gestuurd worden. In een begeleidend schrijven had de minister erop aangedrongen dat de uitvoering van de conventie geleidelijk zou gebeuren, opdat de thans ingeschreven leerlingen hun studiejaren zouden kunnen afmaken en omdat er nog geen voldoende lokalen voorhanden waren om zoveel nieuwe leerlingen te ontvangen.

De discussie die volgde laaide hoog op [35]. Heel wat raadsleden eisten de onmiddellijke uitvoering van de oorspronkelijke conventie, zodat nog een gemeenteschool kon opgeheven worden. Anderen waren alleen bereid de nieuwe conventie goed te keuren, wanneer aan die goedkeuring de opheffing van een gemeenteschool verbonden werd. En dat gebeurde. Na de stemming over de nieuwe conventie, die aangenomen werd met 13 stemmen vóór, 5 tegen en 1 onthouding, werd er gestemd over de opheffing van nog een gemeenteschool. Dit keer waren er 13 stemmen vóór en 6 onthoudingen. Welke school er zou gesloten worden, werd nog niet vastgelegd.

Tijdens de zitting van 26 augustus 1885 dienden de raadsleden Van Steenkiste, Demonie en van de Walle het voorstel in om de jongensschool nr. 2 "de Bolle" in de Kleine Kuipersstraat af te schaffen [36]. Die school telde amper 100 leerlingen en was niet zo ver verwijderd van de

34. *Bulletin Communal...*, 1885, p. 363-365.

35. *Ibidem*, p. 366-385.

36. *Ibidem*, p. 392-393.

oefenschool in de Hugo Losschaertstraat. Een verzoekschrift gericht aan het stadsbestuur voor het behoud van "de Bolle" werd in de zitting van 12 september 1885 afgewezen [37]. De ondertekenaars wezen erop dat na de eventuele sluiting van "de Bolle" er voor de kinderen uit West-Brugge geen officiële school meer op redelijke afstand te bereiken was. Maar bij nader onderzoek van de handtekeningen onder het verzoekschrift, bleek dat de ondertekenaars ofwel geen schoolgaande kinderen hadden, ofwel dat ze niet in West-Brugge woonden. Sommige handtekeningen waren ook onleesbaar.

Tenslotte werd de afschaffing van gemeenteschool nr. 2 unaniem goedgekeurd [38]. Daardoor verminderde het aantal officiële scholen te Brugge niet, wel de inrichtende overheid en de plaats van één van die scholen.

Besluit

Nog onlangs poneerde prof. K. De Clercq in een historisch overzicht van het gemeentelijk onderwijs te Brugge : "Dertig jaar lang zullen de katholieken onafgebroken aan de macht blijven en moeten de liberalen lijdzaam toezien hoe revanche genomen wordt " [39].

Tot dit besluit komt men onbetwistbaar na lectuur van de locale persorganen, zowel katholieke als liberale, die het smeulende vuur van de schoolstrijd nog geruime tijd aanwakkerden door een verbeten pennestrijd te voeren, waarin onverdraagzaamheid en blind fanatisme de bovenhand hadden. Ook wanneer men de uitspraken leest van de gezaghebbende dr. Eugeen Van Steenkiste, één van de belangrijkste woordvoerders van de katholieke opinie te Brugge, kan men zich niet van de indruk ontdoen dat in dit milieu de geest van revanchisme duidelijk aanwezig was. Dat blijkt ook uit de tussenkomsten van bisschop J.B. Faict, o.m. uit zijn contact met oud-minister V. Jacobs uit de kortstondige revanchistische regering-Malou.

37. *Ibidem*, p. 408.

38. *Ibidem*, p. 410. Zie ook H. VANDEN BERGHE, *De Onderwijspolitiek tijdens de 19de eeuw en het Stedelijk Onderwijs te Brugge*, in *Brugs Ommeland*, 30, (1990), nr. 4, p. 248.

39. K. DE CLERCQ, H. VANDEN BERGHE en V. VAN RENTERGHEM, *In dienst van het Stedelijk en gemeentelijk onderwijs. Herinneringen...*, Gent, 1988, p. 18.

In deze bijdrage werd aangetoond dat het voltallige college van burgemeester en schepenen en de haast voltallige Brugse gemeenteraad bezield waren met een geest van gematigdheid en verdraagzaamheid. Talrijke tussenkomsten in de gemeenteraadszittingen bewijzen dit overduidelijk. Dat het aantal gemeentelijke scholen teruggebracht werd tot het aantal van vóór de schoolstrijd lag voor de hand, aangezien het aantal leerlingen er geenszins was toegenomen. Integendeel, het aantal leerlingen dat voor dit onderwijsnet koos, was met de helft gedaald. Maar het katholieke stadsbestuur - dat nota bene met geen politieke oppositie af te rekenen had - was helemaal niet van plan het aantal gemeentescholen eveneens te halveren en aldus de woede van het liberale bevolkingsdeel op de hals te halen. In die zin zaten de Brugse gemeentebestuurders op dezelfde golflengte als de gematigde regering Beernaert.

Dat de revanchisten te Brugge geen genoegdoening kregen blijkt overigens uit het aangehaalde schrijven van Mgr. Faict aan oudminister Jacobs, waarin hij zijn beklag maakte over de "lauwheid" van de Brugse burgemeester in het toepassen van de nieuwe schoolwet. Maar sterker nog is het argument dat het vrijwel enige op vergelding beluste raadslid Van Steenkiste de voorzichtige en gematigde aanpak van het schepencollege aanklaagde :

> "Den 20ste september 1884 wordt er eene wet gestemd die ons toelaat een einde te stellen aan dien toestand en eerst heden 24 januari 1885 willen wij die wet toepassen. En op welke manier dan nog ! Trekken wij baten uit de voorschriften van die wet ? In 't geheele niet. Wij waren geketend en gekluisterd, de wet stelt ons op vrije voeten en in plaats van van die vrijheid te genieten, weigeren wij te roeren, en trekken niets uit de wet van al hetgeen zij belooft. De voorgestelde afschaffingen zijn ontoereikend !" [40].

40. *Bulletin Communal...*, 1885, p. 27.

BIJLAGE

SCHOOLBEVOLKING IN BRUGSE GEMEENTESCHOLEN VOOR, TIJDENS EN NA DE SCHOOLSTRIJD
(1) geen betouwbare cijfers beschikbaar
(2) alleen totalen bekend
(3) de getallen tussen haakjes betreffen het aantal ingeschrevenen in de "bewaarafdeling"

JONGENSSCHOLEN	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884 (1)	1885 (2)	1886 (2)
nr. 1 Potterierei (Van Gheluwe)	390	120	155	165	193	201			
nr. 2 Kleine Kuipersstraat (De Bolle)	370	188	219	200	187	162			
nr. 3 Raamstraat	479	270	250	231	222	197			
nr. 4 Jeruzalemstraat			108	121	107	140			
TOTAAL	1239	578	732	717	709	700		549	622
MEISJESSCHOLEN (3)									
nr. 1 St.-Jacobsstraat	482	366	426	311 (122)	360 (148)	347 (160)			
nr. 2 Ganzestraat	355	246 (223)	318 (129)	275 (125)	248 (149)	244 (112)			
nr. 3 Langerei (Sarepta)				105 (102)	153 (146)	146 (171)			
TOTAAL	837	612 (223)	744 (129)	691 (349)	761 (443)	737 (443)		484	354 (125)

ENKELE GEGEVENS OVER DE LAAT-MIDDELEEUWSE ECONOMIE VAN DE DUINENABDIJ

J. MERTENS °

Het is overbekend dat de Cisterciënzerabdijen in de middeleeuwse landaanwinning en vruchtbaarmaking van het land een grote rol hebben gespeeld. Evenzeer wordt aangenomen dat aan deze rol relatief vroeg een einde kwam[1]. De abdijen gaven hun bezittingen en de "uithoven", die ze tot zo'n grote bloei hadden gebracht, in pacht en gingen zich gedragen als renteniers, vaak zelfs als potverterende renteniers. Hun rijkdom was evenwel zo groot dat hun bestaan geen gevaar kon lopen en tenminste af en toe stonden goede beheerders aan het hoofd, die de tanende economie weer rechttrokken.

Eén van de zeer belangrijke abdijen in onze streken was de Duinenabdij te Koksijde. Van deze instelling is sinds onlangs een (bijna) volledige rekening bekend voor het jaar 1462-1463. Het gaat hier om twee dubbel gevouwen perkamenten bladen die gebruikt werden als omslag van twee delen van de omloper van Wilskerke in Kamerlingsambacht, die in het Rijksarchief te Brugge bewaard worden in de verzameling Omlopers Vincent onder de nummers 246 en 247[2].

Op deze bladen treffen wij de financiële informatie voor de Duinenabdij aan voor nagenoeg een volledig jaar gaande van oktober 1462 tot oktober 1463. De rekening werd opgesteld in parisis-munt en in het Latijn en dateert van onder het abbatiaat van Jan (III) Crabbe, wiens activiteiten op het stuk van cultuur, de discipline en het fi-

° Dr. in de geschiedenis, departementshoofd Rijksarchief, p/a Geraard de Duivelstraat 1, 9000 Gent.

1. J. BONNY, *In het voetspoor van Bernardus,* in *De Duinen,* 20, Koksijde, 1990, p. 16.

2. Deze tekst werd uitgegeven in de Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. De gegevens die wij voor deze bijdrage gebruiken steunen, tenzij andersluidende vermelding, alle op in de uitgave voorkomende informatie : J. MERTENS, *Fragment van een vijftiende-eeuwse rekening van de Duinenabdij (1462-1463),* in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis,* CLVI, 1990, p. 285-309.

nancieel beheer van de abdij vrij goed bekend zijn[3]. Het gaat hem hier bijgevolg om de beginperiode van het lang durende abbatiaat van Jan Crabbe, nog vóór de door hem gerealiseerde nabloei een feit was.

De rekening kan worden opgesplitst in drie delen die ieder dezelfde rubrieken herhalen : de uitgaven van de grangiae, de uitgaven van de abdij, de betalingen van renten, de uitgaven van de kelnarij. Onder de uitgaven van de kelnarij figureren als sub-rubrieken : uitgaven van de keldenaar zelf, de uitgaven van de schrijnwerkerij, van het wagenhuis, van de loodgieterij en smederij, van het kuipershuis. Chronologisch valt de rekening uiteen in drie delen : het eerste loopt van 10 oktober tot 25 december 1462 m.a.w. over 2 1/2 maanden; het tweede loopt van 25 december 1462 tot 23 april 1463 m.a.w. over 4 maanden; het derde loopt van 23 april 1463 tot 9 oktober van hetzelfde jaar m.a.w. over 5 1/2 maand. In de eerste delen worden vooral uitgaven genoteerd. In het derde deel treffen wij vooral ontvangsten aan : sommige ontvangsten zijn ontvangsten van de grangiae, maar het leeuwendeel van de ontvangsten zijn ontvangsten van de abdij. Het is zo dat praktisch alle ontvangsten voortkomend uit de onroerende bezittingen - dus met inbegrip van ontvangsten vloeiend uit de hoven en domeinen - aan de abdijkas vervallen. De analyse van deze rekening willen wij dan ook beginnen met deze ontvangsten.

Het leeuwenaandeel van de ontvangsten betreft inkomsten uit verpachte gronden :

- van de rentmeester te Zande 2.948 lb.
- van nieuwe poldergronden gaande met landen van het Nieuwhof 1.015 lb. 17 s. 10 d.
- te Saaftinge en van de Westpolder 898 lb.
- te Bassevelde, Boekhoute en Bentille 150 lb.
- te Koolkerke en te Lapscheure 170 lb.
- van gronden van Ten Bogaerde (of van een boomgaard nabij Veurne) 36 lb. 15 s.

3. A. DUBOIS en N. HUYGHEBAERT, *Abbaye des Dunes à Koksijde et à Bruges*, in *Monasticon belge*, t. III. Province de la Flandre occidentale, deuxième volume, Luik, 1966, p. 403-405. - N. GEIRNAERT, *Abt Joannes Crabbe (1457-1488) : van economisch herstel tot bankactiviteiten op Europees niveau*, in *De Duinen*, 20, Koksijde, 1990, p. 135-142.

- verder waren er nog opbrengsten uit verspreid liggend grondbezit van de abdij, vooral gesitueerd in Veurne of omgeving (Adinkerke, Koksijde, Wulpen, Ramskapelle, Pollinkhove, Nieuwpoort, Keiem, Driekapellen, Kaaskerke, Stavele), in de omgeving van Ieper (Westvleteren, Westouter), in Noord-Frankrijk (Bourbourg, Boeschèpe, Téteghem) en in Zeeuws-Vlaanderen (Hontenisse, Zandberg, Hulsterambacht). Alhoewel het niet mogelijk is via de hier besproken rekening de omvang van het totale grondbezit van Ter Duinen te bepalen, bedroeg het in alle geval nog steeds vele duizenden gemeten en bleef het vooral geconcentreerd tussen Nieuwpoort en Veurne en in de Vier Ambachten[4].

Naast verpachte gronden in het algemeen moeten de opbrengsten van de uithoven - op dit ogenblik ook meestal reeds verpacht - vermeld worden :

- het Nieuwhof te Hontenisse	211 lb. 19 s.
- het uithof te Zandberg	176 lb.
- het uithof te Lepe	721 lb. 6 s.
- de hofstede Labeur te Oostduinkerke	413 lb. 10 s.
- de hofstede Phariis, eveneens te Oostduinkerke	113 lb.
- de hofstede Ammanswal te Oostduinkerke	230 lb. 16 s.
- het hofstede Noordhuuse te Ramskapelle	188 lb. 13 s. 6 d.
- het uithof Turbonium (moerhof) te Zandberg	31 lb. 10 s.
- de hofstede Bienacquis te Driekapellen	84 lb. 8 s. 6 d.
- de hofstede Alnoti Domus (Allaertshuizen) te Wulpen	1.382 lb. 18 s.

Het grote uithof Hem werd waarschijnlijk in halfwinning gegeven (de dimidia curte nostra de Hem). Het bracht 880 lb. op, terwijl ook uit de verpachting van de weiden te Hem een opbrengst van 465 lb. 16 s. 6 d. vloeit.

Vermelden wij afzonderlijk de opbrengst uit molen-, vis- en vruchtentienden die goed waren voor een opbrengst van 1.052 lb. De abdij was blijkbaar niet te allen prijze aan het behoud van haar onroerend bezit gehecht : in Hulsterambacht worden 11 bunder moergronden verkocht aan inwoners van de stad Hulst.

4. Zie de in noot 2 vermelde tekstuitgave. Voor de Vier Ambachten in het bijzonder verwijzen wij naar : A. DE KRAKER, *Het grondbezit van de abdij Ter Duinen en de exploitatie daarvan in Noordoost-Vlaanderen tussen 1196 en 1645,* in *De Duinen,* 20, 1990, p. 33-84.

Voor het Westhof worden in het tweede deel van de rekening (van 25 december 1462 tot 23 april 1463) uitgaven voor het Westhof opgetekend, voor het dorsen van graan en haver en voor het oogsten van bonen en vitsen, de courante landbouwprodukten uit de vijftiende eeuw in onze streken[5]. Ook aan een aantal (inwonende) dienstknechten (famuli) worden betalingen gedaan. In het totaal bedragen deze uitgaven 229 lb. 7 s. 4 d. In het derde deel van de rekening belopen de uitgaven voor het Westhof 500 lb. 26 s. 3 d., waarvan een vijftigtal ponden werden besteed aan het verbouwen van hommel. In het eerste deel van de rekening worden 30 lb. 10 s. 8 d. uitgaven vermeld die waarschijnlijk eveneens op het Westhof betrekking hebben. In datzelfde deel van de rekening worden - behalve de reeds genoemde 30 lb. 10 s. 8 d. - nog 152 lb. 10 s. als uitgaven voor de grangiae vemeld. Waarschijnlijk hebben die uitgaven betrekking op Hem, evenals de 386 lb. 6 s. vermeld in het derde deel van de rekening. De opbrengst van de (half)pacht voor Hem buiten beschouwing gelaten, staat tegenover deze uitgaven slechts een schamele ontvangst van 109 lb. 4 s. voortkomend uit de verkoop van runderen en huiden op het Westhof.

De uitgaven van de uithoven laten ons toe een idee te krijgen van het karakter van de Cisterciënzeruitbatingen. De voornaamste wijziging betrof vanzelfsprekend het praktisch ophouden van de bewerking van de grond door de monniken zelf, maar, voor zover de abdij nog min of meer actief bij de exploitatie betrokken was, gaat het om landbouwuitbatingen waarin het accent niet op de veeteelt maar op de akkerbouw lag. In Hem werden in de zomer van 1463 66 gemeten tarwe, 72 gemeten haver, 20 gemeten bonen, 23 gemeten cruden en 10 gemeten vitsen geoogst. Men mag aannemen dat de hier in rekening gebrachte uitgaven betrekking hebben op de helft van het uithof van Hem (de dimidia curte de Hem) m.a.w. op ongeveer 293 gemeten. Deze oppervlakte betreft alleen de akkergrond want de weiden werden afzonderlijk verpacht (de censa pascuarum de Hem). Derhalve waren 191 gemeten of 65% gebruikt voor het verbouwen van vruchten. Het klassieke "drieslagstelsel" lijkt hier nauwgezet

5. J. MERTENS, *De Laat-middeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland*, Brussel, 1970 (Pro Civitate, Historische Uitgaven in-8, nr. 27), p. 70-75.

geëerbiedigd te worden, wat niet wijst op progressieve landbouw maar wellicht door de grondeigenaar, de abdij, geeist werd[6]. Voor de oogst deed men beroep op ander dan huispersoneel en meer bepaald op "taswerkers". Voor het onderhoud van het vee en voor meer huishoudelijke werken deed men dan weer beroep op vast personeel (stabularius, vaccarius, opilio, cocus, famulus). Voor gespecialiseerd ambachtelijk en eerder uitzonderlijk werk deed men dan weer beroep op buitenstaanders (tectores). In het Westhof is het beeld ongeveer gelijkvormig, alhoewel de omvang van de uitgaven daar ons doet veronderstellen dat de veeteelt er belangrijker was dan op Hem. Toch hebben wij ook hier met een akkerbouwbedrijf te maken : er werden 56 gemeten 2 linen 25 roeden tarwe, 26 gemeten 2 linen haver, 6 gemeten bonen en verder, zonder onderscheid, 86 gemeten tarwe, haver, bonen, cruden, etc. geoogst. Verder werd er op het Westhof hommel verbouwd. De uitgaven voor de periode kerstdag 1462-23 april 1463 vermelden voor het Westhof uitgaven voor het dorsen van 240 rasieren tarwe, 267 rasieren haver en voor acht rasieren vitsen. Men moet veronderstellen dat het hier gaat om het dorsen (van een deel) van de oogst van 1462, terwijl de hierboven genoemde oppervlakten betrekking hebben op de oogst van 1463. Het dorsen van een rasiere tarwe kost 2 s. 8 d. en het dorsen van een rasiere haver kost driemaal minder of 16 d.. Op het Westhof kost het oogsten zelf van tarwe 19 s. per gemet, en dezelfde kostprijs geldt voor haver en bonen. Het gaat hem hier om snijden van de oogst (defalcatio). Op Hem ligt de prijs 1 s. lager en is dus 18 s. per gemet, zowel voor tarwe als voor haver en bonen. Het pikken komt evenwel veel goedkoper : 8 s. per gemet voor haver. Voor een niet nader bepaalde partij tarwe, voor cruden en vitsen wordt 8 s. per gemet betaald. Wellicht mogen wij veronderstellen dat het hier eveneens om pikken gaat, alhoewel de term (defalcatio) dezelfde is als die waarvoor 18 s. wordt betaald. Ook op het Westhof bedraagt de

6. De inbreuken op het drieslagstelsel waren eerst uitzonderlijk, later eerder courant, met uitzondering voor het laatste pachtjaar (cf. A. VERHULST, *Bijdrage tot de studie van de agrarische Struktuur in het Vlaamse Land. Het probleem van de verdwijning van de Braak in de Vlaamse Landbouw (XIIIe-XVIIe eeuw),* in *Natuurwetenschappelijk Tijdschrift,* 38, 1956, p. 213-219. - J. MERTENS, *Enkele bepalingen omtrent bezaaiing, beplanting en behuizing in laatmiddeleeuwse pachtcontracten voor het Brugse Vrije (XVe eeuw),* in : *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge,* CVII, 1971, p. 245-260.)

kostprijs voor het pikken, zowel van tarwe, haver, bonen of cruden slechts 7 s. per gemet. Voor het Westhof wordt tevens waken tegen kraaien en duiven in de oogsttijd afzonderlijk in rekening gebracht.

In de rekening treffen wij ook belangrijke gegevens aan over de pachtwaarde van de grond, alhoewel hier vanzelfsprekend een zeker voorbehoud moet worden gemaakt o.m. omdat de pachtprijs niet alleen afhangt van de kwaliteit van de grond maar ook van het mechanisme van vraag en aanbod en van het ogenblik waarop de pacht tot stand kwam. Wat er ook van zij, de prijzen schommelen tussen 15 s. (de quatuor mensuris in Colpaertshouc jacentibus 3 lb.) en 66 s. (ab eodem [Absolon Maertins] de 7 mensuris, 3 lb. 6 s. de mensura) per gemet.

Tegenover het zwaartepunt van de inkomsten voor de "abbatia", gelegen in de opbrengst van de verpachting van uithoven en gronden, ligt het zwaartepunt van de uitgaven voor dezelfde kas in de renten, die, voor zover na te gaan, hoofdzakelijk aan Bruggelingen verschuldigd zijn : Jacob Maes, kanunnik van Sint-Donaas en Willem Van der Mersch, sigillifer Brugensis, worden met name vernoemd. Verder blijkt de "abbatia" geregeld contacten te onderhouden met het hertogelijk hof en de hofdienaars[7], met personen, instellingen en handelaars te Veurne en te Brugge, met de abt van Clairvaux en met de abdij van Vaucelles.

De uitgaven van de kelnarij betreffen vanzelfsprekend huishoudelijke uitgaven (voor wijn en was). Er wordt wijn van Bordeaux en wijn van Poitou gehaald in Damme. Vandaar wordt die, eventueel via Sluis, wellicht langs de gekanaliseerde Ieperleet,vervoerd tot Nieuwpoort. Ook te Duinkerken wordt o.m. wijn van Poitou aangekocht. Verder worden uitgaven genoteerd voor een vat keytebier. Relatief talrijk zijn de uitgaven voor specerijen (peper, cynamom, gember, komijn), amandelen en suiker. Veel waren worden aangekocht te Brugge en vandaar naar de abdij vervoerd (pro vectura predicte provisionis quadragesimalis a Bruges usque ad monasterium de Dunis).

7. Over het aanvankelijk verzet van hertogelijke zijde tegen de benoeming van Jan Crabbe tot abt en de verdere evolutie van de verhouding tussen de vorstelijke familie en de abt, zie : A. DUBOIS en N. HUYGHEBAERT, *Abbaye des Dunes à Koksijde et à Bruges*, in *Monasticon belge*, t. III. Province de Flandre occidentale, deuxième volume, Luik, 1966, p. 403.

De uitgaven voor het koetshuis, de schrijnwerkerij, het werkhuis, de smidse en de ketelslagerij zijn niet bijzonder hoog. Zij betreffen de verwachte werkzaamheden en bedragen om en bij de 20 lb. per afdeling, waarbij de smidse (101 lb. 10 s.) en de schrijnwerkerij (64 lb.) wel eens hogere uitgaven kunnen hebben.

Alles samen genomen bevestigt deze rekening de algemene indruk die men tot op heden over de Cisterciënzereconomie uit de vijftiende eeuw had : die van een grootgrondbezit, waarbij de oorspronkelijke doelstelling van de *Statuta Antiquissima*, met name de arbeidsplicht van de Cisterciënzers, het zelf bewerken van de grond, plaats had gemaakt voor onrechtstreeks beheer[8]. Dit algemeen beeld wordt hier echter aan de hand van enkele preciese gegevens geconcretiseerd. Toch bleef het belang en de rol van een abdij als Ter Duinen ontzaglijk. Er werd nog steeds verder gegaan met inpolderingen en het totale bezit van de abdij en het beheer ervan activeerde de omloop van een massale hoeveelheid geld. Dit blijkt wellicht ten overvloede uit de vergelijking van het geld dat circuleerde ingevolge de activiteiten van de Sint-Andriesabdij te Brugge met datgene dat door de Duinen in omloop werd gebracht : ongeveer 2.000 lb. tegenover ongeveer 20.000 lb[9]. Signaleren wij nog in dezelfde gedachtengang dat het bedrag van de ontvangsten voor de stad Ieper omstreeks dezelfde tijd slechts 25 tot 30.000 lb. par. was. Veurne had slechts 4 tot 5.000 lb. par. ontvangsten[10], m.a.w. via de stad Veurne circuleerde slechts één vijfde tot één vierde van het bedrag dat via Ter Duinen in omloop kwam. Ter Duinen was dus niet alleen een kustmacht onder de graven[11], maar ook - nog steeds - een *Mons argenteus*, een berg van zilver, een grootmacht onder de hertogen.

8. Over de Cisterciënzereconomie, vooral in de bloeitijd van de grote abdijen, zie E. SABBE, *De Cisterciënser Economie*, in *Cîteaux in de Nederlanden*, III, 1952, p. 24-51.

9. Over de rekeningen van de Sint-Andriesabdij, zie : J. MERTENS, *Over enkele rekeningen en over de financiële toestand van de Sint-Andriesabdij onder het abbatiaat van Pieter II Maets*, in *Sacris Erudiri*, XXV, 1982 (= *Album Amicorum Nicolas-N. Huyghebaert O.S.B. I*), p. 231-241.

10. De hier vermelde gegevens over de inkomsten van de steden werden mij vriendelijk verstrekt door mijn inmiddels overleden collega dr. A. Zoete van het Algemeen Rijksarchief.

11. dit is een parafrase van G. VAN DE WOUDE, *Ter Duinen, Kustmacht onder de graven* (Antwerpen, 1944).

ANTOON, MAARTEN EN PIETER ROEGIERS SCHILDERS TE BRUGGE IN DE 16DE EEUW

A. SCHOUTEET (†)°

Antoon Roegiers, omstreeks 1490 geboren, werd vrijmeester-schilder te Brugge op 19 november 1518. Ongeveer één jaar later, op 1 november 1519, aanvaardde hij als zijn leerknaap Andries Baroen, zoon van Andries, over wie hij na het afsterven van diens vader tevens als voogd zou aangesteld worden. Van deze Andries Baroen wordt verder niets vernomen ; wij weten dus niet of hij zijn leertijd volledig heeft uitgedaan noch of hij ooit meester-schilder geworden is. Tussen meester en leerknaap moeten familiale betrekkingen bestaan hebben, want de voogden over minderjarigen werden te Brugge onder de meest nauwe verwanten verkozen.

Antoon Roegiers bleef tot zijn dood te Brugge gevestigd ; hij overleed omstreeks 1556, zodat hij gedurende achtendertig jaar zijn beroep als meester heeft uitgeoefend. Van 1536 tot 1541 zien wij hem geregeld een of meer stallen of standplaatsen in het "pand" huren om er tijdens de Brugse jaarmarkten zijn schilderijen te koop te stellen. Samen met zijn vakgenoten of gildebroeders, Adriaan van Temseke, Joost Verbeke, Simon Puseel, Bartholomeus le Roy, Jacob Meeze, Dirk Claeboud, Frans Tancré en Mathijs van Assenede, die samen een "compagnie" hadden gevormd, nam Antoon Roegiers deel aan de aanbesteding van versieringswerken, welke door de Brugse stadsregering op 4 juli 1549 werden uitgeschreven in verband met de Blijde Inkomst van prins Filips, de latere koning Filips II van Spanje, die op 21 juli te Brugge plaats had. Ten slotte vernemen wij uit een document dd. 15 november 1554, dat Antoon Roegiers een huis aan de westzijde van de Jan Miraalstraat in eigendom bezat [1].

° Wijlen ere-stadsarchivaris van Brugge.

1. Over Antoon Roegiers zie : C. VANDEN HAUTE, *La corporation des peintres de Bruges,* Brugge-Kortrijk, z.j., blz. 62a, 79a, 201b; A. SCHOUTEET, *Documenten in verband met de Brugse schilders uit de XVe eeuw,* in *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis,* dl. XXVII (1958), blz. 182-183; Brugge, Stadsarchief, r. 173 : *Overleg,* 1548-1557, nr. 16 : "Actum VIIIe de juillet XV^e^LV. ...Anthuenis Roegier, oudt LXV jaeren of daeromtrent, ... vrije schilder van zynen ambochte"; Brugge, Stadsarchief, r. 216 : *Stadsrekeningen,* fol. 38v., 1536-37, fol. 36v., 1537-38, fol. 39, 1538-1539, fol. 39, 1539-40, fol. 37v., 1543-44, fol. 39v., 1540.

Ongetwijfeld is Antoon Roegiers de vader van Pieter en Maarten Roegiers, die eveneens meesters-schilder te Brugge geweest zijn. Pieter, in 1527 geboren, was zesenveertig jaar oud toen hij op 1 december 1562 meester-schilder te Brugge werd. In een akte dd. 4 maart 1564, dus nog geen twee jaar later, wordt hij reeds onder de ouderlingen van het ambacht van de beeldemakers en de zadelmakers gerekend. Verder wordt over hem niets meer vernomen, ook niet in de gildeboeken, zodat men veilig mag aannemen dat hij Brugge om de een of andere reden zal verlaten hebben [2].

Betreffende Maarten Roegiers weten wij alleen dat hij op Sacramentsdag (26 mei) 1571 als vrijmeester-schilder in het ambacht van de beeldemakers en de zadelmakers werd opgenomen en wellicht nog in de eerste helft van de zeventiger jaren, vermoedelijk te Brugge, overleed [3].

2. Over Pieter Roegiers zie : C. VANDEN HAUTE, *a.w.*, blz. 90b; W.H.J. WEALE, in *Le Beffroi*, tom. II, Brugge, 1864-65, blz. 258.

3. Over Maarten Roegiers zie : C. VANDEN HAUTE, *a.w.*, blz. 92a, 202b.

BIJLAGEN

1.

1523 november 19. - *Gislenus van Male, metselaar, en Antoon Roegiers, schilder, worden aangesteld tot voogden over de drie minderjarige kinderen van wijlen Andries Baroen en zijn echtgenote Barbara.*

Ghelein van Male, maetsenare, ende Antheunis Rogiers, schildere, juraverunt tutores van Copkin, Andriesekin ende Babekin, Andries Baroens kindren by Babe, uxor. Actum den XIXen in novembre [1523], present : d'heeren Joos de Brune, overzienre, Vlmincpoorte ende Steenhuuse, scepenen.

- Brugge, Stadsarchief, r. 205: *Wezerij voogdijschappen,* 1519-1531, fol. 221, nr. 6.

2.

1523 augustus 8. - *In vervanging van Willem Gautier wordt Antoon Roegiers aangesteld tot voogd over de drie minderjarige kinderen van Andries Baroen en zijn echtgenote Barbara.*

Anthuenis Rogier, oudegraeuwerckere, juravit tutor in stede van Guillame Gautier, verlaten, quia by provisiën, met Ghelein van Malen, maetsenare, te vooren voochd van Driesekin, Copkin ende Babekin, Adnries Baroens kindren by Barbele, uxor. Actum den VIIIen in ougst [XV^c^XXIII], present : d'heeren Joos de Brune, overzienre, Vlamincpoorte ende Venduel, scepenen [4].

- *Ibidem*, fol. 222v., nr. 6.

3.

1524 maart 3. - *In vervanging van Antoon Roegiers, de schilder, wordt Willem Gautier aangesteld tot voogd over de minderajrige kinderen van wijlen Andries Baroen.*

Willem Gautier, oudegraeuwerckere, juravit tutor in stede van Anthuenis Rogiers, verlaten quia partie, met Ghelein van Male, te vooren voochd van

4. Deze aantekening schijnt niet zeer betrouwbaar. Niet enkel wordt, blijkbaar verkeerdelijk, aangegeven dat Antoon Roegiers een oudegrauwwerker was, maar blijkens de volgende hier afgedrukte akte werden Antoon Roegiers en Gislenus van Male pas op 19 november 1523 voor het eerst als voogden aangesteld.

Andriesekin, Copkin ende Babekin, Andries Baroens kindren by Barbele, uxor. Actum den IIIen dach van maerte [XV^c^XXIII], present, d'heeren Joos de Brune, overzienre, Steenhuuse ende Helst [scepenen] [5].

- *Ibidem*, fol. 221v., nr. 5.

4.

1524 oktober 17. - *In vervanging van Andries Baroen, overleden, wordt Antoon Roegiers, de schilder, benoemd tot voogd over Jacob, de minderjarige zoon van Paulus Baroen en zijn echtgenote Barbara Bekaert.*

Anthoone Rogier, schildre, juravit tutor in stede van Andries Baroen, overleden, met Adriaen Bekaert, te vooren voochd van Coppin, Pauwels Baroens zuene by Barbele Bekaerts, uxor. Actum den XVIIen in octobre XXIIII, present : d'heeren Cornelis Bavelare, raed, Berghe ende Themseke, scepenen.

- *Ibidem*, fol. 253v., nr. 2.

5.

1554 november 15. - *Ten overstaan van schepenen van Brugge doen Maarten Rooker en zijn echtgenote Louise de Wulf aan Catharina Crayloo de overdracht van de eigendom van een huis aan de westzijde van de Jan Miraalstraat te Brugge, naast het huis van de schilder Antoon Roegiers.*

Pringheel, Ancheman, XV [novembre 1554]. - Dat quamen voor ons als voor scepenen Maertin Rooker, de minstruel, ende ver Loyse de Wulf, zyn wyf, als erfachtich ende proprietarissen zynde van den parcheele van huuse hiernaer verclaerst, alzo ons scepenen vors. dat bleec ende kennelic ghemaect was by eenen chaerter van ghiften in daten van den zesten daghe van september XV^c^ vierenveertich, gheteekent onder de ploy *J. Overdyle*, die wy scepenen voors. ten passerene van desen zaghen ende hoorden lesen, dewelcke comparanten gaven halm ende wettelicke ghifte Katheline van Crayloo, fila Aernoud, van eenen huuse met datter toebehoort, staende te voorhoofde in 's Heer Jan Admiraelstrate bachten den cloostre van den Augustynen, an de westzyde van der strate, naeste der poorte ende erve wylen toebehoorende den hoirs van der weduwe van Meetkerke, an de zuudzyde an d'een zyde, ende den huuse toebehoorende Anthuenis Roegiers, de schildere, an de noordzyde an d'ander zyde...

5. Het waren Willem Gautier en Gislenus van Male die op 31 oktober 1524 de aangifte van het vaderlijk versterf van hun pupillen bij de Brugse weeskamer deden. Vgl. Brugge, Stadsarchief, r. 208 : *Wezengoederen*, Sint-Niklaaszestendeel 1514-1538, fol. 152.

- Brugge, Stadsarchief, r. 198 : *Klerken van de Vierschaar,* protocol van Jan van Overdyle, blz. 723.

6.

1573 juni 20. - *Naar aanleiding van het overlijden van Hans de Ghezelle ingevolge een opgelopen verwonding, wordt Pieter Roegiers, de schilder, door het stedelijk gerecht van Brugge onderhoord en legt de hiervolgende verklaring af.*

Gheedt den XXIIen in wedemaendt LXXIII, present Spronchol. - Pieter Rogiers, schildere, oudt XLVI jaeren, verclaersde hoe hy 's donderdachs den vierden dach van wedemaend XV^{c}LXXIII gheweest heeft in een taveerne, ghenaempt *Sinte Quintin*, by den Oudenzack in Brugghe, alwaer hy quam naer de noene ontrent den twee hueren ende in 't hof commende vant daer Jan de Ghast, cuupere, met Jan Verhouve ende Hans de Ghezelle ende ghesien dat de voorn. Hans ghync over andere ghelaghen ende aldaer verhaelt hoe hy de nacht ende den dach te vooren gheweest hadde metten zelven Jan Verhouve in anderen taveernen...

- Brugge, Stadsarchief, r. 191 : *Schouwboek*, 1553-1584, fol. 310.

BOEKBESPREKINGEN

Cyriel VLEESCHOUWERS, **De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321).** Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, deel **I. Inleiding**, 1991, XXXII + 136 blz. (2000 fr.) en deel **II. Uitgave**, 1990, 793 blz. (4.800 fr.).

V. heeft met dit werk niet alleen een uitstekende uitgave gebracht van de oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent maar terzelfdertijd een voorbeeldige studie gemaakt over de activiteit van de "oorkonding", de *redactie* door deze grote Gentse abdij.

Overeenkomstig de werkwijze van de Gentse School voor historische diplomatiek bestudeert de auteur niet alleen één scriptorium of evenmin de Sint-Baafsabdij en/of haar abten als oorkonder. Inderdaad door Sint-Baafs werd de "oorkonding" geleverd voor bescheiden waarin niet zij maar een andere rechts- of natuurlijke persoon de oorkonder was en evenmin hoefde de abdij de in de *intitulatio* vermelde oorkonder te zijn opdat het op schrift stellen - de *scriptio* - in of door de abdij zou hebben plaats gevonden. Wel was de abdij veel vaker dan men dit op het eerste gezicht zou denken de geestelijke "oorkonder", de *leverancier van het dictamen* van een oorkonde. Dit *dictamen*, als men wil de *geestelijke eigendom* van het formulier en de algemeen-juridische inhoud van de oorkonde, wordt door V. bestudeerd aan de hand van een aantal vaste formele delen van een oorkonde. De diplomatische produktie van de Sint-Baafsabdij wordt dus bestudeerd uitgaand van het dictamen, waarbij in een eerste deel de structuur aan bod komt van de oorkonden, waarvan wij vooraf, bij axioma, kunnen stellen dat zij in het redactiecentrum van de abdij zijn gedicteerd. Dan komt in een tweede deel de identificatie van hetzelfde redactiecentrum aan de beurt op grond van treffende formele verwantschappen waarbij groepsvorming wordt onderzocht, uitgaand van de *notificatio*, het *adres*, de *salutatio* en de *corroboratio*. Naast de abtsoorkonden bestudeerd in het eerste deel, komt de auteur aldus nog tot 349 oorkonden die op grond van formele gelijkenissen en intens gebruik van abdijtypes en -formules als abdij-dictamen worden geïdentificeerd. Uit de studie blijkt dat 61,4% van het chartrier in de Sint-Baafsabdij werd geconcipieerd. Een volgende identificatiewijze, die terzelfdertijd een toetsing van de identificatie aan de hand van het *dictamen* inhoudt, bestaat in het onderzoek van de *scriptio*, het schriftbeeld van de oorkonden. Voor 141 oorkonden geschreven door 54 handen of 27,3% stelt V. vast dat de *scriptio* te situeren valt binnen de abdij.

Bij deze studie kunnen wel enkele vragen en kanttekeningen geplaatst worden. Zo valt op dat tot het einde van de 12de eeuw (abt Hendrik I), een periode waarin men traditioneel aanvaardt dat het monopolie van geletterdheid aan de abdijen en geestelijke instellingen toebehoorde, er bijna geen oorkonden met abdij-dictamen voorkomen. Waarom heeft de abdij haar dictamen niet vroeger opgedrongen of kunnen opdringen? Ook in het licht van slechts 27,3% oorkonden met abdij-scriptio moeten vragen gesteld worden naar de juistheid van de traditionele opvatting. Is het zo dat de grote abdijen weinig

belang hechtten aan het zelf op schrift stellen van de oorkonden en vooral de redactie op het oog hadden, terwijl zij het schrijfwerk overlieten aan de uitvoerder, de *scriptor*, "nauwelijks meer dan een analfabeet" (p. 136)?

V.' studie heeft ook nog een meer algemene draagwijdte. Hij toont de rol van de redactionele activiteit van de abdij aan binnen de ontwikkelingsgang van de beschavings- en culturele geschiedenis (blz. 111-112) en situeert die bij wijze van besluit op haar beurt binnen een nog ruimere sociaal-economische context (blz. 136).

Een recensie mag uiteindelijk wellicht melding maken van enkele detail-opmerkingen.

Op blz. 118-119 worden twee net-versies van oorkonde nr 530 in de uitgave besproken. Deze bespreking ware wellicht nog interessanter geworden en had terzelfdertijd een meer algemene draagwijdte gekregen bij een verder doorgevoerde vergelijking van beide versies. Het ware immers belangwekkend geweest te kunnen vaststellen welke elementen uit net 1 de "sluwe Bavelingen" onder druk van de Minderbroeders in net 2 moesten vervangen.

Een ander detail betreft de tabel op blz. 122, waar het gaat om de evolutie in de verfijning van de datering. O.i. ware het verkieslijk geweest niet alleen oorkonden met datering van de dag met oorkonden alleen gedateerd met de maand te vergelijken. Als weinig precies gedateerde oorkonden mogen immers ook alleen met het jaar gedateerde en ongedateerde oorkonden gerekend worden. Dit alles brengt wel geen wijziging in de conclusies mee, maar het resultaat zou nauwkeuriger geweest zijn. Zo bedraagt het procentueel aantal daggedateerde oorkonden onder abt Nikolaas niet 100% maar slechts 92,8%, vermits er naast 26 daggedateerde oorkonden ook nog twee alleen met het jaar gedateerde oorkonden opgesteld werden.

Men kan zich afvragen waarom de auteur de vermelding van de stafvoerende abt niet in rekening neemt als één van de criteria voor het aanvaarden, met (vrij) grote zekerheid, van een abdij-dictamen (blz. 123).

Aan de andere kant kan men zich afvragen hoe sluitend de formele analyse van het dictamen wel kan zijn. M.a.w. is het niet mogelijk dat oorkonden die een vreemd dictamen zouden hebben toch aan de formele analyse van het Sint-Baafsdictamen zouden beantwoorden? Zo lijkt mij de vraag te kunnen worden gesteld of sommige oorkonden van het Brugse Vrije (zie bijvoorbeeld M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse Teksten I. Ambtelijke Bescheiden, I-2*, nrs. 576 (13.1.1285) en 692 (28.9.1286), p. 975 en 1144-1145) die kunnen ingepast worden in groep 26 (notificatio : *doen te wetene alle den ghenen die dese letteren zullen zien ende horen lesen,* corroboratio-structuur (abdijtype B), oorkondestructuur (abdijtype J), benaming (type U) en dateringsformule als in nr. 528 met verwijzing naar abdijtype D, *anno Domini,* niet beantwoorden aan het Sint-Baafsdictamen. Als dit inderdaad het geval is, hoe probant is dan het voorkomen van dergelijk type voor de toewijzing van het abdij-dictamen? Van oorkonde Uitgave nr. 434 (groep 22) (notificatio : *faisons savoir a tous*, corroboratio-structuur (abdijtype B), benaming (abdijtype S), dateringsformule als voor de nrs. 434, 451 en 506 en structuur (abdijtype J)), kan men zich trouwens afvragen waarin het

dictamen verschilt van dit van een oorkonde van de Gentse schepenen, uitgegeven door R. Mantou, *Actes originaux rédigés en Français dans la partie flamingante du comté de Flandre (1250-1350),* Luik, 1972, oorkonde 6 (25.11.1282), p. 438-439. Het gebruik van het zoëven geciteerde werk van Mantou had de uitgever trouwens nog enkele vermeldingen van "uitgave" kunnen opleveren die hem nu onbekend bleven (oorkonden Uitgave nrs. 434 en 513). Anderzijds is ook oorkonde Uitgave nr. 542 uitgegeven en wel door V.' collega W. Buntinx (zie W. Buntinx, Waterdunen, een vergeten stad in Zeeuws-Vlaanderen, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent,* n.r. XXII, 1968, blz. 165-172).

De uitgave is - het weze herhaald - uitstekend : bij wijze van steekproef hebben wij een tweetal oorkonden integraal nagelezen. Wij noteerden slechts één afwijkende lectuur : *coume* i.p.v. comme in oorkonde Uitgave nr. 513, l. 79.

Deze tekststudie en -uitgave is een fundamentele en wellicht definitieve bijdrage tot de studie van de diplomatiek van de Gentse Sint-Baafsabdij en een meer dan belangrijke bijdrage tot de uitgave en bekendmaking van historische teksten.

J. MERTENS.

A. JAMEES, **De oorkonden van Pitsenburg, commanderij van de Duitse Ridderorde te Mechelen (1190-1794), deel I voor 15 maart 1190-21 oktober 1299.** Antwerpen, 1991 (Provinciebestuur Antwerpen), XXXI - 305 blz.

Het mag een gelukkig toeval heten dat op een ogenblik waarop de Duitse Orde zich opmaakt om haar 800-jarig bestaan te vieren, A. Jamees, ereassistent bij het Rijksarchief te Antwerpen is klaargekomen met het eerste deel van zijn indrukwekkende bronnenpublikatie van de oorkonden van de commanderij Pitsenburg te Mechelen. Dit eerste deel, waarin 317 oorkonden zijn opgenomen, beslaat enkel de periode tot het einde van de 13de eeuw, terwijl de bedoeling voorop staat de reeks verder te zetten tot 1794.

In de inleiding schetst de auteur een vrij algemeen en beknopt beeld van de geschiedenis van de Duitse Ridderorde, de uitbreiding die ze nam en haar inrichting of organisatie. De voorgeschiedenis van de Orde gaat terug tot 1118, maar de eigenlijke stichting vond haar oorsprong bij het beleg van Akko, midden 1190, toen burgers uit Bremen en Lübeck een veldhospitaal inrichtten voor de Duitsers die deelnamen aan de derde kruistocht onder Frederik Barbarossa. Dit veldhospitaal werd omgevormd tot een gasthuisorde, die op haar beurt een Ridderorde werd. Laatstgenoemde omvorming, waarin elementen terug te vinden zijn zowel van Johannieters als van Tempeliers, werd door paus Innocentius III goedgekeurd op 19 februari 1199. Door talrijke schenkingen kreeg de Orde vanaf de 13de eeuw een zeer sterke expansie. Tussen 1230 en 1283 had de Duitse Ridderorde de "Ordensstaat"

geschapen, die zich uitstrekte van de Oder tot aan de Finse Zee. Het was een hiërarchisch gestructureerde staat, gebaseerd op een tuchtvol leger en met personeel dat politiek, economisch en boekhoudkundig erg beslagen was. Na het verlaten van Akko in 1291 zou de hoofdzetel van de Orde op diverse andere plaatsen een onderkomen vinden ; sinds 1809 is de hoofdzetel gevestigd in Wenen.

De structuur van de Orde gaat terug op stichtingen, op huizen die commanderijen genoemd werden en die men vanaf het begin van de 13de eeuw ook in onze gewesten terugvindt. De oudste stichting in de Nederlanden, de Oude-Biezen te Bilzen, werd in 1220 bevestigd. De organisatie van de Orde berustte op de vereniging van verschillende commanderijen in een provincie, "balije" genaamd, met aan het hoofd een landcommendator. In het Duitse Rijk waren 13 balijen gevestigd waaronder Biezen (met 12 commanderijen) en Utrecht (met 14 commanderijen). Ook de balije Koblenz strekte zich gedeeltelijk over de Nederlanden uit ; Pitsenburg te Mechelen werd bij laatstgenoemde balije ingedeeld.

De gegevens over de inrichting van de Duitse Ridderorde in onze gewesten zijn heel schaars. Wel weten we dat er stichtingen waren te Oudenburg, Mechelen, Massemen, Diksmuide, Velzeke, Huise (door de auteur verkeerd gespeld als Huize en ook geografisch niet helemaal correct gesitueerd in de buurt van Velzeke en Elene, waar het een flink eind vandaan ligt), in de Vier Ambachten en te Vilvoorde. Van een vestiging te Mechelen is pas sprake op 28 oktober 1269 (oorkonde 143). Toen reeds was deze vestiging op haar huidige plaats gevestigd en heel vroeg - vanaf 5 december 1272 - droeg ze de naam die ze tot aan het einde van haar bestaan zou voeren.

De eigenlijke bronnenuitgave wordt voorafgegaan door een uitvoerige bibliografie, weliswaar met storende blanco p. XXVII ; graag hadden we hierop aansluitend nog een afzonderlijke lijst van sigels en afkortingen gezien (nu moet men daarvoor terecht bij het overzicht van geraadpleegde archieven). De uitgegeven oorkonden worden, zoals de auteur terecht in zijn inleiding stelt "...zorgvuldig overgeschreven, de afmetingen opgenomen, de zeer talrijke zegels beschreven en de rugnota's ontcijferd". De beschadigde, onduidelijke of van na 1420 daterende oorkonden (waarom precies deze datum ?) konden geraadpleegd worden op een film van het Deutschordenzentralarchiv (DOZA) te Wenen, hs. 73 (bij het overzicht van geraadpleegde bronnen op p. XXXI staat hs. 93).

Dit oorkondenboek steunt hoofdzakelijk op de oorkondenschat die de commanderij in 1794 te Mechelen achterliet. Bij een inventarisatieproject zou dit criterium niet verdedigbaar zijn omdat niet strikt de hand wordt gehouden aan het begrip archiefvormer ; de vorser zal dit evenwel een zorg wezen : hij kan volop profiteren van de hier verzamelde gegevens, ook al is niet steeds duidelijk of Pitsenburg de eigenlijke archiefvormer was. Het cartarium van Pitsenburg, berustend in het Rijksarchief te Antwerpen, bevat 1113 oorkonden over de periode 1190-1649 (het Overzicht van fondsen en verzamelingen van het Rijksarchief heeft het over slechts 1013 oorkonden en vermeldt ook niet de uitgebreide (sic !) inventaris van J. Vannérus waar Jamees naar refereert). De auteur werkte aan zijn project van ca. 1950 tot 1965 en raadpleegde naast het bestand op het Antwerpse Rijksarchief

ook bronnen in het Mechelse stadsarchief (Pitsenburg en notariaat), het archief van het kapittel van St.-Rombauts en van het O.C.M.W. te Mechelen, het archief van de abdij Ter Duinen op het Seminarie te Brugge en het archief van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Kortrijk. Hij deed verder opzoekingen in de Archives Départementales du Nord te Rijsel, het Public Record Office te Londen, te Göttingen, het Staatsarchiv te Koblenz en uiteraard het centraal archief van de Duitse Orde te Wenen.

Hoewel in de inleiding nergens bitterheid doorklinkt kunnen we ons best de frustratie van de auteur voorstellen bij de vaststelling dat de publikatie van zijn opus magnum alsmaar werd uitgesteld. Hij moest inderdaad wachten tot 1988 vooraleer hieromtrent een definitieve beslissing kon worden genomen door de Bestendige Deputatie van Antwerpen. Samen met A. Jamees hopen wij dat hij dit project tot een goed einde zal kunnen brengen.

M. NUYTTENS

LORI VAN BIERVLIET, **De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm 1858-1884.** Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge. Bronnen en bijdragen tot de Vlaamse Geschiedvorsing, nr. 4. Brugge, 1991, 97 blz., 400 fr. [1]

Het was een uitstekend idee de 46 brieven van James Weale aan Jozef Alberdingk Thijm te publiceren. De originele documenten worden bewaard in het omvangrijke Thijmarchief dat berust in het Katholiek Documentatiecentrum (KDC) te Nijmegen. De auteur en het Genootschap voor Geschiedenis halen er eer van. Lori van Biervliet is met deze bronnenpublikatie niet aan haar proefstuk toe. In bijdrage na bijdrage licht ze de sluier op die over het 19de-eeuwse katholiek-culturele klimaat, de Engelse kolonie en de ontwikkeling van de neogotiek in Brugge hangt. Thans ligt een verzorgde uitgave voor, met nauwkeurig getranscribeerde, gedateerde en geannoteerde brieven en voorzien van indices op persoons- en plaatsnamen, namen van tijdschriften en kranten en de vermelde publikaties van Weale en Thijm.

Als recensent was ik vooral getroffen door de inhoud van de brieven. De publikatie is in menig opzicht verhelderend. Al te lang bleef de figuur van James Weale (1832-1917) in de schaduw. Nu pas blijkt overduidelijk hoe bepalend de invloed van deze Engelse bekeerling op het cultuur- en organisatie-katholicisme in Vlaanderen is geweest. Weale verwierf faam als oudheidkundige en kunsthistoricus. Met het doel een inventaris van mid-

1. Het boek is te verkrijgen in het Brugse Rijksarchief, Academiestraat 14 te B-8000 Brugge of door storting van het bovengenoemde bedrag + 50 fr. port op rek. nr. 000-0107939-75 van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge met vermelding "Brieven van Weale".

deleeuwse grafplaten te maken kwam hij naar Vlaanderen, maar al gauw werd hem vanuit Londen gevraagd de redactie van reisgidsen voor Engelse bezoekers aan het vasteland op zich te willen nemen. Weale vestigde zich van 1855 tot 1878 te Brugge. Bij zijn terugkeer naar Londen liepen zijn contacten met de radicale katholieke kringen op het vasteland enigszins terug. Hij werkte een tijdje "free-lance" voor o.a. musea en bibliotheken. In 1890 werd Weale benoemd tot conservator van de National Art Library in South Kensington. Zijn vriendschappelijke relatie met de al even eigenzinnige Jozef Alberdingk Thijm (1820-1889) hoeft geen verwondering te wekken. Thijm stond bekend als de emancipator van de Nederlandse katholieken. Weale vond in deze Amsterdamse bedrijfsleider, literator, publicist en polemist een geestes- en bondgenoot. De brieven tonen ons dat Weale meer was dan een ijverig oudheidkundige, meer deed dan kritiek te spuien op de restauratiepraktijk in België en op de werking van de Koninklijke Commissie voor Monumenten.

Weale komt uit de brieven naar voor als een ultramontaans zeloot. Met de prestatiedrang die bekeerlingen vaak tekent, ergerde hij zich aan het gebrek aan geloofsijver in Vlaanderen. Zijn reacties staan in schril contrast met de reveil-sfeer die historisch vaak wordt opgehangen : "En Belgique et ici à Bruges surtout les catholiques prient et dorment. Ils s'intéressent pas ni dans l'église ni dans l'office. Pour eux Pâques et Noël n'existent pas hors de l'église. Les fêtes et saisons religieux n'exercent aucune influence sur la société. ... L'Ennemi est actif et nous autres, trop confidents, nous dormons" (brief 7-8 feb. 1860). Hier manifesteert Weale zich als ultramontaan. Voor hem moest het katholicisme het dagelijkse leven doordringen, beheersen. Zoals de ultramontanen op sociaal-religieus vlak (caritatieve actie, volksreligie, patronaten) en onderwijsvlak een organisatienetwerk opzetten, zo spande Weale zich in om de katholieken voor kunst en cultuur te sensibiliseren en te mobiliseren. "Et vous, de nos jours, où l'art a touché aussi bas que possible, vous cherchez à relever en proclamant les principes qui doivent guider les artistes. ...nos efforts ne sont pas stériles. ...L'éducation deviendra de nouveau chrétienne. De nouveau il y aura une société dominée par les lois du Christ" schreef hij aan Thijm op 10 augustus 1871 (brief 35). Hij ergerde zich aan het gebrek aan kennis en interesse van Kerk, clerus en katholieken voor de christelijke kunst : "Je suis ici 4 1/2 ans et je n'ai pas encore trouvé un seul Belge, ecclésiastique ou laïque, qui connait *même un peu* les vrais principes" (brief 6, 22 jan. 1860).

Als adept van Pugin - cf. diens *The True Principles* - wilde hij de ware beginselen van de christelijke kunst systematisch ingang doen vinden. Weale trad daarbij in het voetspoor van de Engelse architect Thomas Harper King (1822-1892) die in 1860 Brugge verliet na ca. 12 jaren en er o.m. zorgde voor de Franse uitgave van Pugin's programmaverklaring onder de titel *Les vrais principes*. Weale zette o.m. een "Manuel de l'Art Chrétien à l'usage des séminaires et collèges" op die echter nooit gepubliceerd geraakte, en een "Histoire de l'Art Chrétien en Flandre". Hij dacht zoals Pugin een "Contrasts" te publiceren waarbij de superioriteit van gotische objecten zou moeten blijken uit de confrontatie met renaissance en barok en wilde de "Annales de l'Art Chrétien" lanceren. Wel slaagde hij in de oprichting van de Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas (1863). Op termijn groeide de

Gilde rond de figuur van baron Jean-Baptiste Bethune uit tot de falanx voor de neogotiek in België. De jaarlijkse bijeenkomsten en studiereizen van het genootschap waren samen met zijn *Bulletin* invloedrijk. De briefwisseling versterkt de vaststelling dat de Gilde een katholiek tegengewicht moest vormen voor de Koninklijke Commissie voor Monumenten, zoals de Sint-Lucasscholen een alternatief moesten bieden voor de Academies voor Schone Kunsten.

Maar er is meer. De schijnbaar onvermoeibare Weale zette initiatieven uit m.b.t. het verspreiden van goede jeugd- en volksgerichte literatuur. Lori van Biervliet heeft ondertussen ook duidelijk gemaakt dat het Weale is die met de hulp van de priester-dichter Guido Gezelle - en niet omgekeerd - *Rond den Heerd* stichtte : "Je vous ai envoyé sous bande le prospectus et les 3 premiers numéros du journal que je viens de fonder avec l'aide de notre excellent ami Mr. Gezelle, ... Le pris de Rond den Heerd pour votre pays...". En verder "Nous chercherons par notre journal à accoutumer la jeunesse à l'idée de la lutte, en mettant sous les yeux des histoires et des récits de ce que d'autres ont fait" (brief 30, 17 dec. 1862) [2].

De briefwisseling Weale-Thijm laat ons toe het internationale netwerk waarop de verspreiding van de neogotiek steunde nauwkeuriger te omschrijven. De lijnen lopen o.m. via aartsbisschop Wiseman (E), politicus A.J. Beresford Hope (E), liturgist Daniël Rock (E), neogotische atelierhouder J. Philp (E), architect Gilbert Scott (E), kunstschilder Godfried Guffens (B), atelierhouder en kunstborduurwerker Louis Grossé (B), architect en ontwerper Jean-Baptiste Bethune (B), oudheidkundige mgr. Félix Bethune (B), kunstschilder Jules Helbig (B), politicus Barthélémy Dumortier (B), kerkhistoricus en kardinaal J.B.F. Pitra, o.s.b. (F), kunsthistoricus François Rio (F), historicus Chrétien Dehaisnes (F), architect en ontwerper Pierre J.H. Cuypers (N), priester-publicist J.W. Brouwers (N), priester-leraar Michael Smiets (N), oudheidkundige en politicus August Reichensperger (D), oudheidkundige Franz Bock (D)... Wat daarbij opvalt zijn de onophoudelijke inspanningen die Weale leverde om de vastelanders in contact te brengen met de Angelsaksische (neo)gotiek. Ook mag het belang van Bethune in dit internationale netwerk en het neogotische discours wellicht worden gerelativeerd.

Naast de lof over de preciesheid en de inhoudelijke, onthullende rijkdom van de publikatie zijn er toch een aantal kritische kanttekeningen te maken. Zo had de inleiding iets gestoffeerder mogen zijn. De figuren Weale en Thijm vragen om wat meer portret en context, maar wellicht vormt hiervoor de nakende publikatie door van Biervliet van een studie van Weale's leven en werk in de reeks van de Koninklijke Academie een mogelijke verklaring. Ik kan me ook inbeelden dat nogal wat lezers een verklaring zullen zoeken voor het ontbreken van de omgekeerde correspondentie Thijm-Weale. Enigszins jammer is dat het notenapparaat na elke brief volgt en niet meteen onderaan de bladzijden : het had het heen en weer bladeren

2. Lori van Biervliet schreef in dit verband een verrassend artikel "James Weale en de start van *Rond den Heerd*", *Biekorf* (1991) 4, p. 346-359.

aanzienlijk kunnen beperken. Naar het einde toe lijken de brieven mij iets minder geïdentificeerd te zijn : de zaak Langrand-Dumonceau waarbij vele katholieken hun beleggingen zagen verdwijnen (brief 34), de door Thijm aan te prijzen publikatie over Oberammergau (brief 42) die waarschijnlijk van de hand van Arthur Verhaegen (1847-1917) is, de verspreiding van het Gaumisme (brief 31) waarop in recente studies over het ultramontanisme wordt gewezen. Bij de behandeling van Weale's optreden ten aanzien van de Koninklijke Commissie voor Monumenten was het wellicht goed geweest te verwijzen naar de bevindingen uit de doctoraatsstudie van Herman Stynen. Dit alles zijn maar randbemerkingen bij een kwalitatief hoogstaand werkstuk. Met grote belangstelling kijken we uit naar Lori van Biervliet's ter perse zijnde studie van leven en werk van James Weale.

J. DE MAEYER

HANS STORME, **Preekboeken en prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17e en de 18e eeuw.** (*Archief- en Bibliotheekwezen in België - Archives et bibliothèque en Belgique*, extranummer 40), Brussel, 1991, 293 p.

In 1983 reeds publiceerde de auteur, in samenwerking met Nicole Bostyn, een *Repertorium en Inleidende studie van uitgegeven predikatieboeken uit de 17de en de 18de eeuw (bisdommen Antwerpen, Brugge, Gent, Ieper en Mechelen)*, dat in beperkte oplage werd verspreid door de Leuvense Universitaire Bibliotheekcentrale. Het hier besproken boek is een herwerking van een gedeelte van zijn doctorale dissertatie met als titel *Trouwen in de 17de en de 18de eeuw. Predikanten en andere geestelijke raadgevers over de voorbereiding op het huwelijk* (K.U. Leuven, departement moderne geschiedenis, 1990 : promotor was prof. Michel Cloet). De rest van deze dissertatie, waarin specifiek het katholiek vertoog over de voorbereiding op het huwelijk aan bod komt, zal binnenkort eveneens in herwerkte vorm gepubliceerd worden, uitgebreid met wat over huwelijks- en gezinsleven door de 17de- en de 18de-eeuwse clerus werd verkondigd. Andere recente studies, gemaakt o.l.v. prof. M. Cloet en vermeld in de bibliografie van het hier besproken werk, hebben ook al andere thema's uit de toenmalige predikatieliteratuur uitgediept - m.n. hemel, hel en vagevuur; armoede en rijkdom; de duivel en zijn trawanten; de vrouw. Samen maken zij duidelijk dat sermoenboeken een rijke bron vormen om de kerkelijke verkondiging en pastoraal uit die tijd én het religieuze leven en de mentaliteit van onze voorouders te reconstrueren.

De hier voorgestelde studie brengt de nodige theoretische beschouwingen, een ruime situering, en een kritische evaluatie. Het boek vormt m.a.w. een stevige basis en een zeer bruikbaar referentiekader voor al wie in de toekomst predikatieliteratuur wenst te gebruiken bij historisch onderzoek. Bronnentypologieën, waarin de kenmerken en mogelijkheden van een be-

paald soort historische bronnen behandeld worden, zijn normaal gesproken niet direct de meest opwindende lectuur. Stormes werk vormt daarop een uitzondering, ook al omdat het meer biedt dan een louter typologische benadering. Op een bewonderenswaardige manier combineert de auteur grondigheid en zin voor nuancering met een vlot leesbare stijl - soms ondanks, maar vaker mede dank zij de vele citaten.

In een eerste hoofdstuk omschrijft de auteur het genre van de predikatieliteratuur, stelt hij enkele theoretische geschriften over gewijde welsprekendheid voor, die in de bestudeerde periode gepubliceerd werden, en verstrekt hij vrij uitvoerige inlichtingen over twintig belangrijke auteurs van in de Mechelse kerkprovincie ruim verspreide, oorspronkelijk Nederlandstalige of in het Nederlands vertaalde sermoenboeken.

In een daaropvolgend methodologisch hoofdstuk biedt de auteur een stevig geheel van goed doordachte basisregels voor de interpretatie van predikatieteksten. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de problematische verhouding tussen het sermoen als schriftelijk vastgelegde tekst en de predikatie als act, als oraal en visueel gebeuren. En eveneens wordt benadrukt hoe de sermoenliteratuur niet enkel iets leert over de door de clerus voorgehouden normen en waarden, maar ook aanwijzingen bevat over hoe het er in werkelijkheid aan toe ging - al zijn die aanduidingen meestal wel moeilijk te interpreteren.

In een tweede deel ontstijgt Storme de puur typologische benadering : hij plaatst de door hem voorgestelde bron in haar maatschappelijke context. Daarbij gaat hij na hoe de prediking in de Mechelse kerkprovincie van de 17de en 18de eeuw gereglementeerd en georganiseerd werd. Waarna hij zich goed gedocumenteerd en weloverwogen uitspreekt over de betekenis en invloed die de predikatie in de toenmalige samenleving kan gehad hebben.

De studie wordt afgesloten met een onschatbare dienst aan het verder onderzoek, nl. een zo volledig mogelijke bibliografie van in totaal 99 Nederlandse en in het Nederlands vertaalde preekboeken, uitgegeven in de Mechelse kerkprovincie tussen 1563 en 1801. Lovenswaardig daarbij is dat de auteur ook de moeite heeft genomen om telkens de vindplaats van één of meer exemplaren op te geven, evenals de eventuele literatuur. Wellicht kunnen enkele specialisten aan deze lijst nog één of andere nuttige opmerking of zelfs aanvulling toevoegen, waartoe zij trouwens door de auteur worden uitgenodigd (p. 248). Ondergetekende brengt het, na aandachtige lectuur, niet verder dan een bescheiden kanttekeningetje. Bij het nummer 50 van de lijst, een preekbundel van de 16de-eeuwse augustijner-eremiet Wouter De Rayma(ec)ker(e), vermeldt Storme, zich baserend op *Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Catalogus van werken betreffende de roomsch-katholieke kerk, sedert 1901 in het bezit van de bibliotheek gekomen* (Amsterdam, 1932, 366), "Piet de Cle ?" als drukker-uitgever van dit in 1575 in Brugge verschenen boek. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid gaat het hier om Pieter de Clerck, die van 1556 tot 1575 in Brugge als meesterdrukker actief was. Meteen vormt dit gegeven een aanvulling op de lijst van gekende drukken uit Pieter de Clercks Brugse periode, zoals die werd gepubliceerd in A. Schouteet, *Documenten betreffende de Brugse drukkers*

uit de 16de eeuw. V. Pieter de Clerck, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge,* 86 (1949), p. 151-214 (zie ook nog, met meer biografische maar zonder bibliografische gegevens, Idem, art. *Clerck (Clericus), Pieter de (Petrus),* in *Nationaal Biografisch Woordenboek,* dl. 1, Brussel, 1964, kol. 310-311).

Preekboeken en prediking is een betrouwbare reisgids doorheen het land der vroegmoderne Zuidnederlandse preekboeken en predikatie, een veilig kompas om zich bij de interpretatie van sermoenen en aanverwante literatuur niet te vergalopperen, een nuttig en uiterst degelijk werkinstrument, zeer leesbaar geschreven, en bovendien onberispelijk uitgegeven door Archief- en Bibliotheekwezen in België.

Marc THERRY

ROOS HERPELINCK, **Het bisdom Ieper 1762-1789**, 479 blz., ill. Roeselare, 1991, Westvlaams verbond van kringen voor heemkunde; prijs 2.000 fr. te storten op rek. 000-0158746-54 van het Westvlaams Verbond, Roeselare.

Uit de jaartallen van de titel blijkt dat deze geschiedenis van het bisdom Ieper zich beperkt tot de laatste 27 jaren vóór de afschaffing. Dit kort tijdperk wordt echter grondig behandeld, in een wetenschappelijke synthese, als vrucht van opzoekingen in alle mogelijke archieffondsen (53 in totaal), de raadpleging van de gedrukte bronnen (77) en werken (306).

De bladzijdenlange lijst van de geciteerde bronnen en werken (blz. 430-459) vermeldt het *Synodicon Belgicum* en andere belangrijke documenten van particulier kerkelijk recht, doch niet het algemeen *Wetboek van Canoniek recht*. Dit tekort - het enige - verklaart een paar vergissingen : op blz. 314 is er spraak van *demissioriales* waar het moet zijn *dimissoriae* (can. 1018-1023); en op blz. 330 staat : alle "ontbindende" beletselen waar het moet zijn "ongeldigmakende" beletselen (can. 1073-1094). Bepaalde juridische termen vragen een woordje uitleg, bv. *examinatores synodales* zijn priesters die door de bisschop op de synode werden voorgesteld om de pastoors-examens af te nemen.

Na een lange inleiding en terreinverkenning volgt de levensschets van de bisschoppen de Wavrans (1762-1784) en d'Arberg (1786-1801), met nadruk op hun voornaamste raadgever en medewerker kanunnik Joannes Bartholomeus Van Roo (1716-1797).

In een ander werk *De Sint-Maartenskathedraal te Ieper*, 1990, had de auteur aan deze laatste twee bisschoppen van Ieper korte biografieën gewijd (respectievelijk blz. 162-168 en 168-171) welke zij als volgt besluit : "Ieper was een zeer vitaal en dynamisch bisdom. Deze dynamiek ontstond onder het bewind van mgr. de Wavrans. Opmerkelijk was dat alle innovaties deel uitmaakten van een samenhangend pastoraal concept, een pastoraal offensief dat werd ingezet door de uitgave van de *Instructio Pastoralis* (1768), het

belangrijkste beleidsdocument uit de 18de eeuw. De dynamiek dient te worden toegeschreven aan de grote inzet van kan. Van Roo. Deze kanunnik kan terecht de feitelijke bisschop van Ieper uit de tweede helft van de 18de eeuw genoemd worden".

Deze stelling wordt verder uitgewerkt en bewezen in Deel 1 van het grote werk *Het bisdom Ieper 1762-1789*. Ook de andere medewerkers van de bisschop krijgen daar hun beurt. Deel 3 beschrijft uitvoerig het pastoraal beleid en de receptie door gelovigen en clerus. In deel 4 over de kerkpolitiek van de overheid is het eerste hoofdstuk, art. 1 bijzonder boeiend : *De koninklijke stichting van Mesen.* De vervallen vrouwenabdij van Mesen werd in 1777 vervangen door een pupillenschool, een internaat voor jongens en meisjes van militairen. Belangwekkend zijn in deze Rijksschool de minutieus uitgewerkte "verlichte" opvoedingsnormen en de regels voor godsdienstig onderricht en vorming. Aan dit uitzonderlijk pedagogisch experiment zou een wellicht nog meer uitgediepte en uitgebreide studie kunnen gewijd worden.

Voor het overige meen ik te mogen bevestigen dat op gebied van de plaatselijke kerkgeschiedenis geen enkel bisdom voor de tweede helft van de 18de eeuw op zo'n diepgaande wijze werd bestudeerd. In een vlotte taal en stijl wordt een overvloedig gedetailleerde stof systematisch en overzichtelijk uitgewerkt en alles wordt ten slotte meesterlijk-volledig samengevat in de acht bladzijden van het algemeen besluit. Dat de auteur ook vrouwen tegenkwam, die een eigen stempel drukten op de maatschappij - en de Kerk ! - van hun dagen, was voor haar "een onvermoede maar aangename vaststelling" (blz. 353).

B. JANSSENS de BISTHOVEN

KRONIEK

PERSONALIA

Huldeboek Mus. - N.a.v. zijn pensionering in 1990 werd op 13 maart 1992 in de stadshallen te Ieper aan ons bestuurslid Octaaf Mus een huldeboek aangeboden met de veelzeggende titel "Wevend aan het verleden". In dit 300 blz. tellende liber amicorum brengen talrijke vrienden door hun bijdragen hulde aan de actieve archivaris, bibliothecaris, conservator en organisator. Ad multos annos.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Trajecta. Tijdschrift voor de Geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden. - Belgische en Nederlandse historici hebben beslist samen een nieuw kerkhistorisch tijdschrift uit te geven. Het eerste nummer verscheen in maart 92. De redactie geeft in een voorwoord de volgende toelichting : "De keuze van de naam bevat ook een program voor de toekomst : *Trajecta* wil een "brug" of "doorwaadbare plaats" zijn, een forum voor *communicatie*, met een gemeenschappelijke taal als voertuig.

Door te spreken van *katholiek leven* wil het nieuwe tijdschrift meteen al duidelijk maken dat het streeft naar een geschiedschrijving waarin het begrip "kerk" niet beperkt blijft tot "instituut" en "bestuurders", maar alle gelovigen omvat. In de lijn van de traditie gaat de aandacht natuurlijk uit naar hun instellingen en hun bestuurders, maar evenzeer wordt rekening gehouden met recente ontwikkelingen in de beoefening van de kerkgeschiedenis. Het godsdienstig leven, de religieuze cultuur en mentaliteit in samenhang met de politieke en sociale gedragspatronen zullen hierbij een centrale plaats innemen.

De keuze voor de *Nederlanden* komt voort uit een dubbele overtuiging. In de eerste plaats wordt erin erkend dat Noord en Zuid door historische banden zozeer met elkaar verbonden zijn dat het onjuist zou zijn de kerkgeschiedenis te beperken tot de huidige landsgrenzen. In de tweede plaats spreekt er de opvatting uit dat in de toekomst de eenheid van het taalgebied in het Europa-zonder-grenzen om deze verbreding vraagt".

Het tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en kost slechts 1.000 fr. De redactie bestaat uit 12 historici, 6 uit het Noorden en 6 uit het Zuiden. De Belgische kernredactieleden zijn ons medelid M. Cloet, L. Gevers en E. Put (secretaris voor België). We wensen dit gedurfde initiatief alle succes toe.

A. Vandewalle

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Rechtsarcheologie te Brugge. - In de neerslag van een betoog gehouden op het Colloquium over rechtsarcheologie en -iconografie op 27 april 1990 te Brussel, illustreert Paul De Win hoe ongemeen rijk Brugge op dat terrein is [1]. Dat blijkt al uit de beschrijving van bestaande gebouwen rond de Burg. Burg en Markt waren de plaatsen bij uitstek waar tijdens het Ancien Régime de gerechtelijke straffen werden uitgevoerd. Op de stadskaart van Marcus Gerards (1562) meent P. De Win een stadskaak te ontwaren, nl. op de hoek van de Markt en de Breidelstraat, tegen de gevel van de thans verdwenen Waterhalle. Tot de rechtsarcheologie in het straatbeeld behoren ook paal- en grensstenen, evenals oude gevangenissen. In de Historische Zaal van het Stadhuis en in het Gruuthusemuseum is een omvangrijk strafinstrumentarium tentoongesteld. Betreffende de 19de-eeuwse voorwerpen in Gruuthuse heeft P. De Win een uitvoerige bijdrage geleverd in *Biekorf*, 1991, p. 89-98, 113-120, 289-301. Tot de belangrijke voorbeelden van rechtsiconografie in Brugge behoren ook verscheidene afbeeldingen van het *Laatste Oordeel* en andere zgn. gerechtigheidstaferelen. Voorstellingen en relicten betreffende rechtsgeleerden, magistraten, e.d. worden evenzeer tot het studieobject gerekend. De voorbeelden zijn talrijk. Ook onder minder evidente voorwerpen als balksleutels of bedevaartvaantjes kan interessant rechtsiconografisch materiaal worden aangetroffen.

Over deze bijdrage van P. De Win willen we graag enige bedenkingen kwijt. De auteur spreekt voortdurend over het "Proostse" i.p.v. het Proosse. Voor wat de bibliografie van Brugge aangaat, is het gebruik van een derderangsbron als de *Gids voor Oud Brugge* (1983) allerminst een referentie. Dat de gevangenis aan het Pandreitje "eerst een winkelcentrum" was alvorens in 1671 tot rasphuis te worden verbouwd (p. 127), geeft enigszins een verkeerd beeld van de toestand. In het "pand ter Freren Mineurs", nl. aan het klooster van de Minderbroeders, werden gedurende de jaarmarkten van 1484 tot ca. 1550 kraampjes verhuurd. Daar stelden vooral de meerseniers allerhande klein gerief te koop, maar ook goud- en zilversmeden evenals schilders en tapijtwevers boden er hun waar aan (zie E. Duverger, *Kunsthandelaars op de jaarmarkten te Brugge in de zestiende en zeventiende eeuw*, in *Biekorf*, 1985, vnl. p. 314-315). Eveneens misleidend is de benaming "tuchthuis van de Magdalena in de Nieuwe Gentweg" (p. 128), waarmee feitelijk het Rijksopvoedingsgesticht voor gerechtsmeisjes in de Werkhuisstraat is bedoeld. In verband met oude gevangenissen, verwijzen we graag naar de leerrijke bijdrage van A. Viaene, *Vijf eeuwen vangenis*, in *Biekorf*, 1979, p. 5-11, 180-186 en 200-208. Betreffende de plaatsen enkel nog in bronnen vermeld, waar gerechtsstraffen werden uitgevoerd (p. 112) menen wij dat

1. P. DE WIN, *Rechtsarcheologie en rechtsiconografie in België. Ter illustratie : De rechtsarcheologische en rechtsiconografische rijkdom van de stad Brugge*, in *Rechtsarcheologie en rechtsiconografie. Een kennismaking (= Iuris scripta historica V)*, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Brussel, 1992, p. 103-136.

Het Boeck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe sichtent jaer 1477, 14 februari, tot 1491 (ed. C.C., Gent, 1859), bijzonder informatief is. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat naast de schavotten op de Markt en de Burg een dergelijk stellage ook op de Vismarkt was gesteld (*a.w.*, p. 98). Het afhouwen van een lichaamsdeel gebeurde op de Steensteghere of Steghere (*a.w.*, p. 100), ook op de hoek van de Breidelstraat (*a.w.*, p. 65). Op de Sint-Jansbrug werden veroordeelden levend gekookt (*a.w.*, p. 60) en een executie op de brandstapel gebeurde buiten de Kruispoort (*a.w.*, p. 71). Hoofden van slachtoffers werden te pronk gesteld aan de stadspoorten - waaraan nog een herinnering op de Smedenpoort - maar werden ook gestoken op de Halletoren onder het uurwerk en boven het Onze-Lieve-Vrouwebeeld (*a.w.*, p. 83). Overspelige vrouwen werden buiten de Magdalena of buiten de Katelijnepoort in een put gedolven tot de verstikkingsdood (*a.w.*, p. 61). Wellicht duiden de plaatsnamen *tSchreyboone* en *Vagevure* bij Steenbrugge (*a.w.*, p. 112) eveneens op executieoorden. Aan de Diksmuidse Heirweg te Sint-Andries/ Brugge herinnert een verweerd houten bordje aan de plaats waar de stadsgalg stond opgesteld, nl. het Galgeveld. Godslastering werd streng gestraft door "met een gloyende helsene deur zyn tonghe" te steken (*a.w.*, p. 70). Voor hetzelfde vergrijp werd in 1484 op de Markt vóór de Halle een vrouw met een gloeiend ijzer op het bloot lijf gebrandmerkt en aldus naar de Beurze gevoerd en verder langs de Sint-Jansbrug en de Mallebergplaats naar de Burg. Daar werd een stuk van haar tong afgesneden en werd ze voor zes jaar lang uit Vlaanderen verbannen "up den pit" (*a.w.*, p. 67), d.w.z. op straf van levend begraven te worden.

Op zondag 4 oktober 1992 geeft dr. P. De Win in een voordracht voor de Gidsenbond te Brugge een proeve van zijn inventaris van rechtsarcheologisch en -iconografisch materiaal te Brugge, een veelomvattend onderwerp dat verschillende disciplines aanbelangt, zowel de rechtsgeschiedenis als de kunstgeschiedenis, de sociale geschiedenis en de stedelijke iconografie evenals de toponymie.

L.v.B.

Een getuigenis van het 18de-eeuwse waterleidingsnet te Brugge. - In 1985 en in 1987 publiceerden wij een kleine notitie omtrent een fragment van een loden moerbuis die in 1981 op 't Zand opgegraven werd, en in 1985 aan de Stedelijke Musea werd overgemaakt door E. Vandevijvere [1]. De reserve van het Gruuthusemuseum bewaart een volledig onbekend voorwerp, nl. een loden ring voorzien van een opschrift [2]. In het midden van dit object

1. S. VANDENBERGHE, *Een fragment van het eerste waterleidingsnet te Brugge*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 122 (1985), p. 142 en S. VANDENBERGHE en D. MARECHAL, *Catalogus van de belangrijkste aanwinsten toegepaste kunst*, in *Jaarboek 1985-86, Brugge Stedelijke Musea*, Brugge, 1987, p. 57-58.

2. Afmetingen buitenwaarts onderaan : 25,5 x 24,6 cm; hoogte 3,5 cm. Inv. 0.56.XIII.

Loden ring (tekening Talal Abdullah, Dienst van de Stedelijke Musea).

is de gotische "b" aangebracht die uiteraard naar Brugge verwijst. De tekst luidt als volgt : "GELEYDT DEN 30 MAERTE 1721. 61VOOT NIEUWE MOERBUYSE WEGHT 4993:1b VOOR DE POORTE VANT WATER = HUYS DESE GROOTTE", en wordt beëindigd met een gegraveerde hand die naar links wijst [3]. De binnendiameter van deze ring bedraagt aan de onderkant 20,9 - 21,3 cm en geeft dus de juiste afmeting aan van de loden moerbuis die op 30 maart 1721 met het waterhuis verbonden werd. In dit gebouw, gelegen tussen de Smeden- en de Boeveriepoort (Hendrik Consciencelaan), stond het zgn. "Engien" opgesteld. Het was een vrij vernuftig mechanisme ten behoeve van het openbaar waterleidingsnet dat - aangedreven door een paard - het water van de gracht in een hoger gelegen bak bracht, van waaruit verscheidene loden buizen vertrokken naar de onderscheiden wa-

terputten van de stad. Het bleef in werking tot in het jaar 1758, en werd vervangen door een via waterkracht aangedreven pompinstallatie. De plaatsing van deze moerbuis werd blijkbaar niet opgetekend in de stadsrekening van het jaar 1721 en de daarop volgende jaren. Aangaande waterwerken te Brugge in het algemeen verwijzen wij naar het standaardwerk van E. Vandevijvere, *Watervoorziening te Brugge van de 13de tot de 20ste eeuw*, Brugge, 1983.

S. Vandenberghe

Een geborduurd wapenschild van het ambacht van de Brugse oudkleerkopers. - In de interessante en veelzijdige collectie der textilia van het Gruuthusemuseum is een lichtjes gehavend wapenschild in borduurwerk aanwezig, dat sinds 1886 tot het stadspatrimonium behoort [1]. Het werd aan het museum geschonken op 2 december van dat jaar door de moederoverste van het Spermalieklooster dat tot op de dag van vandaag nog te Brugge gevestigd is. Aan de hand van een afbeelding in de publikatie van J. Gailliard, *Ambachten en neringen van Brugge* (Brugge, 1854), kon dit embleem geïdentificeerd worden als behorende tot het vroegere ambacht der oudkleerkopers. Over deze gilde werd een vrij uitgebreid artikel gepubliceerd door wijlen A. Schouteet, *Het ambacht van de oudkleerkopers te Brugge*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 107 (1970), p. 45-87. In 1990 kocht het stadsbestuur nog een omvangrijk deel archivalia van dit ambacht aan, waarvan de inventaris van de hand van A. Vandewalle en J. D'hondt in de nabije toekomst zal verschijnen. Het in de museumreserves bewaard embleem is schildvormig en afgeboord met getorste draad en gouddraad; het wapen in goud- en zilverdraad is aangebracht op een wijnrode achtergrond. Wij vermoeden dat dit weefsel vastgenaaid was op een mantel die bij welbepaalde gelegenheden door leden van het ambacht gedragen werd. Naar alle waarschijnlijkheid dateert het uit de tweede helft van de 16de-eerste helft van de 17de eeuw.

S. Vandenberghe

De huwelijksportretten van Charles Louis de Keverberg en Mary Lodge. - In het voorjaar van 1991 kocht de stad Brugge voor ongeveer 1,3 miljoen frank twee schilderijen aan van de Brugse neo-classicist Joseph François Ducq (1762-1829). De werken zijn afkomstig uit een Duitse privé-collectie. Het betreft twee grote doeken uit 1818, elk van 212 x 145 cm, met het portret van Charles Louis baron de Keverberg de Kessel (1768-1841) enerzijds en van zijn tweede echtgenote Mary Lodge (1794-1879) anderzijds.

1. Inv. 0.86.XVI. Afmetingen : 10 x 9,5 cm. Herkomstig via het voormalig Oudheidkundig Genootschap van Brugge. Stamfiche B 201.

Beide werken zijn gesigneerd en gedateerd. Zij betekenen een aanwinst van het werk van Joseph Ducq, hofschilder van Willem I en directeur van de Brugse Academie van 1815 tot 1829. Hij was vooral als portret- en historieschilder bekend. De doeken bezitten een belangwekkende documentaire waarde. Ze zijn opgehangen in de zaal van de 19de-eeuwse werken in het Groeningemuseum en op een gelukkige wijze zichtbaar vanuit de galerij van de Vlaamse Primitieven, bij de Brugse *Ursulalegende* en op enige stappen van Memlings *Moreeltriptiek*. Zoals we verder zullen zien, kunnen zij nergens beter thuishoren.

De echtelieden zijn geportretteerd ter gelegenheid van hun huwelijk. Zij zijn ten voeten uit afgebeeld. Charles de Keverberg of kortweg Keverberg staat rechtop in donker pak en wit hemd met nauwaansluitende kniebroek, kousen en molièreschoenen. Op de kraag van zijn pandjesjas prijkt een eremetaal, waarschijnlijk van de Nederlandse Leeuw. In de rechterhand houdt hij een brief uit Gent, met een rood zegel. Met de linkerhand wijst hij naar een schrijftafel met een rood serge tafelkleed. Daarop staan een kandelaar, een koperen inktstel met het wapen van Keverberg en een koperen bel met inscriptie "Lof/ME FECIT 1544", gevolgd door de letter P die waarschijnlijk naar de naam van de geelgieter verwijst. Daarnaast liggen enkele boeken en papieren uitgestald en het manuscript van *Projet pour la fondation d'une Statistique de la Flandre orientale*. Op de achtergrond onthult een opzijgeschoven gordijn een nis met het beeld van de godin Demeter, waaronder de Griekse inscriptie "stachuophoros / Demeter" (draagster van koren / Demeter). Rechts boven een zuil is een wapenschild aangebracht nl. een gekroonde klimmende leeuw, goud op keel, met twee schilddragers, links een gevleugelde leeuw en rechts een klimmende leeuw. Het doek is beneden links *J.F. Ducq* gesigneerd en *1818* gedateerd. Hetzelfde jaartal komt ook op de inktpot voor.

Daartegenover is Mary Lodge gezeten op een vensterbank. De voeten in witte kousen en satijnen schoentjes rusten op een kussen. Zij draagt een wijnrode fluwelen empirejurk waarvan de halsuitsnijding met witte organza is afgeboord. Eén schouder is bedekt met een cashemiren sjaal die sierlijk rond haar gedrapeerd naar beneden valt. Het toilet is opgesmukt met een fraai parelmoeren halssnoer met cameeën, bijpassende oorbellen en haarspeld en een toefje rode theeroosjes in het donkerbruine, opgestoken krulhaar. In de hand houdt zij een opengeslagen boekje waarop duidelijk de titel *D'Ursula* te lezen is. Naast Mary Lodge liggen op de vensterbank een blauwe paraplu en een groen fluwelen handtasje. In de linkerhoek prijkt een Griekse vaas met de voorstelling van een paard en twee mannen waarvan de eerste de hand reikt aan een derde man op een troon. Daaronder is een moeilijk leesbare Griekse inscriptie, waarvan wij de betekenis vooralsnog niet hebben kunnen achterhalen. In de vaas staat een bloeiende hortensia, waarboven een vlinder fladdert. Op de achtergrond is in trompe l'oeil een Engels landschap geschilderd met in de verte een 18de-eeuws landhuis en rechts daarvan de ruines van een oud kasteel. De lucht is bewolkt. Rechts bovenaan een zuil prijkt een dubbel wapenschild met twee tegen elkaar opklimmende leeuwen, gehouden door dezelfde schilddragers als het wapen van Keverberg. Beide doeken hebben hun origineel kader in empirestijl bewaard.

Nous remplissons un devoir, qui nous est cher, envers Nos Parens, Nos Amis et les Personnes respectables qui Nous honorent de quelque bienveillance, en Les informant, que Nous venons d'unir notre sort par les liens du Mariage, contractés dans cette ville aux yeux de la loi et au pied des autels. Nous Les prions de nous continuer les sentimens précieux, qu'Ils ont bien voulu nous accorder jusqu'à présent, et d'agréer à Leur tour l'hommage de notre réciprocité et de notre considération la plus distinguée.

Charles Baron de Keverberg,

Gouverneur de la Flandre orientale.

Bruges ce 30 Mars 1818.

Marie Baronne de Keverberg

née Lodge.

Omzendbrief met de mededeling van het huwelijk van Keverberg en Mary Lodge (Brugge, privé-bezit, drukwerk, 25 x 19,5 cm).

Over Keverberg hebben wij het vroeger uitvoerig gehad [1]. Hij werd in het Noord-Limburgse Haelen-Aldenghoor geboren. Na studies in de rechten begon hij onder het Franse regime zijn politieke carrière, eerst als burgemeester van Haelen, vervolgens als onderprefect van het arrondissement Kleve en als prefect van het departement van de Boven-Eems. Met zijn dissertatie *Réflections sur la loi fondamentale qui se prépare pour le Royaume des Pays-Bas* (Clèves, 1815) trok hij de aandacht van de Nederlandse regering op zich en werd hij door Willem I op 16 september 1815 tot gouverneur van de provincie Antwerpen aangesteld. Op 29 mei 1817 werd hij gouverneur van Oost-Vlaanderen. Precies twee jaar later werd hij lid van de Raad van

1. L. VAN BIERVLIET, *Op weg naar Memling : Weimar en Brugge* (p. 33-37), *Keverbergs "Ursula" een uit liefde geboren geesteskind* (p. 87-93), *Keverberg, een schakel in de herwaardering van de Vlaamse Primitieven* (p. 153-166), in *Biekorf* 78 (1978); - EAD., in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 9 (1981), kol. 427-431, s.v. *Keverberg*.

State en vestigde hij zich te Brussel. Bij de breuk tussen Noord en Zuid in 1830 volgde hij Willem I naar Den Haag.

Keverberg getuigde van een groot politiek en administratief talent, dat ook in zijn geschriften tot uiting kwam. Hij liet zich daarnaast opmerken door een grote belangstelling voor de Schone Kunsten. In 1815 zette hij zich in voor de restitutie van de Antwerpse kunstschatten die onder het Franse bewind naar Parijs waren weggevoerd. In die periode poogde hij tevergeefs de verkoop van de zes luiken van het Lam Godsretabel te Gent ongedaan te maken. In Brugge in de winter van 1817-18 vestigde hij als eerste de aandacht op de lamentabele toestand van bepaalde werken van Vlaamse Primitieven en bewerkstelligde hij de restauratie van o.a. het *Sint-Jansretabel* van Hans Memling, die aan J.F. Ducq werd toevertrouwd. In dezelfde stad ontdekte hij niet alleen een schat aan panelen van zgn. Oude Meesters, maar vond er ook zijn tweede vrouw, de Engelse Mary Lodge. Hij was een weduwnaar van vijftig, zij een jong meisje van drieëntwintig. Het huwelijk voltrok zich met dispensatie van Rome en de belofte de kinderen katholiek op te voeden. De religieuze plechtigheid had plaats te Brugge op 30 april 1818, eerst in de sacristie van de Sint-Gilleskerk en vervolgens in de Engelse Tempel in de Naaldenstraat. Nadien trouwde het paar in het Stadhuis voor de wet. Er werd een gedrukte mededeling van het huwelijk rondgestuurd (ill.). Enige dagen later op 5 mei werden bij het officieel huwelijksfeest in het Stadhuis te Gent de portretten van J.F. Ducq aangeboden.

Mary Lodge was geboren op 11 april 1794 in Rochdale, Lancashire. Haar moeder Frances Croft († Rochdale 1797) stamde uit een oud Engels geslacht, terwijl haar vader John Lodge († Halifax 1815) een katoenfabrikant was. In 1818 verbleef Mary in Brugge bij haar oom, majoor George Anderson, die wellicht aan de Slag van Waterloo had deelgenomen. Haar romantisch huwelijk met Keverberg hield niet lang stand, hoewel een feitelijke scheiding nooit heeft plaatsgehad. Drie van de vier kinderen werden in Engeland geboren en in 1836 werd de oudste zoon aan de zorgen van twee ongetrouwde zusters van Keverberg toevertrouwd. Nochtans was Mary Lodge bij haar echtgenoot in 's-Gravenhage toen hij in 1841 overleed. Hetzelfde jaar verloor zij nog een dertienjarige jongen. De laatste levensjaren bracht zij door op het kasteel Aldenghoor dat aan haar oudste zoon toebehoorde. Zijzelf was onbemiddeld en stierf daar op 30 mei 1879. In 1903 werd het kasteel nagelaten aan een Duitse neef, Frans Hugo Maria baron de Weichs de Roesberg, die toen burgemeester te Sechtern bij Bonn was. Hij verkocht het goed in 1905. Bij die gelegenheid is waarschijnlijk een deel van de inboedel, waaronder de familieportretten, naar Duitsland verhuisd.

In 1978 hebben wij reeds enige gegevens over de huwelijksportretten kunnen meedelen, zonder echter te vermoeden dat de stukken nog ergens werden bewaard. Thans, zoveel jaren nadien, was de verrassing groot toen we vernamen dat zij in Brugge waren aanbeland. Bij het oplettend bekijken van de gerestaureerde doeken bemerkten we de titel *D'Ursula* op het kleine boekje in de handen van Mary Lodge. Het bevestigt onze stelling dat Keverberg bij het schrijven van *Ursula, Princesse britannique* (Gent, 1818) geïnspireerd was door de liefde voor zijn Engelse bruid. De publikatie is gedateerd 1 september 1818. Op het huwelijksportret van Mary Lodge is het boekje dus

voorafgebeeld, waardoor de intieme achtergrond van Keverbergs werkje wordt onderstreept. *Ursula, Princesse britannique* is de eerste monografie in de kunstgeschiedenis over Hans Memling en het *Ursulaschrijn* in het Sint-Janshospitaal. Het betekent in grote mate de aanzet voor het onderzoek over de Vlaamse Primitieven en is een belangrijke schakel in de herwaarderingsgeschiedenis van die meesters. Zo zijn Keverberg en Mary Lodge mede verantwoordelijk voor de roem van Brugge als bedevaartsoord van Memling, tot op onze dagen.

Lori van Biervliet

19de-eeuws Sint-Janshospitaal te Brugge. - De restauratie van de 19de-eeuwse ziekenzalen van het Brugse Sint-Janshospitaal - in 1856-1864 door architect J. Alleweireldt gebouwd - werd in mei 1992 voltooid. In onze *Handelingen*, 118 (1981) 142-143, publiceerden we een pleidooi voor het toen nog in vraag gestelde behoud van dit complex.

L.D.

Romeinse dakpanoven. - In april-juni 1991 werd te Roeselare Haven een romeinse dakpanoven onderzocht. Een eerste verslag over deze belangwekkende vondst publiceerde J. Goderis in *Rollarius* 21 (1992), 89-106.

Snellegem 1050. - Het gebeurt zelden dat een gewone gemeente als Snellegem in de actualiteit komt. Maar in 1991 gebeurde het wel. De reden was de herdenking van de 1050ste verjaardag van de eerste schriftelijke vermelding van de kerk en het Oosthof.

Men had daar nog iets goed te maken. Immers in 1941, in volle oorlogstijd, was het duizend jaar geleden dat Snellegem voor het eerst schriftelijk werd vermeld. Aangezien men dit toen door de omstandigheden niet heeft kunnen gedenken, hebben ze de datum van 1991 aangegrepen en meteen 1050 gevierd.

Duizend en vijftig jaar geleden, op 8 juli van het jaar 941, schonk graaf Arnulf I de helft van zijn domein Snellegem aan de St.-Pietersabdij van Gent. Dit hield in : de helft van de kerk, de centrale boerderij het Oosthof, de boomgaard en acht kleine boerderijen. Dit betekent niet dat Snellegem slechts 1050 jaar oud zou zijn. Het gaat hier om een eerste schriftelijke vermelding. De geschiedenis van het dorp gaat veel verder in de tijd terug. De kerstening bijvoorbeeld is gebeurd in de zevende eeuw, in de tijd van Sint-Eligius.

Momenteel zijn er nog belangrijke sporen van dit verre verleden in de dorpskom aanwezig. Daar is nog steeds het merovingische kroondomein, nu het restaurant 't Oosthof. Maar vooral staat er nog het geklasseerd romaans

kerkje. Op diezelfde plaats stond eerst het houten St.-Stefanuskerkje, dat in de tweede helft van de twaalfde eeuw vervangen werd door de stenen St.-Eligiuskerk. Van dit gebouw is overgebleven : de vieringstoren en de middenbeuk. Dit kerkje is de ecclesia matrix of de moederkerk van vele kerken ten westen van Brugge, ook van de St.-Salvatorskerk.

Met een dozijn activiteiten heeft de parochie de "1050" gevierd. Het hoogtepunt was zondag 4 augustus, met een plechtige mis opgedragen door de deken van Brugge-West, en een receptie op de binnenplaats van het Oosthof, zodat de twee historische gebouwen samen in de eer deelden. In de namiddag waren er de grote jaarlijkse paardenzegening en de opvoering van twee wagenspelen.

Bovendien waren in 1991 nog twee feiten te herdenken. Op 13 mei 641 werd St.-Eligius te Reims tot bisschop gewijd, dat was 1350 jaar geleden; het vaandel van de paardenzegening, dat dateert van 1741, was 250 jaar oud en werd in de intredeprocessie van de plechtige mis op 4 augustus meegedragen.

Voor Snellegem was het werkelijk een historisch jaar. De dorpskern vormt er nu nog een historisch geheel en laat zien hoe vele dorpen en steden ontstaan zijn. Er staan nog belangrijke historische gebouwen die in de toekomst aan belang kunnen winnen maar daarvoor zal eerst het vervallen romaanse kerkje in al zijn eenvoud moeten gerestaureerd worden.

L. Loosveld

750 jaar stadsrechten in Sint-Anna ter Muiden. - In Handelingen 127 (1990), p. 249-250, werd bericht over de 700ste verjaardag van de stadsrechten van Sluis. In 1992 is het de beurt aan Sint-Anna ter Muiden, nu een gehucht van Sluis, maar in 1242 reeds een met stadsrechten begiftigde plaats, van Sluis gescheiden door het Zwin, en bijna een halve eeuw ouder. In tegenstelling tot wat voor Sluis werd vastgesteld, bleef de eigenlijke stichtingsoorkonde met de stadsrechten wel bewaard.

Sint-Anna ter Muiden, toen nog "Mude" of Muide, ontstond zoals de andere Zwinstadjes als voorhaven van Brugge. Zijn lot was dan ook volledig aan dit van Brugge verbonden, en was getekend door de juridische en economische suprematie van de grote handelsstad. Het ontleende zijn bestaansrecht aan het waterrecht op het Zwin, d.i. de bevoegdheid van zijn schepenen over de betwistingen en misdrijven die voorvielen op de schepen die ter hoogte van zijn territorium door het Zwin voeren. Niettegenstaande de aanslagen van Sluis op dit waterrecht kon Muide het tot in de 16de eeuw voor zich vrijwaren.

Voor het overige werd het stadje ook door zijn onmiddellijke buur Sluis volledig in de schaduw gesteld. Terwijl het bevolkingsaantal van dit laatste in zijn hoogste bloeiperiode wellicht naar de tienduizend liep, bleef dit van Muide heel bescheiden. Door zijn ligging aan de binnenkant van de Zwinbocht en de voortdurende aanslibbing groeide het steeds verder van de oever weg. Toen de hierdoor ontstane vlakte ten tijde van de Engels-Bourgondische

vijandelijkheden halfweg de 15de eeuw een ideale uitvalsbasis bleek voor de Engelsen tegen het door de hertog beheerste Sluis, werd Muide op bevel van de hertog volledig ontmanteld. Daardoor verloor het reeds elke zelfstandige draagkracht nog vóór het verval van Brugge ook Sluis en de andere Zwinhavens mee naar de afgrond sleurde.

Het evenementenprogramma van 750 jaar Sint-Anna ter Muiden vermeldt optochten, concerten en tentoonstellingen, maar ook een academische zitting op 9 mei en een bijeenkomst van het Vlaams-Zeeuws archivarissenoverleg op 13 mei. In het Raadhuis wordt een historische tentoonstelling gehouden over "acht eeuwen Sint-Anna ter Muiden". Het gemeentebestuur bezorgde de uitgave van een brochure door P.E. De Brock , "Wikken en wegen in de Middeleeuwse haven van Sluis. Sint-Anna ter Muiden 750 jaar stadsrechten", 64 blz. De heemkundige kring Sint-Guthago (Knokke) gaf een speciaal nummer uit van het tijdschrift "Rond de Poldertorens", jg. XXXIV, nr. 2, juni 1992, met verschillende bijdragen over de geschiedenis van het plaatsje. Meer dan een plaatsje is het momenteel niet meer, met zijn schilderachtig dorpspleintje en de stompe kerktoren als enig monumentaal overblijfsel.

A. Vandewalle

Geboortehuis kan. Andries te Ruddervoorde. - In de loop van de maand april werd te Ruddervoorde het statige, van ca. 1785 daterende geboortehuis van kanunnik J.O. Andries (1796-1886) gesloopt. J.O. Andries was de tweede voorzitter van ons Genootschap, nl. van 1863 tot 1886, d.i. tot aan zijn overlijden. De honderdste verjaardag van dit overlijden gaf in 1986 in Ruddervoorde nog aanleiding tot een herdenking waarop prof. L. Gevers een gelegenheidstoespraak hield. De tekst van deze toespraak werd gepubliceerd in onze Handelingen jg. 124 (1987), p. 111-118.

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Zetel en correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge.
Redactieadres : Ter Zwanekerke 60, 8200 St.-Michiels
Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de Provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVVI (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, nu o.m. in een nieuwe reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks 600 F. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die vóór zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR : B. Janssens de Bisthoven (voorzitter), J. Marechal (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), A. Vandewalle (redactiesecretaris), M. Cloet, D. Dalle, L. Devliegher, A. Janssens de Bisthoven, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Ryckaert, A. Van den Abeele, C. Vandenbroeke, M. Vandermaesen en R. Van Eenoo.

Neptunus N.V. - Schoonbaert - 8200 Sint Andries ISSN - 0770 - 0822